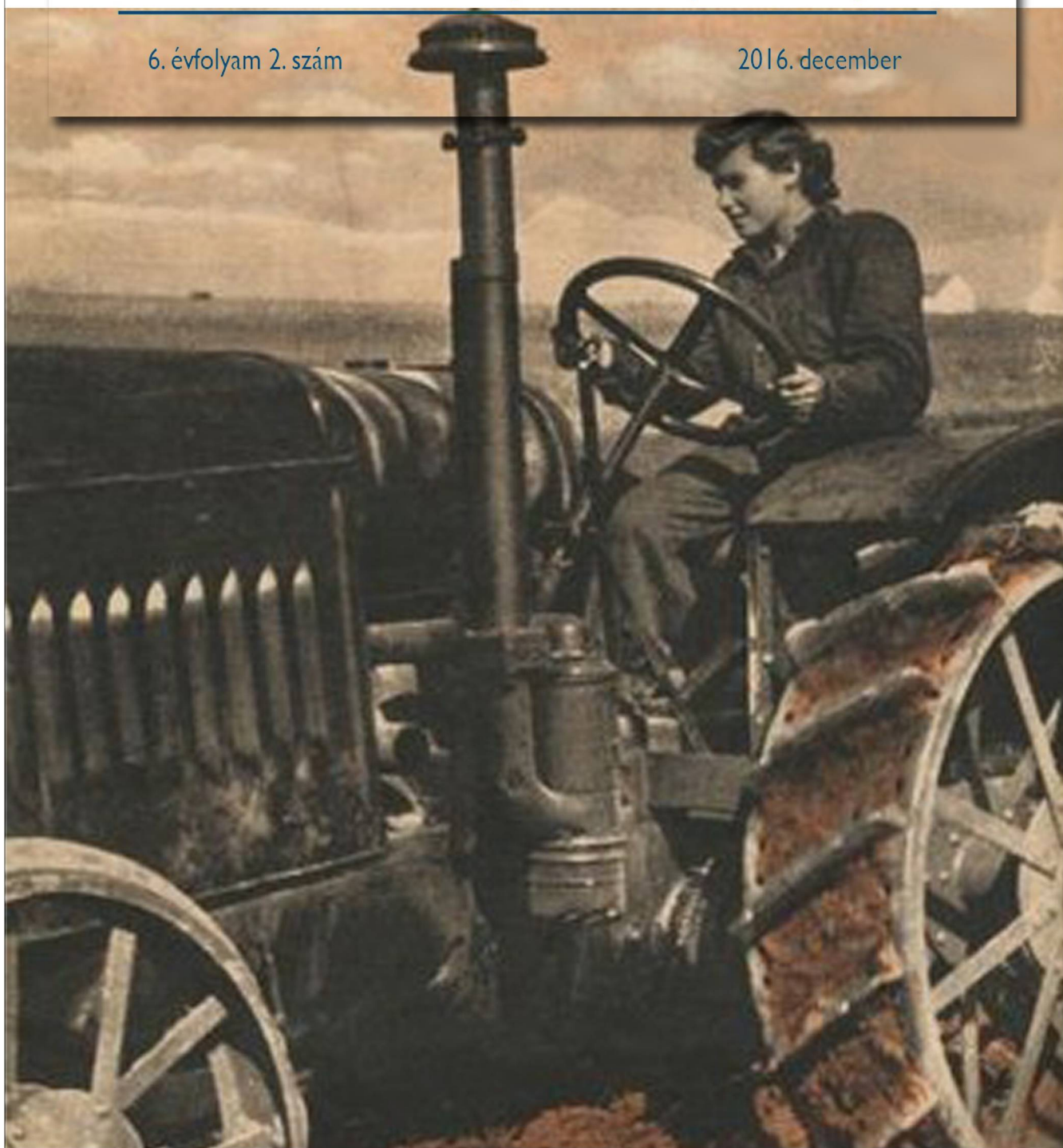

TNT@F

Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat

6. évfolyam 2. szám

2016. december

ELŐSZÓ

Kedves Olvasó! Íme a *TNTeF: Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat* 6. évfolyam 2. száma. Az őszi szám hagyományosan a Szerkesztőségbe érkezett vagy a Szerkesztőség által felkért tanulmányokból áll össze. Az archiválás szempontjára tekintettel, illetve az olvasottság változását nyomon követő olvasóink számára rögzítjük, hogy az Előszó írásának pillanatában a számláló 20569-et mutat. Köszönjük a kitartó érdeklődést!

A mostani szám is, hagyományainkhoz híven, egyaránt fontos a tudományterületek sokfélesége és a bemutatott jelenségek nemzetközisége okán. A tanulmányok legtöbbje a feminizmus jelentésének és gyakorlatának változásait mutatja be elsősorban a napjainkig ívelő, 1989-es rendszerváltozást követő időszakban.

Külön szeretnénk az Olvasó figyelmébe ajánlani Jack Halberstamnak, a FORDÍTÁS rovatban megjelent, a 2016. júniusi orlandói meleg bárt ért támadás kapcsán írt tanulmányát, illetve a Louise O. Vasvári „Életírás, társadalmi nemek, és trauma” tanulmányához kapcsolódó, tizennégy oldalas, kimerítő kiegészítő bibliográfiát. Köszönet a két szerzőnek odaadásukért és nagylelkűségükért, amivel a TNTeF olvasóinak szakmai, politikai, közösségi céljainak elérésében igyekeztek felajánlásaikkal segíteni.

Várjuk a TNTeF interdiszciplináris és kritikai profiljának megfelelő, első közlésre szánt tanulmányokat, fordításokat, interjúkat, korábbi számainkban megjelent tanulmányokkal vitázó tanulmányokat, fordításokat, recenziókat az őszi számba. Az ismertetésre szánt monográfiákkal vagy folyóiratok különszámaival kapcsolatban keressék Olvasószerkesztőnket ([eMail](#)) és juttassanak el egy-egy példányt postai címünkre (Barát Erzsébet, TNTeF Főszerkesztő, 6722 Szeged, Egyetem u. 2.)

*Erzsébet Barát
Főszerkesztő*

Dér Csilla Ilona

Károli Gáspár Református Egyetem

„Régi” feminizmus vagy „új” feminizmus? Magyar nők korcsoportjainak véleménye a feminizmusról, feministákról¹

A tanulmány a kortárs populáris feminizmusolvasatokat járja körül két szempont mentén: egyrészt az utóbbi évek hazai on- és offline újságírásában egyre nagyobb teret kapó feminizmust, kiemelten annak „új” feminizmusnak nevezett változatát elemzi röviden, megmutatva, hogyan kapcsolódik, illetve határolódik el ez utóbbi a korábbi, általuk „régi”-nek nevezett feminizmusáramlatoktól. Ehhez az ELLE magazin magyar kiadásának feminizmussal foglalkozó számait vizsgáltuk meg, mely lap explicite felvállalja, hogy feminista szellemiséget képvisel. Mivel célközönségként a 25–49 éves nőket határozza meg, az írás második fele egy olyan online kérdőíves vizsgálat eredményeit mutatja be, amelyet a magyar nőknek főként ezeket a korcsoportokat magában foglaló mintáján végeztünk. E kutatás arra a kérdésre kereste a választ, hogy miként konceptualizálják ma a magyar nők a feminizmust, milyen jelentést, célokat tulajdonítanak neki, mennyiben azonosulnak elveivel.

1. Feminizmus és „új” feminizmus² a populáris médiában

Az utóbbi néhány évben a hazai populáris médiában a feminizmust illetően új szelek látszanak fűjni: a nyomtatott és online újságokban, blogokban, amelyek

¹ Itt szeretném köszönetemet kifejezni a tanulmány lektorának értékes és segítő megjegyzéseiért.

² Az elemzéseket nehézé teszi, hogy jellemzően minden közéleti diskurzusban *feminizmus*ról írnak-beszélnek (jelzők nélkül), de e kifejezés valójában nagyon is különböző feminizmustörekvéseket és -felfogásokat takar(hat). *Új feminizmus*nak (idézőjel nélkül) jelen tanulmányban a a feminizmus 2. hullámaként számon tartott irányzatot nevezem, „új” *feminizmus*nak (idézőjelek között szerepeltetve a jelzőt) pedig az előbbitől eltérő jellegű, kortárs populáris használatát (ettől még azonban az „új” feminizmus magában hordozhat olyan törekvéseket, amelyek céljai részben átfednek a 2. hullám képviselőiével). Ugyanezt a logikát követve, „régi” *feminizmus* alatt azokat a feminista vagy annak nevezett törekvéseket értem, amelyekről az előbbi, „új”-nak nevezett feminizmus elhatárolja magát (jellemzően az összes addigi, vagyis időben korábbi feminista vagy annak nevezett törekvéstől). Látható tehát, hogy elsősorban a használati terek különbségéről van szó: az új feminizmus elsősorban a

sokszor adnak teret az antifeminista megnyilvánulásoknak, egyre sűrűbben tűnnek fel feminista gondolatok is.³ Huszár (2012) női lapokat, magazinokat vizsgáló elemzésében még arra a konklúzióra jutott, hogy a hazai piacon nem létezik feminista sajtóorgánium. 2015-től kezdődően ugyanakkor a feminizmus és a nők egyenlősége kimondottan forró témának bizonyult a korábban említett médiumokban és a közösségi médiában (a feminizmus kortárs médiabeli, elsősorban a nyomtatott sajtóban megjelenő — illetve hiányzó — reprezentációihoz ld. Margit 2002, Barát – Pataki – Pócs 2004⁴). A következőkben az általunk legjellemzőbbnek gondolt eseteket, közülük is a magyar vonatkozásúakat említjük meg röviden:

- 2015 elején elindult az [Üvegplafon](#) című, női szempontokat előtérbe állító blog, Réz Anna filozófus és Gát Anna író-dramaturg szerkesztésében. A szerzők folyamatosan reflektálnak a nőket érintő közéleti témákra.
- Vita alakult ki a Nők a feminizmus ellen⁵ c. Facebook-oldalt⁶ képviselő Kis Heléna és Papp Réka Kinga újságíró-aktivista, illetve az előbbi és [Karafiáth Orsolya](#) író között. A [Heti Válasz címdoldalon](#) hozta Kis és Papp női szerepekről folytatott vitáját.
- 2015 nyarán a magyarországi menekültügy kapcsán egyre több cikk született a menekült nőket és gyerekeket az útjuk során érő nemi erőszakról.⁷
- 2015 decemberében Kövér László házelnök a Fidesz kongresszuson mondott beszédében [a „genderörületet” kritizálva](#) a szülést nevezte meg mint a női önmegvalósítás legmagasabb minőségét. Ezt számos [tiltakozó vélemény](#) követte, a párt női politikusai közül többen elhatárolódtak Kövér kijelentésétől.
- Ugyancsak decemberben [Kovács Ákos énekes az Echo-tévének adott interjújában](#) úgy fogalmazott, hogy „[a] nőknek nem az a dolguk, hogy

tudományos (feminista) diskurzus fogalma és kifejezése, az „új” feminizmus pedig a kortárs populáris diskurzusé.

³ Mindkettőről nemzetközi kontextusban bővebben l. Hudy 2016.

⁴ Baráth és munkatársai az 1990 eleje és 2001 vége közötti időszakra vonatkozó, politikai napi- és hetilapokra kiterjedő sajtóelemzésükben mindössze 52 előfordulást találtak a *feminizmus* kifejezésre, s ezek egy jó része is a feminizmust nyíltan lejárató megszólalás. Ugyancsak a feminizmus médiabeli alulreprezentáltságáról írt Margit (2002) is, melynek egyik okát abban látja, hogy a szerkesztőségekben nagy az ellenállás a feminista témákkal kapcsolatban (a saját újságírói kudarcok miatt, vagy mert a szerzők és a szerkesztők úgy vélik, a női olvasókat nem érdekelnék a feminista kérdések).

⁵ Mintája feltehetően a WomanAgainstFeminism volt, erről bővebben ld. Hudy 2016.

⁶ Az oldal már nem érhető el a Facebook-on, blogváltozata (<http://antifem.blog.hu/>) is csak egyetlen, 2015. októberi bejegyzést tartalmaz.

⁷ Például: http://index.hu/kulfold/2015/08/18/menekult_nok/

ugyanannyi pénzt keressenek, mint a férfiak”, hanem hogy a női princípiumot beteljesítsék. Válaszul az őt szponzoráló [Magyar Telekom szerződést bontott vele](#), mert a cégcsoport a saját értékrendjével és hitvallásával nem tartotta összeegyeztethetőnek az énekes által elmondottakat.

- 2016 testszékenyítés-vitákkal indult: először Palvin Barbara magyar fotómodellnek a *Sports Illustrated*-ben megjelent fényképei kapcsán került reflektorfénybe a [téma](#), a sort Nótár Ilona és Sarka Kata túlsúlyt, egészséget, mozgást és nőképet érintő [polémiaja](#) folytatta.
- 2016 márciusában [petíció](#) indult, hogy a 2014-ben Magyarország által is aláírt Isztambuli Egyezményt, amely zéró toleranciát hirdet a családon belüli és elsősorban a nők elleni erőszak mindenféle formája ellen, a magyar politikusok ratifikálják végre.

Ha tágabbra tekintünk, a feminizmus, a nők egyenlősége néhány magyar, eredetileg külföldi női magaziban évek óta visszatérő témaként jelen van. Különösen az *ELLE* és a *Marie Claire* jár élen ebben, rendszeresen folytatnak is feminista kampányokat idehaza.⁸ A következőkben az előbbi lap esetében vizsgáljuk meg röviden, hogy miként határozza meg és ábrázolja a feminizmust. Azért döntöttünk az *ELLE* mellett, mert explicit módon felvállalja, hogy feminista szellemiséget képvisel, gyakran és aktívan használja a *feminizmus*, *feminista* kifejezést.

Az *ELLE* elsősorban a 25–49 év közötti nőket⁹ kívánja megszólítani, így azt mondhatjuk, hogy a fiatal(abb) nőgenerációk igényeihez kívánja igazítani a mondanivalóját. Az utóbbi években gyakorlatilag az összes hazai számában foglalkozott a feminizmussal, a legtöbbször címlapon is szerepeltette az f betűs szót, a nők mellett közismert férfiakat is megkérdez (írókat, színészeket stb.) feminizmusukról.¹⁰ A feminizmus látványos feltűnése a magyar kiadásban 2014-től datálható: az októberi szám címlapján a legnagyobb betűmérettel a „Power list/Nők a világ élén/A feminizmus vége, a karrier kezdete?” sorok szerepeltek egymás alatt (ld. az 1. képet).

⁸ A *Marie Claire* utoljára a „Nem buta liba” c. kampánnyal.

⁹ <https://www.mediapiac.com/digitalis-lap/2004-3-szam/Aranybanya-a-noi-glossy/406/>, ill. <https://hu.wikipedia.org/wiki/Elle>

¹⁰ A 2015. márciusi számban 9 közismert magyar férfit kérdeztek meg arról, hogy mit jelent számukra a feminizmus: <http://www.ellemagazin.hu/test-lelek/2015/02/20/Ferfiak-es-feminizmus/>

1. kép: Az ELLE 2014. októberi számának címlapja

Liptai Livia, főszerkesztő¹¹ a beköszönőben, illetve az ugyanebben a számban szereplő cikkében („Startup feminizmus”) a feminizmus „új”, „szerethető” verziójáról ír, „ami nemcsak a férfiaknak, de a legádázabb antifeministáknak is kedvére lesz” (Liptai 2015).¹² Ez a feminizmus szerinte attól tér el a régitől, hogy „nyitott”, „sokszínű”; startup jellegű, mert „innovatív”, „nemzetközi piacra tervezték”, „képes gyorsan nagygyá válni, közösségi”. A startup jelleg vonzó voltát az X és Y generáció sajátosságai teszik érthetővé, mely generációk tagjai már nem az anyagi javakban, a munkamániában látják életük értelmét, hanem a saját erősségeik kihasználásában. Sheryl Sandberget, a Facebook ügyvezető igazgatóját idézve:

¹¹ Liptai Livia 2009-ben váltotta Vass Virágot a főszerkesztői székben, előtte a lap szerzője volt.

¹² A feminizmus újrabrandelése eredetileg az ELLE UK 2014. decemberi számában jelent meg [témaként](#), az angliai szám szerkesztői ottani feminista csoportok képviselőit meghíva, együtt igyekeztek újragondolni, hogyan lehetne a negatív konnotációkkal terhelt feminizmust ismét vonzóvá tenni. A fogadtatáshoz ld. [a Telegraph cikkét](#).

az számít, amitől erősebbnek érezzük magunkat, és nem pusztán az, amiben jók vagyunk.

A korábbi feminista megközelítések egyfajta kritikájáról, megújításáról van tehát szó, amely azonban néhány tipikus antifeminista állítást is implicál: az „új” feminizmus „nem akar senkit meggyőzni vagy legyőzni” (tehát a „rég” ezek szerint akart), férfi és nő nem egyforma, hanem egyenlő (tehát a „rég” feminizmus szerint egyformák). Ez az „új”-nak nevezett feminizmus azonban nem azonos azzal, amit a feminizmustörténeti munkák ilyen néven emlegetnek: az utóbbiakban ugyanis az *új feminizmus* a feminizmus 2. hullámaként ismert változat, amely az 1960–90-es évekre tehető (Szapu 2015, 22, 29–34; Hannam 2007, 133–158; ld. még az 1. lábjegyzetet is). Vannak átfedések a kettő vállalásai esetében, például az, hogy a nő önjogán, nőként érvényesüljön, vagy hogy a saját erősségeit találja meg. Az ellentmondás az új és az „új” feminizmus között úgy oldható fel, hogy bár már a posztfeminizmus korszakában vagyunk, ez elsősorban nyugati értelemben van így, a magyarországi feminizmus története ugyanis nem mutat egyenletes ívet (Antoni 2015, 39–40). Éppen ezért véli úgy Antoni Rita, a téma hazai kutatója, hogy itthon csak feminista megmozdulásokról, törekvésekről, és nem feminista mozgalomról lehet beszélni (vö. még Margit 2002). Sajátos politikai, szociálpszichológiai okok (pl. a szocialista foglalkoztatáspolitikai, tanult rivalizáció stb.) vezettek oda, hogy Magyarországon a feminizmus második hulláma gyakorlatilag elmaradt (Antoni 2015, 55). Ennek számos következménye van, ezek (is) magyarázhatják, hogy a közvélekedésben, a feminizmusról való populáris (nem tudományos) gondolkodásban a feminizmust sokan miért még mindig az első hullám fő törekvéseivel azonosítják, vagy hogy miért kizárólag radikális feminista törekvéseket értenek alatta. Magukat feministának valló magyar közszereplők is gyakran említik a feminizmust férfiellenes, nőuralmat hirdető ideológiaként, mely gondolatmenetekben radikális feminista és antifeminista gondolatok keverednek egymással (a nők jogaiért való küzdelemnek a feministáktól való elvitatásának hazai gyakorlatához ld. Dér 2011).

Ugyanakkor bármennyire nem lehet idehaza feminista mozgalmakról szólni, a nyugati feminizmus hullámok törekvéseivel össze lehet és érdemes is a magyar populáris feminizmusértelmezéseket (is) vetni. A nyugati feminizmus harmadik hullámát (másutt: posztfeminizmus, ill. posztmodern feminizmus) a 90-es évek elejétől szokás datálni, fő jellemzőinek pedig – egyebek mellett — a faji- és osztály- és kulturális különbségek figyelembevételét, az interszekcionalitást, a transzgender szempontjának előtérbe helyezését szokás tartani, és elsősorban annak felismerését, hogy a női helyzetek sokfélék, nincsenek egyetemesen érvényes női problémák (Magyari-Vincze 2006; Schleicher 2012). Ezek a jellemzők a hazai tudományos

feminista kutatásokban egyértelműen megjelennek, a közvélekedésben és a populáris feminizmusértelmezésekben viszont alig vagy egyáltalán nem. Magyarországon, de más kelet-közép-európai országokban is még olyan alapvető jogok érvényesítéséért folyik a harc, illetve olyan témák kerülnek a feminizmus kapcsán a középpontba, amelyeket jellemzően a nyugati feminizmus második hullám(á)hoz szokás kapcsolni (családon belüli erőszak, szexuális önrendelkezés stb.). Megfigyelhető tehát igen egy erős megkésetttség a feminizmus vállalásaiban, s így értelmezéseiben is.

Az *ELLE* feminizmuskonceptióját nézve a következőket mondhatjuk el: Liptai Livia főszerkesztő véleménye szerint a feminizmus 2013 óta jött divatba, amikor is közismert sztárok, szereplők is nyíltan felvállalták feministaságukat.¹³ A 2015. márciusi magyar szám címlapján Emma Watson színésznő szerepelt, aki az ENSZ jószolgálati nagykövetségként tartott [beszédével](#) indította el a [HeForShe kampányt](#) 2014 szeptemberében. Az ennek apropóján vele készült [angol nyelvű interjú](#) magyar változatát is e számban olvashattuk „Született feminista” címen. 2015 szeptemberében a magyar kiadás Charlize Theron színésznővel a címlapján jelent meg, azzal a kísérőszöveggel, hogy „A nőknek tudniuk kell, hogy feministának lenni jó”. Theron állt ki elsőként amellett, hogy a hollywoodi színésznőket ugyanúgy fizessék meg, mint a férfi színészeket. Mint látható tehát, az „új” feminizmus egyértelműen nyugati mintára jelent meg a lapban, a hivatkozások is mind nyugati képviselőkre (magukat feministának valló sztárokra, politikusokra) történnek.

Ugyancsak a feminizmust szerepelteti címlapon a 2016. áprilisi szám („Feminizmus 2016”), amely a második alkalom volt, amikor a lapot teljes egészében e témának szentelték (Liptai 2016, l. a 2. képet). A főszerkesztői beköszönő Justin Trudeau kanadai miniszterelnök [elhíresült mondasának](#) parafrázisával indul, tudniillik hogy azért áldoz egy divatlap egy egész számot ismét a feminizmus témájának, „mert 2016 van”. A témaválasztást Liptai azzal indokolja, hogy a feminizmus 2016-ban már sokkal többről szól, mint hogy a nők le akarják gyűrni a férfiakat, mert „a valódi feminizmus nem kirekesztő, hanem felszabadító”, azt akarja, hogy mindenki úgy élhessen, ahogy szeretne.

¹³ Beyoncé és Hillary Clintont említi. Ha a „This is what a feminist look like” [kampányt](#) is hozzávesszük, a sor számos más híresség nevével bővül. A magyar ELLE egyébként már a 2012. júliusi szám címlapján is szerepeltette a feminizmust „Bad girls – A feminizmus új arca, amit a férfiak is imádni fognak” címmel. Más szerzők a [2014-es évhez](#) kötik a váltást.

2. kép: Az ELLE 2016. áprilisi számának címlapja

Az újságszám írásai (az állandó, divat- és szépzészet trendeket bemutató blokkokat tartalmazó oldalakat leszámítva)¹⁴ gyakorlatilag mind a feminizmushoz kapcsolódnak; úgy vélem, érdemes megnézni, hogy milyen témákat válogatott be a szerkesztőség, mit és miért tartanak a feminizmus szempontjából relevánsnak, és ezek hogyan értelmezhetők az eddig elmondottak fényében.

Elsőként olyan külföldi divattervezőket mutatnak be (többségében nőket, pl. Stella McCartney, Sonia Rykiel), akik újításaikkal könnyebbé tették a nők életét, majd magyar és külföldi feminista bestsellerszerzők (Gloria Steinem, Imelda Whelehan stb.) következnek. A sztárinterjú Carey Mulligan angol színésznővel készült, aki A szüfraszett c. film egyik főszereplője volt, és egyebek között a saját, illetve férje feminizmusára voltak kíváncsiak. Ezt követően a #WEAREWOMAN kampány keretében 12 magyar közszereplőt

¹⁴ Egy, főleg a divat mint téma köré épülő női magazin esetében felmerül a kérdés, hogyan egyeztethető össze a nőket számos módon elnyomó, „szépségkultusz” (Wolf 1999) éltetése (divatreklámok, szépzészet tippek stb. az újságban), valamint a photoshoppolt fotók használata és a magazin feminista pozíciója. E téma azonban hosszabb kifejtést érdemel, amelyre jelen tanulmány keretei között nincsen mód. A rövid válasz az lehet, hogy a divatnak számos felfogás- és értelmezésmódja van, ezek között az önkifejezés, önmegvalósítás, társadalom elleni lázadás is szerepel (Csabai 2002), vagyis nem szükségszerűen összeegyeztethetetlen a feminizmus és a divatért való rajongás, illetve a szépzészet beavatkozásokkal való élés (ld. még Paoletti 2015).

(női tévéseket, pl. Bombera Krisztinát, színésznőket, pl. Szamosi Zsófiát, írónt, pl. Bódis Krisztát, és énekesnőt, pl. Odettet; a férfiak közül Juronics Tamás táncművész-koreográfust, ill. Vitáris Iván zenészt) kérdeztek meg a női egyenlőségről. A „Hashtag-feminizmus” című cikk a feminista mozgalomnak a közösségi médiában való elterjedtségéről szól, a rákövetkező írás pedig hat, az IT-szektorban jelentős sikert elért (külföldi) nőt mutat be. A „We are women” c. cikkben 12 különböző korú magyar lányt és nőt interjúvoltak meg arról, hogy mit jelent számukra nőnek lenni, miktől boldogok, és min változtatnának a világban. „A befejezetlen forradalom” c. írás annak igyekezett utánamenni, hogy a magyar nők európai társaikhoz képest miért képzelték el az életüket inkább a hagyományos női szerepköröknek megfelelően. A következő cikk szerzője hidzsábot öltött, hogy megfigyelje a saját és környezete erre vonatkozó reakcióit Budapesten. Ezt egy Kiss Tibor Noé íróval, az első magyar transz coming out regény szerzőjével készült interjú követi. A következőkben Yeomi Parkról olvashatunk, arról a koreai fiatal nőről, aki könyvben meséli el, hogyan szökött meg az Észak-Koreából, és hogy ott és a szökés közben milyen hányattatásokon ment keresztül. A „Push-up, pénz, csillogás” c. cikk a korábban már említett hollywoodi szexizmust veszi górcső alá, kitérve a fizetés-, szerepbeli nemi eltérésekre, továbbá arra, hogy van-e főszerepet kapó kövér színésznő az álomgyárban, hány nő rendező, producer, forgatókönyvíró dolgozik és milyen körülmények között. Ezt egy Kukorelly Endrével készült interjú követi, amely a macsóság, feminizmus, nőiség témájára fókuszál. Az utolsó előtti cikk szerzője a melltartónélküliséget próbálta ki (főleg azért, hogy kiderítse, mennyiben igaz az, hogy egészségtelen a viselete). Végezetül a „Feminista vagyok, de...” c. írásban 14 olyan véleményt olvashatunk, amelyet a szerző a címbeli fordulattal indít és utána valamilyen nemi sztereotípiát mutat be, azzal a céllal, hogy megmutassa, minden törekvésünk ellenére milyen erősek is tudnak lenni az utóbbiak (pl. „Feminista vagyok, de amikor egy férfi azt mondja nekem, hogy szép vagyok, az sokkal boldogabbá tesz, mint amikor azt mondja, milyen okos vagyok”).

Ahogy korábban is említettük, az *ELLE* szerkesztésében egyértelműen érvényesül a nyugati minta, így részben a lap francia, angol stb. számának témái jelennek meg a magyar számokban, részben a hazai szerzőket és írásaikat mutatják meg. Ez a kettősség a feminizmusról szóló előbbi számban is tapasztalható, de érezhető volt az a törekvés, hogy a magyar anyag legalább olyan gazdag legyen, mint a külföldi. A magyar vonatkozású/szerzőségű részekben szereplő témák véleményünk szerint nem reprezentálnak eltérő szemléletet a külföldiekhez képest, de ez általános jellegükből is fakad. Vagyis nem mondható, hogy a korábban említett megkérdőjelezés tükröződne a külföldi és magyar anyagok különböző

témaválasztásaiban – egyetlen kivétellel. Mint fentebb említettük, a vizsgált szám egyik írása a magyar nők hagyományosabb nemiszerep-megosztásával foglalkozott. Ez a cikk tehát közvetlenül reflektál az eltérő hazai helyzetre, szaktanulmányokat (pl. Tóth 2007, Murinkó 2014) és hétköznapi embereket egyaránt idézve (pl. „Számomra egyértelműen fontosabb a család. És igen, bizonyos értelemben kell választani karrier és az anyaság között [...]” — Andi, 28 éves, kégyerekes anya).

Nemcsak a fentebb elemzett szerkesztői beköszönőben jelent meg az a gondolat, hogy a(z „új”) feminizmus nem férfiellenes („[a feminizmus] rég nem arról szól, hogy a nők le akarnák gyűrni a férfiakat”, 18), hanem a vizsgált lapszámban másutt is (pl. „A feminizmus nem a férfiak ellen küzd”, 52, *ELLE* 2016. április szám). Ez egyértelműen kapcsolódik ahhoz a talán legismertebb és korántsem csak magyar sajátosságnak mondható antifeminista tételhez, miszerint a feministák férfigyűlölők.

Látható tehát, hogy az *ELLE* Magyarországon is a társadalmilag fontos témák között kezeli a feminizmust, sőt a nőket érintő témák közül a legfontosabbnak tartja, de érzékelve a mozgalmat és a kifejezést övező ellenszenvet, a szó lecserélése helyett annak új jelentéssel való feltöltését, bővítését célozza meg. Önmagában az a tény, hogy Magyarországon egy, a populáris média sodrába tartozó (tehát alapvetően nem politikai jellegű) nyomtatott (női) magazin feminista elköteleződését folyamatosan és következetesen felvállalja, szinte egyedülálló jelenség (hasonló a fentebb említett *Marie Claire* is). Mint láttuk azonban, igen új keletű jelenségről van szó (az utóbbi bő három évben figyelhető meg), és alapvetően nyugati mintákon alapszik. Az viszont már főszerkesztői döntés, hogy a nyugat-európai országokhoz képest lényegesen patriarchálisabb magyar közegben is (fel)vállalták egy női divatmagazinban a feminizmus képviselését (vö. pl. a teljesen más nőképet kívánatosnak tartó *Nők Lapja* szerkesztésével, ld. Huszár 2012: 53). A nyugati minta átvétele és átformálása tehát ez esetben a hazai megkétszerezett ellensúlyozó tényező lehet.

Nem mindig világos azonban, hogy az *ELLE* pontosan milyen feminizmust képvisel(ne): ellentmondásos, hogy témába vágó írásaik a második és harmadik nyugati feminista hullám kívívta jogokról vagy azok hiányáról szólnak (pl. más kultúrájú/vallású/szociális helyzetű nők elnyomása, illetve kitörési módjai), tehát azonosulnak ezeknek a hullámoknak a vállalásaival és eredményeivel, az „új” feminizmus megközelítés ugyanakkor elnevezéséből és bemutatásmódjából fakadóan a „rég” feminizmust (tehát azt, ami lényegében az összes addigi feminista hullámot és törekvést magában foglalja) meghaladottnak mutatja be, és ehhez antifeminista sztereotípiákat is felhasznál, illetve implikál.

2. Magyar nők generációi a feminizmusról

2.1. Anyag, módszer

A következőkben online kérdőíves kutatásom eredményeit mutatom be, amelyben elsősorban a 20 és 50 év közötti magyar nők feminizmusra, feministákra vonatkozó véleményére voltam kíváncsi. Ezzel azon korábbi vizsgálataimat kívántam folytatni, amelyekben az akadémiai feminista diskurzuson kívüli magyar feminizmusolvasatokat igyekszem meg feltérképezni, így az internetes vitafórumokban vagy vállaltan antifeminista könyvekben (Dér 2009, 2014).

Az adatközlőket a hólabdamódszert alkalmazva értem el, a kérdőív elérhetőségét a Facebookon keresztül terjesztettem. A kérdőívet összesen 87 nő töltötte ki 2015. augusztus 11. és szeptember 1. között. A szociodemográfiai adatfelvétel (kor, foglalkozás, legmagasabb iskolai végzettség), illetve a korábbi gendertanulmányokra vonatkozó kérdés (Tanult-e korábban a feminizmusról gender studies vagy bármilyen más stúdium keretében? Ha igen, mit?) után az alábbi kérdésekre vártam rövidebb-hosszabb kifejtésű választ:

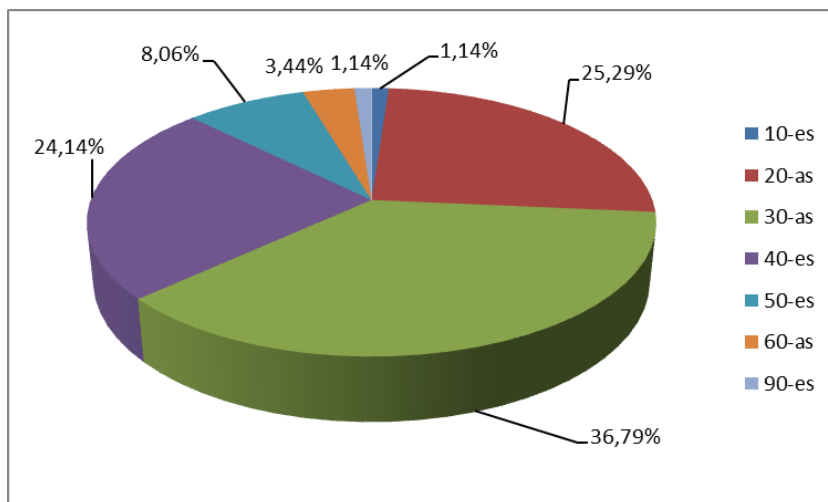
1. Hogyan határozná meg a feminizmust?
2. Milyennek tartja a feministákat?
3. Feministának tartja magát? Kérem, válaszát indokolja is meg!
4. Ismer személyesen más feministákat?
5. Ha igen, mi a véleménye róluk?
6. Lehet-e feminista egy férfi?
7. Van olyan része a feminizmusnak, ami szimpatikus Önnek? Ha igen, micsoda?
8. Van olyan része a feminizmusnak, ami nem szimpatikus Önnek? Ha igen, micsoda?
9. Mi lehet az oka a feminizmussal szembeni erős előítéleteknek Magyarországon?
10. Ön szerint le kellene-e cserélni a *feminizmus* kifejezést valami másra az előítéletek miatt?

Az adatközlői válaszokat két módszertant kombinálva elemeztem: alapvetően tartalomelemzést végeztem (l. Dér 2009), hogy az egyes kérdésekre adott válaszokat jellemző, a vizsgálat során előálló kategóriákba tudjam rendezni, majd ezeket leíró statisztikákkal egészítettem ki (statisztikai próbákat azonban az egyes alminták kis elemszáma miatt nem végeztem).

Először az egyes kérdésekre adott válaszokat mutatom be összefoglalóan, ezt követi majd a korosztályok szerinti kiértékelés.

2.1.1. Eredmények

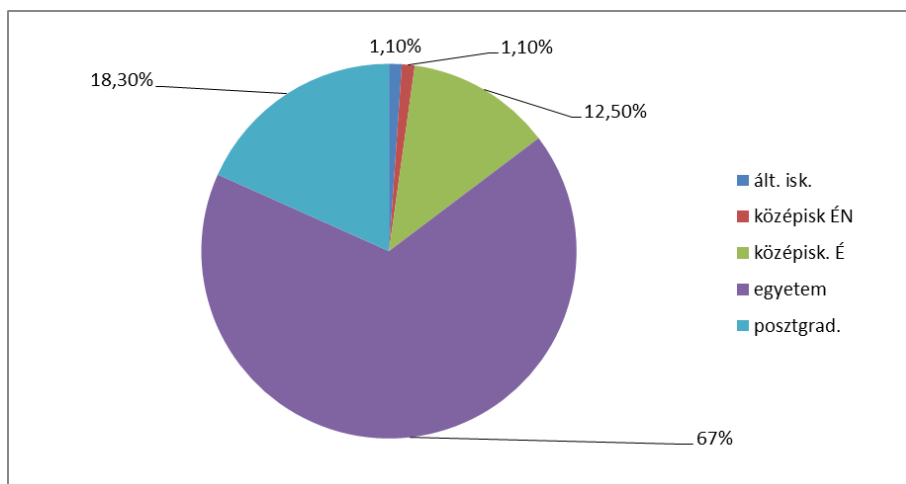
Az adatközlők életkora 19 és 90 év között mozgott, mint az 1. ábrán látható, többségük (86%-uk) a 20–49 éves korosztályba tartozott (legszámosabb a harminc és negyven év közöttiek csoportja volt, ők tették ki a minta 60%-át), tehát alapvetően a fiatal(abb) és részben a középkorú női generációkat reprezentálják.

1. ábra: Az adatközlők kor szerinti megoszlása (10-es = tízenévesek, 20-as = huszonévesek korosztálya stb.)

A továbbiakban korcsoportok alatt, a 20-as, 30-as, 40-es, 50-es stb. évtizedükben lévő nőket fogom érteni. Úgy gondolom, hogy az e csoportok esetében megfigyelhető azonosságok/különbözőségeket a feminizmus témáját illetően figyelemreméltóak lehetnek, ezért nem rendeztem a válaszadókat ennél nagyobb korosztályokba vagy generációkba.

A minta több mint kétharmadát az egyetemi végzettségű nők tették ki, és a valamilyen posztgraduális végzettséggel bírók is többen voltak, mint az érettségivel rendelkezők (2. ábra). Elmondható tehát, hogy a minta több mint öthetodát az igen magasan kvalifikált nők képezik.

2. ábra: Az adatközlők iskolai végzettség szerinti megoszlása (ÉN = érettségi nélkül, É = érettséggel)

Gendertémával kapcsolatos tanulmányokat (akár Gender Studies, akár bármilyen más néven) 19 fő (21,83%), vagyis a minta kb. egyötöde folytatott (főleg a húszas-harmincas éveikben lévők), két kivételtől eltekintve (akik a gimnáziumi történelemórán és -fakultáción hallottak a témáról) mind az egyetemen. Ez azonban igen változatos képzési módokat takart, kettőnél többször nem is fordult elő ugyanaz a tudományterület: a feminista irodalomelmélettől kezdve a filmszakon hallgatott feminista és queerelméleteken át a jogász-, nyelvész-, pedagógus-, pszichológus- vagy esztétaképzés keretében végzett genderkurzus is szerepelt a válaszok között.

A továbbiakban a feminizmusra, feministákra vonatkozó kérdésekre adott adatközlői válaszokat mutatom be, először a teljes válaszadói minta eredményeit, azután a minta legnagyobb részét adó 20-as, 30-as és 40-es éveikben lévő nők csoportjai adta válaszokra fogok kitérni, ha az relevánsnak mondható (mint látni fogjuk, nem minden esetben az).

2.2. Az eredmények részletes bemutatása

2.2.1. A Hogyan határozná meg a feminizmust? kérdésre adott válaszok elemzése

A minta egészét tekintve elmondható, hogy a többség (75 fő, 86,20%) a női egyenjogúságért, más jellemző megfogalmazásokban a nemi egyenrangúságért, egyenlőségért, a női jogokért való törekvésként definiálta a feminizmust. Egy-egy példával illusztrálva a három legnagyobb korcsoportból (a válaszközlőktől mindig betűhíven fogom idézni az eredeti szövegüket vagy azok egyes részeit, tehát az elütési, helyesírási hibák javítása nélkül):

Régen a női egyenjogúságért harcoló, hagyományos nemi szerepekből kitörő nők “amazon-szervezete”. Ma inkább a felvilágosítás, támogatás, tudatosítás lenne a szerepe szerintem. (26 éves egyetemi hallgató)

A nők jogaiért, sajátosságaiért, természetéért kiálló mozgalom. (35 éves gyesen lévő kétgyermekes anya)

Küzdelem azért az elemi dologért, hogy nők és férfiak egyenlő/egyforma minőségű és lehetőségekkel rendelkező életet éljenek, bárhol a Földön. Ezért nem csak cselekvést jelent, hanem világszemléletet is, aminek a liberális gondolkodás, a diszkrimináció elutasítása a jellemzője. (46 éves tanár)

A válaszok azonban nagy szórást mutattak mind mennyiségileg (karakterszámban), mind tartalmilag – az egyenjogúságról szóló részt kivéve. A hosszabb kifejtések jellemzően az egyenjogúság mibenlétét részletezték, mint az alábbi példa is mutatja:

Nők önérvényesítő képességének elérése. Annak kihangsúlyozása, hogy semmiben sem kisebb képességűek a férfakkal szemben, pl. ugyanazért a munkáért ugyanolyan fizetés illetné őket, “férfiasnak” tartott pályákon is helyt állnak. Valamint, hogy nem predesztináltak arra, hogy családayák és/vagy háziasszonyok legyenek, joguk van eldönteni ha ez a szerep nem vonzó neki, viszont egy férfi is maradhat otthon a gyerekkel vagy vezethet háztartást ha ő arra érez indíttatást. (35 éves értelmiségi)

Az előbbbitől eltérő vonulatot képviselt az a néhány válasz, amely nem a nők egyenlőségének elérése mentén ragadta meg a feminizmust, hanem mint akadémiai diszciplínát:

Nókkal, a nőiséggel tudományos igényességgel foglalkozó stúdium. (42 éves titkárnő)

Volt néhány rövid válasz is, amelynek a szerzője szlogenszerűen igyekezett híven visszaadni a feminizmust, például:

Nők önmagukért!!! (33 éves üzletvezető)

Mások homályosan és hiányosan fogalmaztak:

Többnyire radikális törekvés. (58 éves iparművész)

Progresszív szemlélet, ugyanakkor a feminizmus minden vallás- és kultúrkörben mást jelent. (40 éves tanár)

Vagy épp igen tágan, általános női szemléletként:

Élet, művészet vagy bármi más értelmezés női nézőpontból. (27 éves szabadúszó)

Egyes meghatározásokról nem látszott első pillantásra, hogy szerzőik pozitívan vagy negatívan viszonyulnak-e a feminizmushoz, de az egyéb kérdésekre adott válaszaikat megnézve ez egyértelműsíthető volt (mindegyik esetben negatív volt az attitűd):

A nők előrébb helyezésének kísérlete. (35 éves cégvezető)

Nő központúság. (26 éves diplomás ápoló)

Nők küzdelme, hogy férfiak lehessenek. (40 éves tanár)

Egyértelműen negatív választ csak egy adatközlő adott (tehát az előbbiekkal együtt a minta 4,65%-a, egy válasz pedig értelmezhetetlen volt):

A nők felsőbbrendűségébe vetett hit és a női jogok előtérbe helyezése a férfiak jogainak rovására. (Tisztában vagyok vele, hogy a nők egyenlő - tehát nem több - jogaiért küzdőket is szokták feministának nevezni, de az én nézetem szerint ők nem azok.) (41 éves irodai ügyintéző)

2.2.2. A Milyennek tartja a feministákat? kérdésre adott feleletek elemzése

Ezzel a kérdéssel vezettem be a feministákra vonatkozó további kérdések sorát. A kapott válaszokat az alábbi szempontok mentén csoportosítottam típusokba:

A. A válaszadó **negatívan** viszonyul a feministákhoz (NEGATÍV típus, 23 válasz),¹⁵ mert véleménye szerint a feministák

- agresszívek:¹⁶

Erőszakosak, fennhéjázók, übermensch-tudatúak. (35 éves cégvezető)

- szélsőségesek (fanatikusak, túlbuzgók):

¹⁵ Azokat a válaszokat is idevettem, amelyekben szerepelt ugyan valamilyen megszorítás („a többség”, „alkalmanként”), de a válaszadó kizárólag negatívumo(ka)t említett a feministákkal kapcsolatban. Ha explicit módon hozott pozitív vagy semleges jellemzőket is, a D csoportba került a válasz (kivéve, ha megfelelt a C kritériumainak is, mert akkor oda).

¹⁶ A harcos, harciasság stb. minősítés (ahogyan a harc főnév használata is) kontextustól függően pozitív, negatív értékű is lehetett. Egy pozitív példa: „Harcosnak. Kiállnak a nők mellett. Próbálnak tenni a családonbelüli erőszak ellen. Jó szervezők.” (62 éves nyugdíjas). Egy negatív: „Van bennük férfiellenesség, megkeseredettség is, meg egy jó adag harciasság. Mintha a családi kudarcok ellensúlyozására törekednének ” (32 éves tanár).

Rendkívül frusztráltak a szélsőségeket, akik dominálnak. A nem kell a férfi, teljesen egyformák vagyunk álvélekedése visszaszítító. Biológiai, mentális, de akár bizonyos kognitív vonatkozásokban, emocionálisan nagyon nem vagyunk egyformák, hála a jó istennek. Az, hogy azonos munkáért azonos bérezés jár stb., ami a kezdeti politikai mozgalom célja volt, jogos. De a szélsőségessé tétel, mint minden szélsőség, rendkívül szánalmas. (48 éves tanár)

- **nagyképűek:**

Alkalmanként túlságosan is nagyképűnek, úgy gondolom, hogy ebben is meg kellene tudni tartani az arany középutat. (25 éves gyógypedagógus)

- **felsőbbrendűnek vélik magukat:**

Az „igazi” feministák (lásd az előző választ) a nőket felsőbbrendűnek tartják, mint a férfiakat. Sok esetben gyűlölik a férfiakat, akár a férfival való szexet is elutasítják, mint a férfiaknak a nőkre gyakorolt elnyomásának egy formáját. Úgy vélik, az egyén nemi szerepe pusztán tanulás kérdése, akár választható is. (Bár ha a férfiak ennyire borzalmasak, ki is akarna férfi lenni.) (41 éves irodai ügyintéző)

- **férfigyűlölők:**

sajnos a feminizmus lassan egyenlő lesz a férfiak gyűlölésével, úgyhogy a feminizmus legtöbb szószólóját nem tartom sem hitelesnek, sem kompetensnek. (25 éves tanuló)

- **férfiasak:**

első gondolatra rövidhajú, férfias leszbikus (vagy a férfiaknál sikertelen) nőknek. második gondolatra harciasnak (38 éves pedagógus)

- **karrieristák:**

Agresszívnek, a családi szerepeket felrúgónak és túlzottan karrieristának. (26 éves marketingasszisztens)

B. A válaszadó **kizárólag pozitívan** viszonyul a feministákhoz (azonosul céljaikkal, magát is annak véli stb.) (POZITÍV típus, 27 válasz), mert:¹⁷

- **erősek, határozottak:**

¹⁷ Pozitívnak (B csoport) vettem, ha a válaszban megjelenik a „sokféleség” koncepciója, de egyébként kizárólag pozitív megnyilvánulások olvashatók a feminizmussal vagy a feministákkal kapcsolatban, pl. „Emberileg ugyanolyan különbözőnek, mint ahogy minden ember különböző. Magát a kezdeményezést szükségesnek érzem, ezért a támogatóival a legtöbb esetben egyetértek.” (26 éves adminisztrátor)

Erős, határozott nőknek, akik ismerik a jogukat. Szabadok, nem félek változtatni, másképp csinálni bizonyos dolgokat. Mernek teljes mértékben önmaguk lenni. (27 éves nyelvtanár)

- önállóan gondolkodók, függetlenek:

önállóan gondolkodó nőknek, akik nem mindig valaki vagy valami által határozzák meg önmagukat. (41 éves pénzügyes)

- bátrak, elkötelezettek:

Bátornak, elkötelezettnek, akik hisznek az egyenlő jogokban. (42 éves konduktor)

C. A válaszadó a feminizmussal magával szimpatizál, a feministákról semleges vagy „vegyes” véleménynel van (POZITÍV-VEGYES típus, 4 válasz):¹⁸

Emberileg ugyanolyan különbözőnek, mint ahogy minden ember különböző. Magát a kezdeményezést szükségesnek érzem, ezért a támogatóival a legtöbb esetben egyetértek. (26 éves adminisztrátor)

D. A válaszadó **vegyesen** (pozitívan is, negatívan is) viszonyul a feministákhoz, de nem az összeshez, megenged kivételeket is (VEGYES típus, 21 válasz):

Öntudatos emberek, akik időnként elvakultak. (27 éves tanító)

Mostanra már szerintem túllőttek a célon a nyugati civilizációban, a 3. világban viszont nagy szükség van a ténykedésükre. (49 éves banki tisztviselő)

E. Homályos vagy nem besorolható válaszok, amelyek önmagukban nem érthetők (mert a válaszadó viszonyulása nem vagy nem egyértelműen derül ki belőle, 5 válasz):

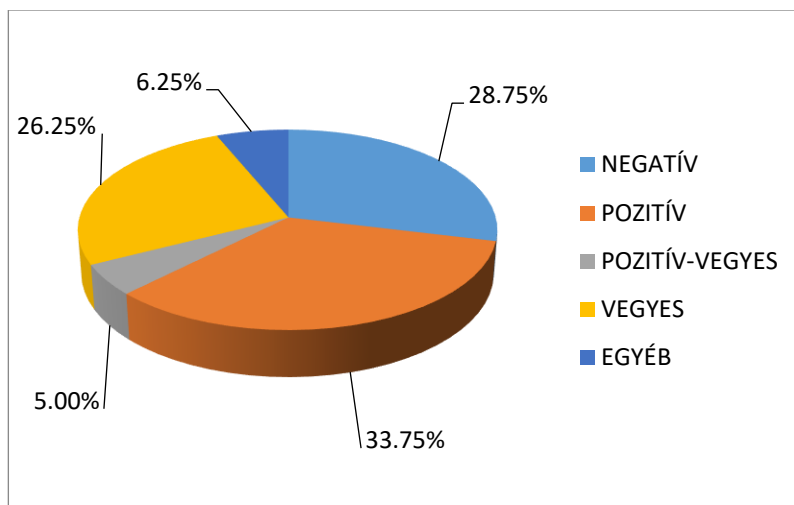
Sokféléknek. (42 éves titkárnő)

F. A válaszadó nem ismer feministát, és ezért nem írt bővebb választ (1 válasz).

G. Értelmetlen válasz (6 válasz).

¹⁸ Ha a feminizmust (bármelyik hullámát) pozitívan írja le, de a feministákat nem, akkor az A csoportba került a válasz.

A 80 értékelhető válasz esetében az előbbi kategóriák relatív gyakorisági megoszlását mutatja a 3. ábra.

3. ábra: A Milyennek tartja a feministákat? kérdésre adott választípusok százalékos megoszlása (egyéb: az E, F, G típusok együtt)

A 2. kérdésre adott válaszokat összegezve két jelenség szembetűnő: az első, hogy az 1. kérdésre adott válaszokkal összehasonlítva itt jelentős mennyiségi ugrás tapasztalható a negatív megnyilvánulások tekintetében. Kettősség figyelhető meg tehát a feminizmushoz, illetve feministákhoz való viszonyulás tekintetében: a válaszadók egy jó része szimpatizál a feminizmussal (illetve azzal, amit az alatt ért), de kevésbé vagy nem a képviselőivel.¹⁹ A második az, hogy itt is tapasztalható az a jelenség, hogy a válaszadó az eredeti (azaz a feminizmus első és második hullámának) törekvéseit elfogadja, de a mai feminizmust – amit az alatt ért – nem. Ez nagyban rímél az 1. részben bemutatott *ELLE* „új feminizmus” koncepciójára, ami hasonló okok miatt kísérelte meg újrabrandelni a mai feminizmust.

Ha a három fő típus (POZITÍV, NEGATÍV, VEGYES) megoszlását a 3 fő korcsoport esetében vizsgáljuk meg, azt látjuk, hogy a legtöbb pozitív választ a 20-as (11 db), majd a 40-es éveikben lévő nők (7 db) adták, a 30-as éveikben lévők a legkevesebbet (3 db), a negatív válaszoknál azonban fordított volt a helyzet: a 30-as nők adták a legtöbb (tisztán) negatív választ (14 db), ezt követték a huszonévesek (6 db), majd a 40-esek (3 db). Ha az adott korcsoporton belüli százalékos arányt nézzük (mivel nem ugyanannyian

¹⁹ Volt, aki ugyanakkor a két kérdést nem különböztette meg egymástól, és annyit írt válaszként: „ld. előző kérdés” (40 éves tanár).

képviselik a 20-30-40-es nőket), akkor is azt találjuk, hogy a 30-as nők 54%-a adott negatív feleletet, a 20-asoknak a 28%-a, a 40-eseknek pedig csak a 18%-a.

Kérdéses, hogy miért éppen a 30-as nők viszonyulnak a legnegatívabban (illetve „vegyesen”, mert ezt a választ is ez a csoport produkálta a legtöbbször) a feministákhoz, és ez mivel függhet össze. Iskolai hátterük nem indokolhatja, hiszen 87,5%-uk egyetemi végzettségű (és mindhárom korcsoport kb. azonos arányban tartalmaz GS-t hallgatott adatközlőt). Csak találgathatunk az okokat illetően; az egyik ilyen lehet, hogy a 30-as nők a legleterheltebb csoportok egyike, többségük, különösen a magasan kvalifikáltak ekkor élik meg a legerősebben a munka és család (ha van) közötti egyensúlyozás nehézségeit, mivel ilyenkor vannak kisgyerekeik, ugyanakkor dolgozniuk is kell. Elképzelhető, hogy a kettős-hármas teher miatt érzett feszültség miatt a női jogokat illetően szkeptikusak. És hogy miért a feministákkal és nem a feminizmussal szembeni ellenérzéseik erősek? Bűnbaknak lényegesen könnyebb személyeket megtenni elvont eszmék helyett.

2.2.3. A Feministának tartja magát? kérdésre adott feleletek elemzése

Arra a kérdésre, hogy az adatközlő feministának tartja-e magát, a legtöbb esetben explicit igenlő vagy nemleges válasz érkezett (indoklást is kértem, ezért láthatunk minden esetben hosszabb válaszokat). Ahol mindkét válaszfajta megjelent vagy nem tudtam egyértelműen értékelni, a vegyes kategóriába került. Néhány példán szemléltetve:

- IGEN:

Igen, abszolút. Feminista vagyok, mert hiszek mindabban, amit a feminizmus képvisel. A szabadságban, az önállóságban, az egyenlőségben. Nem vagyok kevesebb, mint mások, és több sem. És akinek ez nem tetszik, távozzon a közelemből. (25 éves korrektor)

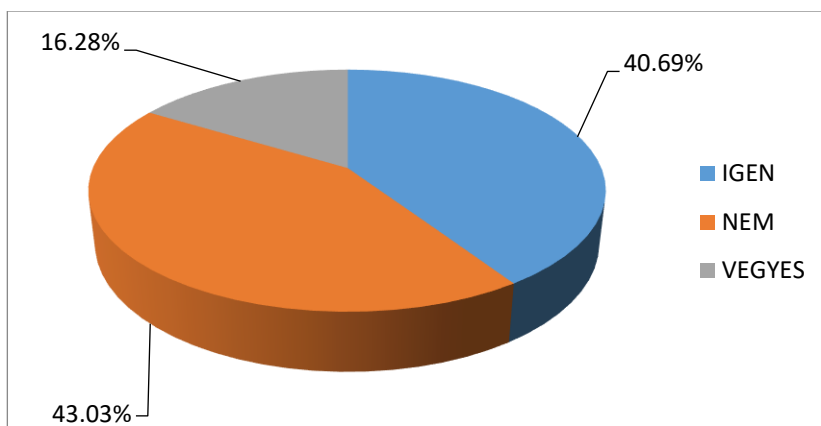
- NEM:

Nem. Nem tetszik a feminizmus, én a hagyományos női-férfi felállás híve vagyok. Egy nő legyen nő, és ne férfi. (35 éves cégvezető)

- VEGYES:

Igen és nem. Elítélem a nők (vagy bárki) hátrányos megkülönböztetését. Nem, nem tettem aktívan semmit az ügy érdekében. Vagy nem feminista megfontolásból. Valamint nem vagyok férfigyűlölő. (35 éves informatikus)

A 4. ábra az értékelhető válaszokra (86 db) vonatkozó relatív gyakorisági megoszlást mutatja.

4. ábra: A Feministának tartja magát? kérdésre adott választípusok százalékos megoszlása

A 3. kérdésre adott válaszokat a 2. kérdésre kapott feleletekkel összevetve azt látjuk, hogy a feministákhoz pozitívan (vagy vegyesen) viszonyulók között találunk olyanokat, akik saját magukat nem tartják feministának.

Az IGEN válasz mellett szóló jellegzetes érvek:

- a legjellemzőbb az egyenjogúságért való küzdelem említése volt (mert mindkét nemet egyforma jogok illetik meg, mert még nem valósult meg az egyenjogúság), mégha nem is aktivistaként tesz érte:

Tulajdonképpen igen - egész egyszerűen azért, mert akármilyen sok mindent sikerült már elérnie ennek a mozgalomnak, korántsem tartunk ott, hogy a nemek közötti egyenlő esélyek megvalósultak volna. Ez pedig sérti az igazságérzetemet. (40 éves fordító)

- mert ér annyit, mint egy férfi, meg tudja csinálni mindazt, amit egy férfi:

Igen, nem hagyom hogy a férfiak elnyomjanak, ugyanúgy megállom a helyem a világban mint ők...sőt! (22 éves kasszás)

Valamilyen szinten igen. Rosszul vagyok a gondolattól, hogy engem akárki is eltartson, igyekszem mindent egyedül megoldani — nem szeretnék apró otthoni barkácmunkákban férfi segítségre szorulni. (27 éves nyelvtanár)

- mert nem szeretne férfiaktól való függésben élni:

igen. nem szeretnék függésben élni és a mai magyar valóság még erősen a férfiaktól való függés légkörében létezik. (52 éves ügyintéző)

A NEM válasz mellett szóló jellegzetes érvek:

- mert a hagyományos szerepeket tartja kívánatosnak:

Nem. Nekem tetszenek a régi elvek, mint hogy a férfi hozza haza főleg a család kenyerét, és szerintem vannak tipikus női és tipikus férfi szakmák. Azzal hogy a nők más területeken egyenjogúak a férfiakkal, egyetértek, de például nem mindegy hogy az utcán egy női vagy egy férfi rendőr véd meg. (26 éves ápoló)

- mert a nemek egyenlősége már megvalósult, egyenlőnek érzi magát a férfiakkal:

Nem. Úgy vélem, maximálisan kivívtuk az egyenlőséget. Ám vannak természetbéli adottságok, melyeket a nők nem vetkőzhetnek le és nyomhatnak rá a férfiakra sem karrierre, sem kényelemre való hivatkozásból (pl.: GyES, GyED...). (31 éves tanító)

- mert nem harcos, nem aktivista típus:

Nem. A harcos attitűd távol áll tőlem (35 éves édesanya)

Figyelemreméltó ugyanakkor, hogy többen azzal indokolták nemleges feleletüket, hogy az egyenjogúság alapvető. Ebben a válaszban szerintem nem okvetlenül a feminizmus, feministaság elutasítása jelenik meg (de nem is zárja ki, hiszen láttunk rá példát, hogy vannak, akik a női jogokért való küzdelem elvitatják a feministáktól), ám az explicit nemleges válasz miatt mégis a NEM kategóriába került:

Nem, mert szerintem ez a gondolkodás alap, természetes. Még jó, hogy egyenlő jogok illetik meg a nőket... (39 éves konduktor)

A VEGYES válasz mellett szóló jellegzetes érvek:

- mert a korábban már említett első és második feminista hullámra jellemző vállalásokkal azonosulni tudnak, de a mai feministasággal nem (különböző okokból, l. a fentebb említett tipikus érveket: agresszió, túlzások), ill. ma már nem tartják aktuálisnak ezeket a témákat:

Részben. Ma már nem olyan aktuális a téma, mint 50-100 évvel ez előtt. Szerintem is fontos az egyenjogúság, viszont férfi és nő alapvetően más adottságokkal, tulajdonságokkal rendelkezik. Nem tartom például mérvadónak azokat a statisztikai adatokat, hogy egyes munkaköröket inkább csak férfiak, vagy csak nők töltenek be. Ez nem jelent semmit, és nem is feltétlenül kell rajta változtatni. A fontos az, hogy mindenki azt csinálhassa pl. munka terén, amihez kedve van, de a lehetőség ma már adott mindenki számára, hogy annak tanuljon, aminek csak szeretne, és olyan pozíciót

töltsön be, amelyet szeretne, feltéve, hogy elég kitartó, hogy elérje a céljait.
(23 éves tanuló)

- mert nő is szeretne lenni (azaz bizonyos, hagyományosan a nők felé mutatott viselkedésmódokat preferál), de egyenjogú is:

Elvárom, hogy nőként kezeljenek, de a teljesítményem és a képességeim alapján ítéljenek és értékeljenek. (42 éves titkárnő)

- mert nyíltan nem vállal(hat)ja fel (különböző okok miatt), de egyébként, mivel hisz a feminizmus vállalásaiban, feministaként is gondol magára:

Hivatalosan sosem mondom ki. Nem akarom, hogy az ötgyerek, huszoneves, sosem dolgozott sógornőm magányos leszbikus bélyegezzon. Magánvéleményként, barátok között igen. Hiszem, hogy nő és férfi együtt alkot egészet, egyformán értékes, egyforma bánásmód illeti meg, és egyenrangú társa a másinak. (38 éves pedagógus)

Ami a generációs különbségeket illeti: ismét azt látjuk, amit az előző, második kérdés esetében: a 30-as éveikben járó nők a mintában jóval gyakrabban adtak nemleges választ, mint igenlőt (17 db vs. 5 db), a 20-as és 40-es éveikben lévők szinte pontosan ugyanolyan mértékben feleltek nemmel vagy igennel (nem: 7–7 db, igen: 13–13 db). Ha ezt aszerint arányosítjuk, hogy hányan képviselték a 20-30-40-es korcsoportot, akkor is az mondható el, hogy a 30-as nők csaknem 55%-a adott nemleges választ (ez szinte megegyezik a 2. kérdésre adott negatív feleletek arányával), míg a 20-as és 40-es nők esetében ez csak 31–32%. Vagyis a 30-as éveikben járó nők több mint fele negatívan viszonyul a feministákhoz, és ezzel szoros összefüggésben maga sem lenne az. Érdekesebb a másik két korcsoportban megfigyelhető eltérések a feministákra általában és a saját feministaságukra vonatkozó feleletek esetében: a 20-as nők konzisztensek e szempontból, a százalékos eredmények között csekély a különbség, a 40-es nők jellemzően igen pozitívan viszonyultak a feministákhoz (kevesebb mint egyötödüknek volt negatív a véleménye e csoportról), viszont kevesebben lennének maguk is feministák (csaknem egyharmaduk nem).

2.2.4. Az Ismer-e személyesen más feministákat? Ha igen, mi a véleménye róluk? kérdésekre adott válaszok elemzése

A válaszadók 41,37%-a (35 fő) nem ismer személyesen feministát, 58,63%-a (51 fő) pedig igen. Az utóbbi csoportba tartozók véleményét az alábbi kategóriákba soroltuk (3 fő nem adott indoklást, tehát 48 főre vetítjük az arányokat):

- alapvetően pozitív véleménnyel van a személyesen ismert feministákról:

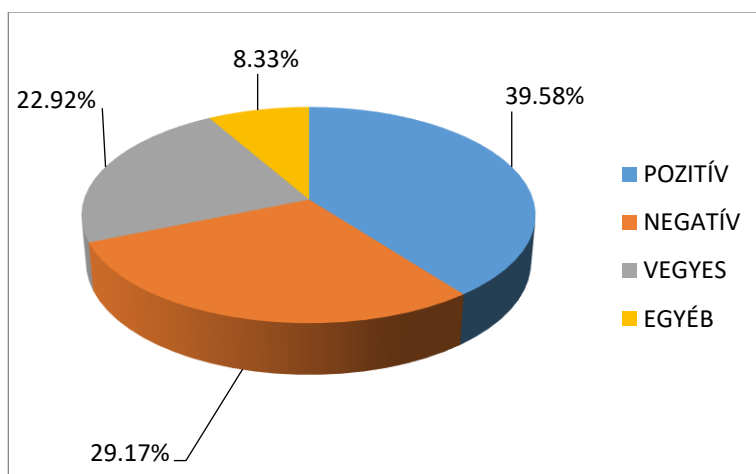
Okosak, elkötelezettek. (42 éves konduktor)

Erős, okos, bátor emberek, az átlagnál érzékenyebbek az igazságtalanságokra. (46 éves tanár)

- alapvetően negatív véleménnyel van a személyesen ismert feministákról:
a nők felsőbbrendűségét hirdetik, hogy nincs szükségük férfiakra, ami sokszor párosul a férfiak gyűlöletével. Szerintem ez szűklátókörűségre utal, nem értek velük egyet. (25 éves tanuló)
Egyáltalán nem finomak és nőiesek. (33 éves asszisztens)
- vegyes vélemény (pozitív is, negatív is) a személyesen ismert feministákról:
Általánosságban az ismerőseim között hozzám hasonló szemléletű nők és férfiak egyaránt vannak. Viszont vannak olyan ismerőseim, akik bár magukat feministának mondják, én nem értek egyet velük. Vannak ismerőseim akik a feminizmust tulajdonképpen azonosítják a férfigyűlölettel, ami szerintem ugyanannyira helytelen, mint a hímsovinizmus maga. Illetve vannak ismerőseim, akik bár feministának tartják magukat, viszont mindenben a párjuk igényeihez igazítják a véleményüket és cselekedeteiket. (23 éves tanuló)
Bátrak, okosak, nőiségüket szeretők, de van közöttük olyan is, akinek az agresszivitását nem szeretem. (49 éves vállalkozó)
- egyéb vélemény (pl. nem attól függ, hogyan vélekedik róluk, hogy feministák-e):
Nem szívesen személyeskednék, a megítélésük független attól, hogy feministának vallják magukat. (24 éves tanuló)

Mint láttuk, voltak válaszadók, akik különbséget tettek a között, hogy kiket tartanak maguk feministának, és kik vallják magukat az ismerőseik közül annak, a kettő nem mindig egyezett, illetve a magukat feministának vallók viselkedése is sokszor ellentmondott a feministáknak tulajdonított tulajdonságoknak (l. a fenti idézetet a vegyes csoportban).

Az 5. ábrán látható, hogy a válaszadók kb. 40%-ának pozitív véleménye van az általa személyesen ismert feministákról, ezt követik a negatívan viszonyulók csaknem 30%-kal. A 2. kérdésre kapott válaszokkal összevetve elmondható, hogy a személyesen ismert feministákról kevésbé vannak negatív véleménnyel a megkérdezettek, mint általában a feministákról.

5. ábra: Az Ismer-e személyesen más feministákat? kérdésre adott választípusok százalékos megoszlása

A 20-30-40-es korcsoportot tekintve (százalékos arányt nézve) a 20-as évjáratú nők (10 fő) 40%-a volt pozitív, és ugyancsak 40%-a negatív véleménnyel a személyesen ismert feministákról, a maradék 20% véleménye vegyes volt. A 30-as csoportban (16 fő) 43,75%-a negatív, 25%-a pozitív, a többi vegyes benyomásokról számolt be. Végül a 40-es éveikben járó nők esetében egyetlen negatív véleményt sem olvashattunk, és 75%-uk pozitív állásponton volt e kérdést illetően. Ez alapján is elmondható, hogy a 30-as csoport tagjai kevésbé vélekednek negatívan az általuk ismert feministákról, mint a feministákról általában. A 20-as csoport esetében azonban meglepő, hogy személyes tapasztalataik mennyire ellentmondanak általános vélekedésüknek, másként fogalmazva: annak ellenére vannak sokszor jó véleménnyel a feministákról, hogy az általuk ismert feministákról inkább negatív gondolatokat fogalmaznak meg.

2.2.5. A Lehet-e feminista egy férfi? kérdésre adott válaszok részletes elemzése

A Lehet-e feminista egy férfi? kérdésre a megkérdezettek 89,65%-a igennel felelt, 1,14%-a nemmel (1 fő), „vegyes” típusú választ adott a felelők 5,74%-a (5 fő), a többit nem lehetett értékelni, ill. a felelő nem tudom választ adott.²⁰ Bár külön nem kértem, de egy kivételtől eltekintve mindenki indoklást is adott.

Az eredményeket annyiban meglepőnek találtam, hogy a feminista férfi képe Magyarországon meglehetősen ellentmondásos, illetve – jellemzően a férfiak oldaláról – sok negatív kritika éri (akárcsak a gyesen maradó apákat). Kivételszámba megy, ha egy-egy közismert férfi (pl. Dragomán György író)

²⁰ Mivel a válaszok alig szórtak, a korosztályokat tekintve nem végeztünk további elemzést.

explicite feministának vallja magát. Az ellentmondás azonban megmagyarázhatóvá válik, ha azt nézzük, hogy a válaszadók most mind nők voltak.

Az alábbiakban a három fő választípusra hozunk néhány példát a legtipikusabbnak talált érvekkel:

- IGEN:

Lehet, csak még több munkával, mint egy nő. Ahhoz nagyfokú önreflexió kell, hogy valaki felismerje, hogy egy privilegizált csoport tagja, és hogy ez azt jelenti, hogy aki ennek a csoportnak nem tagja, más esélyekkel indul az életben. Hogy rengeteg dolog nem választás kérdése ennek a másik csoportnak. Ráadásul a munka nem is itt kezdődik, hanem talán a hétköznapi hímsovinizmus felismerésével, és az ilyesféle sémák és koncepciók leépítésével. (24 éves tanuló)

Igen, hisz egyetérthet és harcolhat a nők jogaiért (mint ahogyan arra a történelem folyamán volt is példa). (31 éves tanító)

Ó, igen, és én annak mindig nagyon örülök. Ugyanúgy, ahogy én nőként adott esetben képes vagyok nézőpontot váltani és empatizálni egy férfi szempontjaival, egy férfi is képes arra, hogy ezt a női szempontokkal tegye meg. (40 éves fordító)

Ez egy nehéz kérdés. Mivel ez egy nézet forma, így véleményem szerint az a férfi aki a feminista ideákat támogatja lehet feminista. (37 éves HR-es)

- NEM: az egyetlen ilyen válasz indoklás nélkül érkezett.

- VEGYES VÉLEMÉNY:

olyan lehet aki elfogadja, hajlandó akceptálni, de egy férfi szerintem a szíve legmélyén nem lehet feminista.” (41 éves pénzügyes)

2.2.6. A Van olyan része a feminizmusnak, ami szimpatikus Önnek? kérdésre adott válaszok elemzése

A válaszadók 96,55%-a (84 fő) igennel válaszolt a fenti kérdésre, nemleges választ („nincs”) egy fő adott indoklás nélkül, a maradék 3 fő vagy nem írt semmit, vagy értelmezhetetlen volt a válasza (random betűk). A továbbiakban kategóriákba rendezve és példákkal kísérve mutatom be, mit találtak a válaszolók szimpatikusnak (egy válaszban több kategória is megjelenhetett természetesen, de az egyes kategóriákban csak az odavágó részt idézem):

- az egész szimpatikus, úgy, ahogy van:

Szinte minden része, amiről tudok. Különös tekintettel a kiszolgáltatottság felszámolása: a gyerekeknevelés és az öregedéssel, az öregekkel való bánásmód feminista vetületei fontosak szerintem. (40 éves kismama)

Minden szimpatikus. (59 éves szabadúszó)

- a radikális feminizmus szimpatikus:

„Mondjuk, hogy az egész, ami a radikál-feminizmust illeti. Az újhullámú nincs ínyemre, sok tekintetben kompromittálja a törekvéseinket. (...)” (24 éves tanuló)
- a mérsékelt feminizmus szimpatikus:

„a lightos feminizmus, ami nőpártiság, pl. szimpatikusak a női sztárok, akik kiállnak a nők egyenlő kezeléséért szakmai téren. Őket nagyon kedvelem.” (39 éves szociológus)
- az eredmények, amiket elért(ek a képviselői) szimpatikusak:

„Az a munka, amint a feminizmus hangjának folyamatos hallatásával a társadalomban elér a nők számára. Nem szeretem, hogy olyan erőszakosak, szélsőségesek időnként ezek a hangok, de szeretem látni, hogy eredményt hoznak. Speciel azt gondolom, hogy éppen napjainkban Magyarországon nem sokat lódul előre a nők helyzete, feminista hangok ide, vagy oda, de most sem szabad abbahagyni a hangoskodást, mert hosszú távon meglesz az eredménye.” (37 éves kommunikációs szakértő)
- a feminizmus egy korábbi hulláma szimpatikus:

Az eredeti 19. századi célok. A maiak marhára nem érdekelnek. Mondom: köszönöm, én jól vagyok nőként annak vélt hátrányaival is. (48 éves tanár)
- az elfogulatlan érvelési mód, stílus szimpatikus:

Nem annyira része, mint inkább a stílus, ami szimpatikus (vagy épp ellenszenves). Az érvelő, nem részrehajló feminizmus szimpatikus. (41 éves egyetemi docens)

Az érvütköztetésre és a racionális vitára való hajlam. (35 éves nyelvész)
- azonos (munkahelyi, politikai stb.) jogokért való küzdés szimpatikus:

Ja, azonos bér, munkahelyi viselkedés, szülési feltételek stb. (37 éves oktató)

— családon belüli, ill. egyéb erőszak elleni küzdelem — törvényben és jogban való egyenlőség a nemek között — egyenlő lehetőségek biztosítása tanulás illetve munka terén (23 éves tanuló)

A politikai és jogi területeken lévő egyenjogúság. A nők védelme bizonyos munkakörökben. (26 éves ápoló)

A feminizmus számomra pozitív a nők ellen elkövetett bármely bántalmazási forma ellen küzdött harc felvállalásában. Pozitív a kiharcolt női szavazati és munkajogban stb. (29 éves adminisztrátor)
- a patriarchátus-ellenesség szimpatikus:

kizárólag a férfiuralom ellenesség. (58 éves iparművész)

- a szabadság, a szabad emberként, individuumként való létezés(ért), a nők szabadságáért való küzdés szimpatikus:

Tetszik, hogy egy feminista az lehet, aki csak akar. A maga ura, erre törekszik. Ha szerelmes, az sem önfeladás árán történik. És az anyagi függetlenségére mindig vigyáz. (25 éves korrektor)

Igen, az, hogy a nőket nem akarja csak anyának, csak szexuális tárgynak vagy háziasszonynak megtartani (42 éves író)

Az individuumra való törekvés. (27 éves nyelvtanár)

- a női szolidaritás szimpatikus:

A nők közötti szolidaritás - amíg nem kirekesztő. (60 éves tanár)

A válaszok zömében megjelent valamilyen formában az egyenjogúságért, egyenlőségért való tevékenykedés mint a feminizmus szimpatikus vonása, ahogyan az 1. kérdésre adott feminizmusdefiníciók többségében is.

2.2.7. A Van olyan része a feminizmusnak, ami NEM szimpatikus Önnek? kérdésre adott válaszok elemzése

Nemleges választ 7 fő (8,04%) adott, vagyis az adatközlők 86,20%-a tudott olyan vonást említeni, ami nem tetszik neki a feminizmusban (egyéb, azaz hiányzó, értelmetlen stb. válasz 5 db volt). A következőkben az igenlő feleleteket mutatjuk be kategóriákba rendezve, példákkal illusztrálva:

- az egész feminizmus nem szimpatikus:

talán maga a feminizmus (90 éves nyugdíjas)

Az egész. (35 éves cégvezető)

- a radikalizmus, a szélsőségesség nem szimpatikus:

A mentalitásuk, hangulatuk. Én szelídebben képzelném el. (35 éves édesanya)

Igen, az egyenjogúság túlerőltetése... nőnek lenni kiváltság, minden szerepével együtt (36 éves lms analyst)

A gyűlölködés, a szélsőséges és keresztény lelkülettel ellentétes megnyilvánulások. (47 éves tanár)

- az agresszivitás nem szimpatikus, az, ha nem hallgatják meg az ellenérveket:

Agresszió. Minden férfi himsoviniszta és hasonló kijelentések (40 éves tanár)

Az agresszivitása, szűklátókörűsége, egyoldalúsága, mely erőltetett módon azonosságot feltételez nő és férfi között. (60 éves tanár)

- a (túlzott) férfigyűlölet nem szimpatikus:

a férfiak alajáraton való hibáztatása (49 éves vállalkozó)

A férfiellenesség, amikor fekete-fehérben látják a dolgokat. A világ nem fekete-fehér, és a kialakult helyzetért a nők éppúgy felelősek. Pl. a nőket tenném felelőssé - de ez összetettebb természetesen, csak így leegyszerűsíttem - amiért nincs köztük szolidaritás. Ezen a nők (is) tudnának változtatni. (39 éves szociológus)

A túlzások. Amikor a feminizmus egyfajta férfigyűlölet szinonímájává válik (40 éves fordító)

mint már leírtam, a férfigyűlölet. Nem véletlenül nevezik az angolban a feministákat feminazinak.. Szerintem jó dolog, ha egy nő nincs rászorulva egy férfira, de az élet mégis párban szép, és a férfiak disznóként eg haszontalanként való általánosítása többet árt, mint használ. (25 éves tanuló)

- a férfiszerepek (f)elvétele, a nők elférfiasítása, a nemi szerepek elmosása (pl. a férfiak elférfiatlanítása) nem szimpatikus:

Amikor férfi szerepeket akarnak felvenni (35 éves financial officer)

A férfi mint ellenség. Ill. a nők férfiasítása. Köszönöm, de szeretek főzni, gyereket nevelni, férjet boldogtítani. (38 éves régész)

A mindenhol hirdetett szingli életforma előnyben részesesítése, a férfiszerepek elmosása (29 éves adminisztrátor)

- a nők felsőbbrendűsége a férfiakhoz képest nem szimpatikus:

az a törekvés, hogy a nőt a férfi fölé emeljék. (58 éves iparművész)

Amit mások gondolnak róla, ami a sajtóban megjelenik róla, és amikor egyes bevadult feministák nem egyenlő jogokért, hanem felsőbbrendűség bizonygatásáért jártatva a szájukat lejárják a nőket (38 éves pedagógus)

- a stílus, attitűd, a módszerek, az egyéni jogok „torz” értelmezése nem szimpatikus:

Van. A mai attitűd nagy része, lásd fenn. Még egyszer: nem vagyunk egyformák, azaz ha nem a jogokról szól, nagyon nagy baj van. Köszönöm, de nem kívánok a jövőben sem prosztatagyógyszert szedni. És jólesik egy férfi gyengédsége és udvariassága pl. Konzervatív? Lehet. De nekem oké. (48 éves tanár)

A véresszájú pocskondiázás. Valóban sok tekintetben nem egyenlőek még ma sem a nők, pl. fizetés, gyermekvállalás és karrirer-összeférhetetlenség stb.

Amennyiben ezt értelmes, asszertív társadalmi párbeszéd részévé teszik, az tetszik. (26 éves egyetemi hallgató)

Nem, az ideológiával nincs gond — a megvalósítással, a módszerekkel időnként van probléma- (59 éves szabadúszó)

Látható, hogy a feminizmusban kritizált vonások lényegében azonosak a feministák kapcsán említett negatívumokkal. Annak ellenére tehát, hogy a személyesen ismert feministákkal megengedőbbek a vizsgált minta tagjai, a feminizmust mégis alapvetően a képviselőivel, a feministákkal azonosítják.

2.2.8. A Mi lehet az oka a feminizmussal szembeni erős előítéleteknek Magyarországon? kérdésre adott feleletek elemzése

Ezt a kérdést azért tettem fel, mert minden vizsgálat és tapasztalat szerint Magyarországon igen erős és ellentmondásos a feminizmussal kapcsolatos negatív vélekedés (a feminista volt fel nem vállalása, az „f betűs szó” kerülése, a „nem vagyok feminista, de” jelenség, l. Szabó 2015; a feminista elvekkel való egyetértés, pl. egyenjogúság, de a feminizmus és a feministák elítélése). Kíváncsi voltam rá, hogy milyen okokkal magyarázzák ezt a magyar nők különböző korú képviselői. A kapott magyarázatokat az alábbi központi fogalmak mentén rendeztem csoportokba:²¹

- A patriarchátus, a régi társadalmi szokások, értékek jelenléte miatt:
A feudalizmusból és elnyomásból rajtunk ragadt patriarchátus, internalizált nőgyűlölet. (32 éves édesanya)
Hagyományos macsó társadalomban élünk. Európában tudtommal a kegykonzervatívabbak, legmaradibbak vagyunk ilyen téren. Mindent megelőznek a “családi értékek”, ami csak egy szlogen. Sokminden ami Nyugaton természetes, itthon idegen. (Pl. most francia srácokkal együtt volt szerencsém nyaralni egy hétvégét egy társasággal, és egy szó nélkül elmosogattak, vagy kaját csináltak. Nekem volt furcsa, hogy ott áll egy 190 cm magas srác és mosogat, majdnem bocsánatot kértem tőle.) Ebből fakadóan mi távolabbról futunk neki a nemek közti egyenlőségnek. (22 éves intézményi kommunikátor)
- Történelmi okok miatt (sajátos nemzetkarakter, izmusokkal szembeni ellenszenv stb.):

²¹ Nem vettem figyelembe azokat a válaszokat, amelyek bővebb kifejtés híján nem voltak csoporthoz rendelhetők, pl. „A félreértelmezés” (26 éves sajtóreferens), vagy „Félelem” (24 éves tanuló). Voltak olyan válaszok is, amelyek egyszerre több csoportba is tartoznak (pl. megjelenik bennük a patriarchátus és a gazdasági érdek), emiatt nem végeztem leíró statisztikát e kérdéshez tartozóan, csak kvalitatív elemzést.

nem élek Magyarországon. De kívülről nézve MO SK, CZhez képest jóval feudálisabb alapgondolkodású. Talán a magyar érzelmi készlet — a szélsőséges emocionalitás, ami az érzékenység velejárója nagyon más. ez az, ami a magyarokat sokszor — ha jól kezelik - előnybe is hozza — de ugyanakkor le is nyomja. A parlament összetétele sem segít. Magában a magyar női névhasználatban is benne van a nő semmibe vétele....pl. a Kovács Istvánné.... a feminizmusnak MO-n a töltete meg hasonló, mint a többi izmusnak, mindig a kicsit szélsőségebb formákhoz tendál, mindig olyan NAGYON...talán a mindennapi, hordható feminizmust kellene kitalálni... (40 éves fordító)

A magyar társadalom nagyon zárt, nagyon sokan félnek minden újdonságtól, minden ismeretlentől. Szeretnek a már megszokott sztereotípiákba és klisékbe kapaszkodni a világ magyarázatakor, és mivel körülöttük sokan elítélik a feminizmust, mint olyat, ők is ezt hangoztatják. Sok nő is. (26 éves marketinges)

- A tájékozódás, tudás hiánya, a feminizmus e miatt történő félreértelmezése miatt:

Nincs megfelelő tájékozódás. (26 éves adminisztrátor)

A fogalom rossz interpretálása, az, hogy sokan hiszik úgy, hogy a nők el akarják nyomni a férfiakat, akik ráadásul ugyanis milyen nehéz helyzetben vannak. (31 éves tanító)

Úgy érzem a magyar kultúra és családmódelel még mindig erősen patriarchális, ezt nevelik bele a gyerekekbe, a média is ezt sugározza. Emellett jön még a feminizmus azonosítása a férfigyűlölettel, ami csak nehezíti az előítéletek megdöntését. (37 éves oktató)

Keveset tud az átlag ember a feminizmusról, illetve amit tud, azok éppen a kirívó, szélsőséges esetek. (22 éves kasszás)

- Politikai, gazdasági érdekek miatt:

A kommunizmus alatti negatív kommunikáció. A feministák elválnak meg szőrös a lábuk, de irány lányok dolgozni! A mai napig pejoratív szó és sokak érdeke hogy ez így is maradjon. Mi lenne ha 3 milliárd nő egyszerre térne végre észhez? (25 éves tanuló)

Szerintem összefügg az egyébfajta előítéletek megerősödésével, mindennek az eredője pedig a jelenlegi politikai helyzet. (44 éves főiskolai tanár)

Egyrészt az, hogy sok ember nincs tisztában a feminizmus fogalmával; egyenlővé teszik a férfigyűlölettel, egyik csoport másik általi elnyomásának támogatásával, olyan felfogással, amittől a feminista felfogás messzemenően különbözik. Másrészt az előítéletek azok a társadalmi csoportok gerjesztik, akiknek a feminizmus által elérni kívánt célok nem szolgálgják az érdekeit. (27 éves ügyintéző)

A téma nincs a köztudatban, nincsenek párbeszéddek, nincsenek pozitív minták, a feministák a többi civil aktivistával együtt vagy demonizálva vannak, vagy nem kapnak normális teret a megszólalásra, a társadalom gondolkodása maradi és a politika erősíti a társadalmon belüli előítéleteket. (34 éves újságíró)

Szerintem maguk a nők is szégyellik ezt a szót. Inkább azt hallom tőlük, hogy ők autonómok, de nem feministák. Ma Magyarországon már vannak törvények, melyek a hátrányos megkülönböztetés ellen léteznek, azonban szinte alig tartják be. Nem is igazán tudják az emberek, mit takar ez a szó. sajnos a mai társadalmunk még mindig azt a nőt tekinti jó feleségnek, aki alárendeltje a férfinak, kiszolgálja azt, biztosítja számára a megfelelő háttérrel. De a társadalom döntő többsége el is ítéli azokat a nőket, akik "túlnőnek" férjükön, iskolázottabbak, jobban keresnek, magasabb pozícióban vannak, azt az apát pedig, aki otthon marad pici gyermekével, hogy felesége dolgozhasson, lenézik, megvetik. Ezzel a felfogással nőnek fel még mindig sok családban a fiatalok. A média sem segít ennek megváltoztatásában, hiszen közszereplők (nők) tetszelegnek a jó háziasszony szerepében, mert azt hiszik, a közvélemény elvárásainak így felelnek meg. (38 éves régész)

- A feministák rosszul kommunikálják a(z egyébként jó) célokat:

Patriarchalis társadalom és a feministák rossz kommunikációja. Finomabb, noiesebb kommunikáció kellene. (35 éves cégvezető)

a rossz eszközök és mégrosszabb ideológiai magyarázatok a mozgalom mögött. (52 éves ügyintéző)

- A feministák ellenszenvenessége (férfigyűlölete, erőszakossága stb.), a radikális feminizmus, a korábbi feministák miatt:

A korábbi vad feministák fröcsögő férfigyűlölete. Ez is egy csoport volt, léteztek valóban, de velük azonosítani a mostaniakat (minket) őrülség, tájékozatlanság és butaság, mikor melyik. (46 éves tanár)

Úgy gondolják, hogy erőszakkal tudják csak elérni, amit szeretnének. (27 éves tanító)

Az agresszív feminizmus miatt. Nem kellene kiharcolni az egyenjogúságot, hanem úgy kellene viselkedni eleve, hogy a férfiaknak is egyértelmű, és világos legyen: egyenjogúak vagyunk. (49 éves vállalkozó)

Ellenszenvesek a képviselői, férfigyűlő kékharisnyáknak tűnnek. (41 éves pénzügyes)

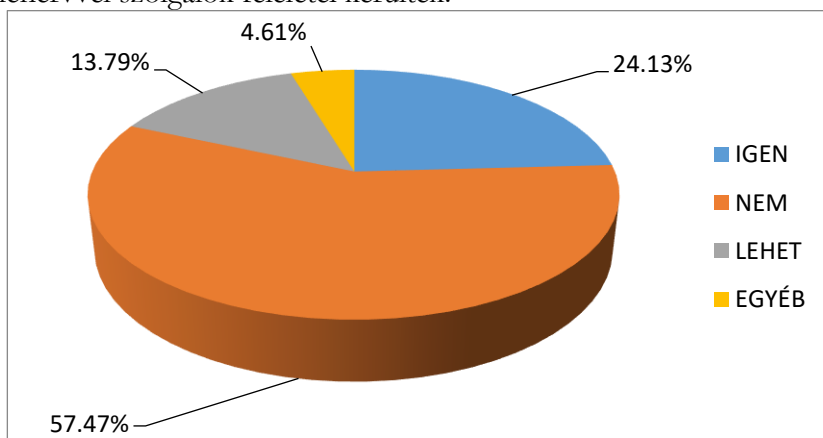
Kicsit olyanok, mint a zöldek (környezetvédelmi aktivisták). Sokszor szakmaiatlan stílusban, tudománytalanul esnek indokolatlan túlzásokba. Az aktivistaszerű viselkedés sosem szimpatikus - különösen nem tudományközelítő területen. (30 éves informatikus)

Rengeteg válaszadó említette az előítéleteket, sztereotípiákat²², ezek voltak a leggyakoribbak a válaszok közül a konzervativizmus / hímsovinizmus / hagyományörzés mellett kategóriaként, s ebben nem jelentkezett korcsoport szerinti eltérés sem. Mindössze ketten írták, hogy ők nem tapasztaltak erős vagy több előítéletet a feminizmussal szemben idehaza, mint másutt. Egy válaszadó szerint pedig az ok az, hogy „sokan összetévesztik a lesbikussággal” (35 éves értelmiségi).

2.2.9. Az Ön szerint le kell-e cserélni a *feminizmus* kifejezést valami másra az előítéletek miatt? kérdésre adott válaszok elemzése

A *feminizmus* kifejezés lecserélésére vonatkozó kérdést azért tettem fel, mert szakmai viták során gyakran előkerülő vélemény, hogy egy, a magyar viszonylatokban ennyire erősen negatív konnotációjú szó használata talán már több kárt okoz, mint hasznát (l. a korábban említett, a kifejezés kerülésére vonatkozó szempontokat is). Éppen ezért voltam rá kíváncsi, hogy miként vélekednek erről nők (nem csak) szakmai csoportjai és különböző korosztályai.

A kapott válaszok arányát a 6. ábra mutatja. A válaszadók egynegyede voksolt a cserére (IGEN), több mint felük arra, hogy a *feminizmust* nem kellene másik kifejezésre változtatni (NEM). A LEHET kategóriába a „talán”, érvvel és ellenérvvel szolgálók feleletei kerültek.²³

6. ábra: Az Ön szerint le kell-e cserélni a *feminizmus* kifejezést valami másra az előítéletek miatt? kérdésre adott választípusok százalékos megoszlása

²² Mivel az előítélet több kategóriához is kapcsolható volt, nem külön vettem fel, hanem attól függően, hogy a válasz egyéb részei melyik fő kategóriához tartoztak, oda soroltam be (pl. politikai okok).

²³ Az EGYÉB kategóriába a „nem tudom” (indoklás nélküli) és az értékelhetetlen válaszok kerültek, összesen 4 darab ilyen volt.

Külön indoklást nem kértem, de az esetek 67,81%-ában kaptam (24 esetben nem). A következőkben ezek közül mutatnám be a legrepresentatívabbakat a három fő kategórián belül.

- IGEN:

- o mindkét nemet (a férfiakat is), a gendert vagy az egyenlőséget hangsúlyozó kifejezésre lenne szükség:

Megfontolásra érdemes. Nem utolsó sorban azért, mert úgy gondolom az egyenlő esély és a saját szempont érvényesítése mindkét nemet megilleti - és akármennyire a női szempont az, amelyik mind a mai napig kevésbé érvényesül, ha a válasz az, hogy akkor most majd jól revansot veszünk, akkor megint ott vagyunk, ahol a part szakad. A feminizmus kifejezés pedig egy kicsit ebbe az irányba mutat. (37 éves oktató)

Igen, vmi olyanra, amibena férfi is benne van. Vagy csak a gender. (27 éves szabadúszó)

- o olyanra kellene cserélni, ami a valódi jelentést adja vissza, és a szélsőségeket elhatárolja:

Talán segítene a valódi jelentést így elkülöníteni a szélsőségektől. (38 éves terapeuta)

- o olyanra kellene cserélni, ami egy új mozgalmat jelenít meg, ami a nőket támogatja:

Kérdés, hogy mit akarunk kifejezni vele. Ha a tartalma és megnyilvánulása ugyanaz lesz, akkor felesleges megtenni. Ha egy új - pl. szélesebb értelemben - nőket támogató mozgalmról van szó, akkor annak jellemzői mentén érdemes új fogalmat, új tartalommal és kivitelezéssel megalkotni. Kérdés, hogy ma a feminizmus ugyanazt jelenti-e, mint amikor a választójogért harcoltak a nők. Ha nem, akkor ez már valami más és akkor indokolt másképp címkézni/pozícionálni. (39 éves szociológus)

- NEM:

- o mert a csere nem változtatja meg magát a viszonyulást, és egy új kifejezés jelentése ugyanúgy pejorizálná:

Nem a szóval van a baj, hanem a mögöttes felfogással. Amíg az emberek aláfölérendeltségi viszonyban gondolkodnak és élnek, addig nagy baj van. Nem szót kell cserélni, hanem szemléletet, gondolkodásmódot váltatni. Aki megveri a gyerekét, mert ő az erősebb, nagyobb, nem alkalmaz nőt a munkában, mert sok baj lesz vele, annak mindegy a szó. Sajnos. (36 éves manager)

Nem a nevet kell megmásítani, hanem a társadalmi hozzáállást. (37 éves kereskedelmi asszisztens)

- o mert közismert, külföldön elfogadott kifejezés:
Nem hiszem, ez ismert elfogadott, nemzetközi szó. Inkább a tartalom megtöltése, frissítése lenne a fontosabb. (39 éves konduktor)
- o mert a nőkről szól, a nőkért van, ezért adekvát kifejezés:
NEM. Mert ugyan nem nőuralom a cél, hanem egyenlőség, de itt mindenekelőtt az elnyomott, a hatalomban kevésbé osztozó csoport helyzetének a javítása a cél, tehát rólunk, nőkről szól elsősorban. Hogy ez a férfiak számára is haszonnal szolgálna, az járulékos nyereség. (25 éves koordinátor)
- o mert a feminizmusnak magának kell változnia:
Szerintem pozitív mintákat kell kapcsolni a meglévő kifejezéshez. Amíg nincsenek pozitív minták, addig bárhogy hívhatjuk, az eredmény csak az, hogy pejorizáljuk az új szót is. (35 éves édesanya)

nem, inkább be kellene fejezni a férfiak és a nem feminista nők szapulását, és elkezdni azon dolgozni, hogy ne csak a nők, de az egyéb társadalmi rétegek hátrányos megkülönböztetése is megszűnjön. Amíg egy darab cigány lány tanul az ELTE-n (vállaltan cigány), addig szerintem vannak ennél sürgetőbb problémák is. (41 éves ügyintéző)
- o mert a társadalomnak/a nőknek kellene változniuk:
Nem. Nagyobb visszhangja kellene lenni a valódi jelentésnek, mondjuk elég lenne csak akkora, mint amekkorát most kap annak kigúnyolása. Amíg a nő elfogadja, hogy megütik, nincs pénze, csak gyerekneveléssel töltheti a napjait, vagy mehet varrónőnek, addig a lánya is erre lesz nevelve, és leszbikus baromságnak tartja majd a feminizmust. (22 éves kasszás)
- LEHET:
Elgondolkodtató. Az elnevezés lecserélése és a feminizmust érő kritikák átgondolása, a mozgalom reformálása nélkül számomra elfogadhatatlan lenne. Hiteltelen. A feminizmust nem lehet kellemesebbé vagy szimpatikusabbá tenni egy új névvel. Az emberek, nők gondolkodnak, tapasztalnak, éreznek, ha a tartalom ugyanaz, akkor felesleges idő és energia befektetés a változtatás. Megfelelő kommunikációval minden bizonnyal megismerhetjük a feminizmus valódi előnyeit, ott és akkor, amikor szükség van rá. Szeressünk nők lenni, abban van az erőnk és nem abban, hogy próbálunk férfiként helyt állni, máskülönben gyenge lesz a nő és a férfi egyaránt... (46 éves tanár)

Lehetne magyarosítani, így pontosabb kifejezéshez juthatunk. De nem feltétlenül kell lecserélni. Egy fogalom változtathatja a tartalmát az évtizedek-századok során. Maradhat a feminizmus szó, de töltsük meg új tartalommal. Meghálálja magát. Lényeg, h ne egy támadó, agresszív női kép jusson róla

eszünkbe... A feministák lehetnek barátságban a férfiakkal, férfiassággal. A két nem egyenlő, de nem egyforma. És itt a lényeg :) (38 éves pedagógus)

Látható, hogy a nemleges válasz nem okvetlenül takarja a feminizmus elveivel magával való azonosulást. Az igenlő és a „lehet” feleletek pár esetben tartalmaztak ötletet is a cserére vonatkozóan, a következőket: nőpárti, nőpárti gondolkodásmód, nővédő. Volt, aki több megoldást is javasolt:

jó ötlet. pl női egyenjogúság v egyenlő béreket v önrendelkezés, v több nő a közéletbe — konkrét célok mentén érdemes. Egy címke félrevezető lehet (ahogyan ma már a többség sem úgy használja a bal-jobb oldalit stb, mint amit az jelent) (25 éves egyetemi hallgató)

A korcsoportok tekintetében a következőket mondhatjuk: a nemleges választ adott a huszonéves nők 72,72%-a, a harmincasok 56,66%-a, 57,14%-a, vagyis a legfiatalabbak csoportja tartaná meg leginkább a kifejezést.

3. Összefoglalás

Tanulmányomban a feminizmus kortárs értelmezéseivel foglalkoztam, egyrészt a feminizmust újratematizáló és -értelmező újságírás szempontjából (elsősorban az *ELLE* női magazin esetében). Azt találtam, hogy a feminizmusra nyíltan reflektáló újságírás, bár többször is használ az antifeminista megnyilvánulásokból ismerős fogalmakat („nemek összemosása”), a feminista hagyományokat alapvetően nem tagadja meg, és a célkitűzés pozitív: ezzel az újrapozicionált és újrangszerelt „új” feminizmussal szélesebb tömegeket, a témával szemben szkeptikusokat is el akarnak elérni.

Írásom második felében azt a három korcsoportot (20-as, 30-as és 40-es éveikben lévő nők) kiemelten magába foglaló mintán végzett kutatásaimat mutattam be, mely az *ELLE* célközönsége is, és akiknek a feminizmushoz, a feministákhoz, feministasághoz való viszonyára voltam kíváncsi. Bár a vélemények igen változatosak voltak, általános tendenciaként fogalmazható meg, hogy a feminizmussal szembeni ellenérzések kisebbek voltak, mint feministákkal szembeniek, és azok, akik személyesen is ismertek feministákat, e szempontból még toleránsabbnak bizonyultak. Mivel a mintát elsősorban az igen magas végzettségű nők alkották, akik közül többen gendertudományokat is hallgattak főiskolai-egyetemi éveik alatt, úgy gondolom, hogy a gendertémákra érzékeny(tett)eb nők viszonyulásáról is sikerült némi képet kapnunk. Ez a kép azt mutatja, hogy a feminizmust a nők e korcsoportjai viszonylag hasonlóan látják, méghozzá elsősorban a negatívumok (agresszió,

szélsőségesség, férfigyűlölet) mentén. Ha a vizsgálatok eredményeit összevetjük, elmondható, hogy az *ELLE* „új” feminizmushoz társított hívószavai közül több is („nyitottság”, „elfogadás”, „sokszínűség”) megegyezik a kérdőíves vizsgálat elemzése során talált vágyott feminizmus- és feministakép kulcsfogalmaival.

Felhasznált irodalom

- Antoni Rita. 2015. „A magyarországi feminista megmozdulások története.” In: Bolemant Lilla – Szapu Marianna (szerk.) *Bevezetés a gendertanulmányokba*. Pozsony – Nyitra: Phoenix Polgári Társulás, 37–69.
- Barát Erzsébet – Pataki Kinga – Pócs Kata Kinga. 2004. [„Gyűlölködni szabad \(?\)”](#). *Médiakutató* 2004 (1).
- Csabai Márta. 2002. A test felöltöztetése. A szépség, a divat és az önmegjelenítés összefüggései. In: Csabai Márta – Erős Ferenc (szerk.) *Test-beszédek. Köznapi és tudományos diskurzusok a testről*. Budapest: Új Mandátum, 84–119.
- Dér Csilla Ilona. 2009. „Ki a/mi a *feminista*? – sztereotípiák az internetes vitafórumok résztvevőinek körében.” In: Baráth Erzsébet – Sándor Klára (szerk.) *A nő és a női(es)ség sztereotípiái* (Nyelv, ideológia, média 2.). Szeged: SZTE Könyvtártudományi Tanszék, 175–196.
- Dér Csilla Ilona. 2011. [„A hazai antifeminista könyvek nő- és feministaképéről.”](#) *TNTeF* 1:1, 155–179.
- Hannam, June. 2007. *Feminism*. Harlow: PEARSON – Longman.
- Hudy Róbert. 2016. [„Nem minden férfi követ el nemi erőszakot”](#). Feminista témák a WomenAgainstFeminism kampányban. *TNTeF* 6:1, 94–111.
- Huszár Ágnes. 2012. [„A magyar nyelven megjelenő női lapok emberképe.”](#) *TNTeF* 2:2, 46–54.
- Liptai Livia. 2015. „Startup feminizmus.” *ELLE* 2015, 66–68.
- Liptai Livia. 2016. „#WEAREWOMEN.” *ELLE* 2016. április, 18–19.
- Magyari-Vincze Enikő. 2006. [„Feminizmusok sokfélesége és egysége.”](#) In: Uő.: *Feminista antropológia – elvek és gyakorlatok között*. Kolozsvár: Desire, 19–27.

- Margit Patrícia. 2004. A nők reprezentációja. *Médiakutató* 2002 (3).
http://www.mediakutato.hu/cikk/2002_03_osz/06_a_nok_reprezentacioja
- Murinkó Livia. 2014. Gyermekgondozási munkamegosztás és a nemi szerepek megítélése. In Spéder Zsolt (szerk.): *A család vonzásában – Tanulmányok Pongrácz Tiborné tiszteletére*. KSH Népeségtudomány Kutatóintézet, Budapest, 177–216.
- Paoletti, Jo B. 2015. *Sex and unisex. Fashion, feminism, and the sexual revolution*. Bloomington, Indiana: Indiana University Press.
- Schleicher Nóra. 2012. Feminizmus(ok) és demokráciá(k). *TNTeF* 2:3, 64–82.
<http://tntefjournal.hu/vol2/iss3/schleicher.pdf>
- Szabó Mónika. 2015. „Nem vagyok feminista, de...” – az „f betűs szó” felvállalása. *TNTeF* 5:1, 55–69.
<http://tntefjournal.hu/vol5/iss1/szabo.pdf>
- Szapu Marianna. 2015. A feminizmus és a nőmozgalom rövid története. In: Bolemant Lilla – Szapu Marianna (szerk.): *Bevetés a gendertanulmányokba*. Pozsony – Nyitra: Phoenix Polgári Társulás, 21–36.
- Tóth Olga. 2007. Nőnek lenni – társadalmi nem (gender) az egyenlőtlenségek rendszerében. *Magyar Tudomány* 168 (12), 1590.
- Wolf, Naomi. 1999. *A szépség kultusza*. Debrecen: Csokonai Kiadó.

Kegyes Erika

Miskolci Egyetem

Feminista sajtóorgánumok mint a nőképek alapvető diszkurzív terei

E tanulmány közvetlen célja, hogy összevesse a régmúlt és a közelmúlt feminista diskurzusainak stratégiáit és retorikai gyakorlatát arra vonatkozóan, hogy hogyan konstruálták meg és keretezték át — viharos történelmi időkben — a társadalmilag támogatott nőképet az általuk képviselt nőmozgalmi céloknak megfelelően. A magyarországi nőmozgalmak születésének a XX. század elején és újjászületésének, az 1989-es rendszerváltozás idején kulcsfontosságú volt, hogy egy-egy női lap, a *Nő és a Társadalom*, illetve a *Nőszemély* felvállalják az átkezezés feladatát, és kidolgozzák saját diszkurzív stratégiáikat arra, hogy szembe tudjanak szállni saját koruk mediatisált, sztereotipizált, ellenőrzött és szabályozott nőképeivel, és megalkothassák saját alternatív nőképeket a fennálló társadalmi gyakorlat megváltoztatására. A *Nőszemély* minden bizonnyal jó példája a modern diszkurzus szerveződés formáinak, mivel a régmúlt példáin okulva vette figyelembe a más országokban szerveződő feminista diszkurzusok sajátosságait,¹ és tagozódott be azokba a nemzetközi és hazai közéleti és nőmozgalmi politikai diszkurzusokba,² amelyek a nemek közötti egyenlőség, a női egyenjogúság

¹ Például a német emancipációs törekvések és a német feminista mozgalom egyik jelképe az *EMMA*, ami magát szerényen csak „női politikai magazinnak” tünteti fel (történetéről és jelentőségéről részletesen Huszár (2009), de nagyon népszerű az *an.schläge* és a negyedévente megjelenő női jogokat jogi diskurzusba ágyazottan tárgyaló *Streit* című feminista kiadvány is. Ausztriában az EMMA-hoz hasonló közéleti szerepet töltött be a 2011-ben megszűnt *Auf* című, a tudományos feminista diskurzust is támogató havilap. A svájci közéleti feminista orgánumok között vezető szerepet játszik a *FAMA*, a feminista teológiai diskurzus lapja. Angol és amerikai példákon túl a *Nőszemély* ezekből is gyakran idéz.

² A diszkurzus terminus alatt ebben az elemzésben a következőket értem: párbeszéd a különböző női lapok hasábjain, női és/vagy férfi szerzők véleménye a női vs. férfi szerepköréről, illetve az a stilisztikai és retorikai elemkészlet által (is) meghatározott beszédmód, ahogyan a nők és a férfiak feladatkörével, társadalmi és családon belüli feladataival foglalkoznak, saját álláspontjaikat kifejtik, illetve ellenfeleik állásfoglalását kétségbe vonják, ahogyan arra reflektálnak, és amilyen nyelvi stratégiák segítségével az őket ért kritikákat, támadásokat hárítani, tompítani igyekeznek. Ez a megközelítésmód kapcsolódik ahhoz a felfogáshoz, hogy a diszkurzív térben való cselekvést két alapvető szempont határozza meg: egyrészt az a beszédmód, ahogyan a saját pozíciókat kifejtjük, másrészt pedig az a beszédmód, ahogyan mások a mi állásfoglalásunk tartalmáról és formájáról megnyilatkoznak (Jäger 2004).

kérdéseit feszegették, illetve gondolták újra a társadalmi nemek konstrukcióját a rendszerváltás követő térben és időben.

Bevezetés³

Tanulmányomban a nőkép(ek) kutatási paradigmájába ágyazottan a történeti szociopragmatika, a historikus diszkurzuselemzés módszereivel, valamint retorikai-stilisztikai szempontok bevonásával mutatok rá, hogy a nőkép(ek) aktuális konstrukciójának egyik legfontosabb színterét az ún. női lapok⁴

³ Köszönetem szeretném kifejezni Antoni Ritának, mert [„A Nő és a Társadalom mai szemmel”](#) című recenziója nyomán született meg ez a cikk. Antoni többször is reflektált arra, hogy a régmúlt és a ma feminista küzdelme (szóhasználatában: küszködése) nagyon is hasonló. Ekkor fogalmazódott meg bennem a kérdés, hogy vajon kifejezési módjában is hasonló-e.

⁴ A női lapok fogalmához és a magyarországi női lapok történetéhez ld. Kéri (2008) és Nagydiósi (1980). Mindketten kiemelik, hogy a „női lapok” európai tradíciója a nők oktatásához, művelődéséhez kapcsolódott elsődlegesen, de nem marginalizálhatjuk a divatlapok hatását sem. A magyar lapok számára is mintául szolgált az első német és angol nyelvű kiadványok (pl. Die Vernünftigen Tadelrinnen, The Female Spectator), illetve az a törekvés, hogy a különböző szociokulturális háttérrel rendelkező női olvasóközönség már a címadás alapján is kiválaszthassa a neki megfelelő lapot (pl. Német nyelvterületen a *Die Dame* című berlini kiadású, 1911 és 1943 között megjelenő hetilapról már a cím is elárulja, hogy előkelő hölgyek számára kiadott divat- és irodalmi lapról van szó, míg a *Frauenstimmrecht* (1912-1914) a nők szavazati jogáért emelt szót, és minden bizonnyal elsősorban a nőmozgalmakat támogatók éves előfizetésére számíthatott.) A névadásban ezt a nyugat-európai tradíciót követték a magyarországi „női lapok” is. Jól szemlélteti ezt a *Divat és Irodalom* (1895) című lap, amely a városi élet eseményeit, a női társaságok rendezvényeit és általában a divatvilág újdonságait tárgyalta. A 20. század első felében kiadott *Nőmunkás* pedig címében is egyértelműsítette, hogy a munkásréteg és a nőpolitika milyen szorosan összefügg. Mindazonáltal a „női lap” mint nő- és gendertörténeti fogalom meghatározásában a legelfogadottabb definíció a Renate Kroll (2002) által szerkesztett *Gender Studies und Geschlechterforschung* című lexikonban olvasható: „Nyomtatott formában megjelenő periodika, amely a szerkesztőség által képviselt nézőpontnak megfelelően tárgyalja a női identitást és létformákat meghatározó témaköröket, és orientációs pontokat kínál a nőiség különböző szempontjainak a kialakításához és megéléséhez” (Kroll 2002: 320, saját fordítás). Ez a definíció az általános és univerzálisan posztulált női érdekeket teszi meg a fogalom alapjául, és sajtótörténeti vagy nőtörténeti szempontokból nem különíti el egymástól a mozgalmak egyes csoportjait és azok érdekeit, illetve nem tesz különbséget a nőknek íródott és a nők által írt női lapok között. Sajtó- és nőtörténeti munkák árnyalják ezt a képet, és a „női lapok” több típusát is megkülönböztetik. Például: női egyesületi hírmondók, bizonyos nők által gyakorolt foglalkozásokhoz kötődő lapok (nőtisztviselők, tanítónők), egyházi é/vagy nőpolitikai szervezetekhez kötődő lapok, feminista lapok stb. (részletes csoportosítási séma ld. Kinnebrock 2002, ill. a régi német nyelvű női lapok tipológiáját ld. Bittermann-Wille és Hofman-Weinberger 2001, idézi Kinnebrock 2002). A különböző indíttatású feminista mozgalmaknak mindig is fontos jellemzője, és egyben befolyásának mérföldköve is volt, hogy

alkotják (Bovenschen 1976). E sajtóorgánumok hasábjain szerveződtek és szerveződnek részben ma is azok a társadalmi diszkurzusok,⁵ amelyek aktívan formálják a nemekről kialakult társadalmi nézőpontokat. Ebbe a diszkurzusba kapcsolódtak be egyre aktívabban, és játszottak egyre fontosabb szerepet a XIX-XX. század fordulóján megjelenő feminista lapok.⁶ Franciaországban például a *La Fronde* képviselte meggyőzően a korabeli feminista kultúrát (Kéri 2008), német nyelvterületen a Clara Zetkin által támogatott *Die Arbeiterin* és a hamburgi kiadású *Die Gleichheit* volt a szocialista nőmozgalom hivatalos orgánuma.

A XX. század elejétől a nőkérdésről és a nőnevelésről szóló diskurzus aktív résztvevőivé váltak a női publicisták hazánkban is, is egyre „hangosabban” képviselték érdekeiket a női emancipáció alapfogalmainak a megalkotásában, a nők jogi és gazdasági helyzetének publicisztikai bemutatásában. Először Magyarországon is csak arra volt lehetőségük, hogy különböző, nőknek szóló napi- és hetilapokban jelentkezzenek írásaikkal.⁷ Ezen írások elsődleges funkciója az volt, hogy vitába szálljanak a férfírók által képviselt „női jellem- és lélekrajzzal” és kialakítsák saját véleményüket a nők képzéséről, a nők munkába állásáról stb. Cikkeik formálták a nőkérdésről kialakult társadalmi vita kontextusát, tematikáját és hangnemét, elősegítették az individuális és a kollektív női öntudat és önértékelés kialakulását, nyilvánvalóan saját társadalompolitikai korszakukhoz és az általuk képviselt ideológiához igazítva. Ezt a cselekvési tér és cél határozza meg a „nőkép” megkonstruálásának diszkurzív beágyazottságát,⁸ és ez alkotja azt a komplex

meg tudtak-e jelentetni, és tartósan fenn tudtak-e tartani egy ún. szervezeti vagy egyesületi lapot.

⁵ A társadalmi diszkurzus fogalma ebben az elemzésben nemcsak arra utal, hogy egy bizonyos kérdésben különböző publicisztikai műfajok segítségével vélemények és nézőpontok kerülnek ütköztetésre a szélesebb nyilvánosság mint olvasóközönség részvételével (adott esetben aktív bekapcsolódásának lehetőségével), hanem arra is, hogy ezek a diszkurzusok a fogalmak és jelentések létrehozásának felületeként is működnek (vö. Jäger 2004). Jäger (2004) olyan fogalmak esetében, mint például a nem, a feminizmus vagy nő és a férfi fogalma, hangsúlyozza a történetiséget is, amikor azt állítja, hogy a diszkurzus „beszédtartalmak, beszédmódok, szövegek és tudások folyama” (2004: 25).

⁶ A feminista jelző médiatörténeti kontextusban általában arra utal, hogy olyan, a feminizmushoz mint mozgalomhoz kapcsolódó sajtótermékről van szó, amelyeket azzal a céllal alapítottak, hogy a nők egyenjogúsításáért való küzdelemben egy szervezethez, egy politikai irányzathoz kapcsolódóan saját, önállóan szerkesztett és írt, rendszeres időközönként megjelenő lapban tájékoztassák a mozgalom, a szervezet tagjait és a szélesebb közéletet a mozgalom céljairól és eredményeiről (vö. Wischermann 2003).

⁷ Pl. *Nővilág*, *Pesti Divatlap*, *Nemzeti Nőnevelés*, *Nők Lapja*, *Magyar Bazár* stb. Áttekintően ld. Kéri (2008) és Nagydiósi (1980).

⁸ A diszkurzus fogalma – a fentiekkel összhangban és speciálisan a nőképek esetében – a következő elemzési keretet jelenti: a különböző lapokban megjelenő cikkek, tudósítások és

diszkurzív kontextust, ami alapján a fentebb említett módszerekkel (szociopragmatika, historikus diskurzuselemzés, retorikai-stilisztikai szempontok) meghatározható, milyen diszkurzív stratégiák alkalmazásával, milyen értelmezési keretben és milyen ideológiai hatás alatt közvetítették első feminista folyóirataink (*Nő és Társadalom*, illetve a *Nő*) az általuk megalkotott, a saját társadalmi és a kulturális kontextusukban meghatározott *nőképet*.

Vajon követendő mintául szolgáltak-e ezek a nőmozgalmi kontextusban fontos törekvések azon a történelmi fordulóponton, amikor döntő jelentősége volt annak, hogy tudjuk-e értelmezni a régmúlt feminista hagyományait, és képesek vagyunk-e a folytonosság és a megújulás adta lehetőség megragadására? Azt, hogy áthagyományozódhattak-e a régmúlt feminista mozgalmi diszkurzív stratégiái, és hogy sikeresen konstruálta-e újra a „feminista nőképet” a rendszerváltás utáni első (és máig egyetlen) feminista sajtóorgánunk, a *Nőszemély*, szintén a diszkurzív gyakorlatok elemzésén keresztül vizsgálom. A vizsgálat korpuszát képező szövegek időben és térben egymástól távol tűztek ki publicisztikailag és szociokulturálisan azonos célokat. Ezek közül is az egyik legfontosabb a nőkép átértelmezése, átkeretezése⁹ volt, amelyhez az elemzett lapokban publikáló, a feminizmus eszméit követő és azokat népszerűsíteni is szándékozó női publicisták, filozófusok, társadalomtudósok és szociológusok új retorikai és stilisztikai eszköztárat dolgoztak ki. Ezt az eszköztárat foglalhatjuk össze a diszkurzív stratégiák címszó alatt. Az első magyar feminista lapok (*Nő és Társadalom*) számára például fontos diszkurzív gyakorlat volt, hogy szembeszálljanak koruk nőképpel, melynek egyik központi eleme az volt, hogy a nők társadalmi és nyilvános szereplése kimerül a jótékonyági eseményeken való részvételben és az olvasó, művelt, tanult nő több veszélyt rejt a társadalom egésze számára, mint nyereséget. Az egyik fő feladat tehát ennek a vélekedésnek a megkérdőjelezése volt, például az által, hogy munkájukban sikeres nők portréját adták köre, vagy kiáltványt fogalmaztak meg azért, hogy a nők egyetemre jár hassanak. Ezek a diszkurzív gyakorlatok részben szövegtípushoz, részben pedig egy sajátos retorikai-stilisztikai eszköztárat feltételeznek. Példának okáért a nőábrázolás tekintetében a maró gúny

vélemények egymással párbeszédet alkotnak, hiszen az egyes írások szerzői hivatkoznak más szerzőkre, vitába szállnak egymással a nyilvános térben azzal a céllal, hogy az aktuális véleményeket a nőkről (értsd: a „nőképről”) támogassák, ill. cáfolják.

⁹ Frevert (1986) terminológiájában ez a fogalom azt jelenti, hogy a kialakult nőképek nemcsak egyfajta diszkurzív gyakorlat termékei, hanem az egymással párhuzamosan létező nőképek is diskurzusba lépnek egymással, tehát lehetnek egymás folytatásai vagy ellentétei, s amikor a nőkép globális megváltoztatása a cél, akkor a meglévő nőképek átértelmezéséről van szó. Ez azt jelenti, hogy átkeretezzük a nőkép interpretációjának kontextusát, ami által a nőkép is megváltoztatható.

tárgyává vált a *Nőmunkás* (1905-1949) hasábjain a modern szabadidős tevékenységeket űző arisztokrata lány.

A kutatás elméleti háttere

Nőképek és kutatási paradigmák

A fentiekben vázolt kutatási célkitűzés elsődleges elméleti hátterét a *nőkép* fogalma és kutatásának lehetséges irányzatai képezik. Silvia Bovenschen először 1976-ban publikált monográfiája, amely *Imaginierte Weiblichkeit* címmel jelent meg, ma is meghatározza a nőkép-kutatást. Ez az írás mára a kultúrtörténeti nőkutatás és egyben a nőkép-kutatások¹⁰ egyik klasszikus művévé is vált. Ebben a könyvében Bovenschen több aspektusból is foglalkozik a nőkép fogalmával és a nőkép-kutatások mint az irodalom- és kultúratudományok, valamint nyelvészeti megközelítések metszéspontjában elhelyezkedő kutatási terület feladatával és módszertanával.

Ebben a tanulmányban a *nőkép* mint terminus a nőkről, a nők feladatairól, a nőiség lényegéről folytatott nyilvános térben zajló diskurzusokban megfogalmazódó és képviselt vélemények összességét jelenti. A nőképről minden időben társadalmi, politikai és irodalmi diskurzusok folynak, egy adott térben és időben egymás mellett több nőképet is megformálhatnak a diskurzusok résztvevői. A társadalmilag elfogadott nőképek és projekcióik (pl. művészi ábrázolásmódok) olyan diskurzusok eredményei, amelyekben helyet kapnak a tradíciók, a sztereotípiák, a nőképet megkonstruálók személyes attitűdjei, és nem utolsósorban a historikusság kontextusában reprezentált *nőfogalmak* is. A nőkép-konstrukciókban és reprezentációiban benne foglaltaknak a biológiai és/vagy társadalmi nemről folyó diskurzusokban fellelhető nő-fogalmak is, ezek pedig egyfajta hétköznapi lenyomatai is egyben a tudományos diskurzusoknak. A *nőkép* definiálásában kultúra- és nyelvtörténeti beágyazottságú aspektusokból kiindulva, Simone de Beauvoir nyomán egyszerűen csak úgy teszünk fel a kérdést, hogy mi is a nő, avagy mitől nő a nő?

¹⁰ A nőkép-kutatások kapcsolódhatnak a filozófia, az irodalomtudomány, a médiakutatás és a nyelvészeti eszköztárat vagy módszertant alkalmazó empirikus kutatásokhoz is. Az eddigi kutatási paradigmát figyelembe véve erőteljesebben képviseltek az irodalom- és kultúratudományok (vö. Schössler 2008), és a nyelvtudományi kutatások feladata a gendertanulmányokban éppen az, hogy behozzák hátrányukat. Ezt a hiányt pótolják historikus perspektívából von Hammerstein (2013) és Stange-Fayos (2014), akik a diszkurzuselemzés módszertanával elemzik az első nőmozgalmak és nőegyletek lapjait abból a szempontból, hogy milyen szóhasználatot és diszkurzusjelölőkkel próbálták álláspontjukat a női publicisták megvédeni, és hogyan reagáltak az őket ért verbális támadásokra más lapok hasábjain.

Nyelvfilozófiai megközelítésben a nő fogalma a mindenkori aktuális filozófiai és társadalomelméleti meghatározottságú diskurzusokban a „női természet” leírására tett diszkurzív próbálkozások és gyakorlatok összessége (Nagl-Docekal 2006). Más megközelítésekben a nő és vele együtt a *nőkép* fogalma nem választható el az aktuális test-diskurzusoktól/szépségszavaktól sem, illetve a testről alkotott fenomenológiai konstrukcióktól sem (Butler 2007). Feminista kritikai aspektusból a *nőképet* gyakran a tükör metaforájával hozzák összefüggésbe: a nő olyannak látja magát, amilyennek a férfi-diskurzusokban megalkotják (Schössler 2008). Éppen ezért a nő fogalmának meghatározásában és a *nőkép* konstrukcióiban, projekciós gyakorlataiban meghatározó szerep jut a nézőpont kérdésének is: ki beszél a nőiségről a férfi, vagy a nő maga?

A *nőkép* fogalmát az előbbi felvetések okán gyakran kapcsolják össze a kutatók, de elsősorban az irodalomtudósok, az imagináció fogalmával is, ami egyrészt elképzelést, képzetet jelent, másrésztől azonban a nemi sztereotípiákkal is összefüggésbe hozható, hiszen az imagináció fogalma a nemekről alkotott „képeket” pozitív vagy negatív előjellel ruházza fel. Mindez pedig — egyetértve Bovenschen (1976) érvelésével — nyilvánvalóan egyfajta időtlenül létező (túl)általánosított véleményrendszert generálhat a nő és a férfi fogalmának értelmezésében, illetve a fennálló társadalmi diskurzusok termékének tekinthető előítéleteket foglalhatja úgy össze, hogy azok nélkülöznek nemcsak a kritikai aspektust, hanem az állítást alátámasztó argumentációkat is.

Bármely aspektusból szemléljük is a *nőképet*, azt nem kérdőjelezhetjük meg, hogy a *nőkép* a különböző diskurzusoknak nemcsak tárgya, hanem eredménye, és következésképpen közvetítésének eszköze is. Bovenschen (1976) mégis elsősorban a régebbi és a kortárs irodalmi és a társadalomszociológiai szövegek egyformán erős hatását hangsúlyozza, és úgy véli, hogy ezek tükrében kell értelmeznünk a *nőkép*-konstrukciókat, hiszen számos irodalmi, filozófiai és társadalomszociológiai szöveg¹¹ célja, hogy megerősítse vagy megkérdőjelezze a *nőképek*(et); ez a törekvés a társadalmi nemek történetének aspektusából szemlélve a *nőképek*nek — paradox módon — egyfajta időtlenséget és állandóságot is kölcsönöz. E megállapítás mögött Bovenschen-nek az az álláspontja húzódik meg, hogy a *nőkép* csak lassan és

¹¹ Csak egy a legújabb szövegpéldák közül, amely a megkérdőjelezés stratégiáját követi: Sybille Hamann és Eva Linsinger adta ki a Hanser Literaturverlag gondozásában 2012-ben a *Weißbuch Frauen/Schwarzbuch Männer* című könyvet, amelyben a *nőképek* társadalomszociológiai vetületében értelmezik újra a társadalmi szerződések genderszempontrésztét, és olyan új, *nőképek*et szimbolizáló fogalmakon keresztül magyarázzák el, miért van szükség egy új, a társadalmi nemi szerepeket is figyelembe vevő társadalmi szerződésre.

kismértékben változik egy-egy történelmi, ideológiai vagy művészettörténeti korszakon belül, de a korszakváltások és a nagy ideológiai vagy kulturális változások majdnem minden esetben együtt járnak a nőkép változásával is.

A feminizmus kialakulása és különböző korszakai egy-egy mérföldkövet jeleznek a nőképek interpretációjában is. A nőkép-konstrukciók és a történelmi vagy aktuális nőképek rekonstrukciója nemcsak azt tárja fel, hogyan értelmezték a nő fogalmát a feminizmus különböző artikulációiban, hanem arról is számot ad, hogy a megkonstruált nőképek megformálására és közvetítésére alkalmazott argumentatív és diszkurzív stratégiák miképpen hozták létre azokat a szövegeket és a diskurzusokat, amelyekben a nőképek formálódtak. Bovenschen ezt folyamatot a következőképpen írja le: a nőképek

kiemelkednek az idő folyamából, és ránk kényszerítik magukat, hiszen ezek a képek alkotják azt a finom szövetet, amelynek színárnyalataiból a nőiességről és a nőről alkotott elképzeléseink, maga a nőiség és vele együtt a nő fogalma a legkülönfélébb szituációkban megragadható, (...) ám sem a nőkép árnyalatainak, sem komponenseinek az összessége, vagy éppen az időben való egymásra épülése sem értelmezhető úgy, mintha az a teljes nőtörténelem volna. Mindössze arról van szó, hogy a nőképek jelzik a nők és a nőiség formáinak a jelenlétét a történelemben.
(Bovenschen 1976, 76 — saját fordítás)

Olyan modern megközelítések is visszatérnek ezekhez az alapvetésekhez (pl. Sachse, 2011, von Hammerstein 2013, Stange-Fayos 2014), amelyek történelmi aspektusból jelentős feminista folyóiratok elemzésére vállalkoznak, és elemzésükben a diszkurzív gyakorlatokat állítják a középpontba.

Nőképek és diszkurzív gyakorlatok

A nőképek — mint a fentiekben rámutattam — diszkurzív gyakorlatok révén konstruálódnak meg, azaz olyan szövegekben jönnek létre, amelyek társadalmi és kulturális kontextusba helyezik a nemek kérdését, és ezáltal maguk a szövegek is mint diskurzusszervezők működnek, hiszen olyan társadalmi és politikai konstellációknak hoznak létre, amelyekben a képviselt vélemények újraszerveződnek és újraértelmeződnek. A retorikai-stilisztikai, kultúrtörténeti és ideológiai szempontból is meghatározott módon szerveződő nőképeket létrehozó szövegtípusokban saját kutatásaim alapján a diszkurzív gyakorlatok négy típusát különböztethetjük meg.

Konstrukciós (fogalomértelmezési) gyakorlatok

A konstrukciós gyakorlatokban különböző szövegtípusokban értelmezik a szerzők a nő és a férfi fogalmát. Jó példákat találunk erre a gyakorlatra a különböző szótárak szócikkeiben. A nyelvhasználat az a

diskurzuster- és mód, amelyben a nő, a nőiség és a nőiesség fogalma megkonstruálódik, és ezekhez alapján véve kollektív tudástartalmakat, képzeteket társítunk, melyeket ötvözzünk saját korunk, régebbi korok és individuális tapasztalatainkkal. Általában ezt a sémát követik az értelmező szótárak is, amikor a *nő* és a *férfi* fogalmát mint a nyelv alaplexémáit tárgyalják. A szómagyarázatok tanulsága szerint a lexéma-meghatározások voltaképpen lenyomatai azoknak a nyelvi és társadalmi gyakorlatoknak, azaz az aktuális társadalmi diskurzusoknak, amelyek keretében például biológiai vagy szociokulturális szempontból határozzuk meg a nő és a férfi fogalmát. Frevert (1995) e két fogalom fejlődését tekintette át német nyelvterületen a 18–19. században kiadott lexikonokban és értelmező szótárakban. Vizsgálatából arra következtethetünk, hogy e fogalmak definiálása biológiai nézőpontból kiindulva történt, amelyre ráakódtak a polgári fejlődést meghatározó politikai és társadalom-értelmezések. Ezt a biológiai alapokra helyezett konstrukciós gyakorlatot követte például a Pallas Nagylexikon (1893) is:

Nemőkre nézve az egyéni személyek v. férfiak v. nők, mely természeti különbség bizonyos jogi különbségeket is von maga után. E szempontból fontos a nőnek hármas állapota, u. m. a hajadon, házastárs, özvegy állapot. (“[Nő](#)”)

Projekciós (ábrázolási) gyakorlatok

A diszkurzív gyakorlatok második típusát az ún. projekciós gyakorlatok alkotják. Ezek a fentebb leírt konstrukciós gyakorlatokban létrehozott fogalomtartalmakat ábrázolják, azaz szemléltetik őket képi vagy szemiotikai síkon. A projekciós gyakorlatok képzettársításokat hoznak létre, amelyek a nő és a férfi adott kontextusban értelmezett fogalmához kapcsolódóan egy-egy szóképen keresztül (pl. *boszorkány*, *tündér*) tükrözik vissza a fogalomértelmezési gyakorlatok eredményeit, és ezáltal biztosítják az alaplexémákhoz társított sztereotípiák meggyökerezését. Kulturálisan meghatározott, ideológiailag megformált közös tartalmi keretek asszociációi keverednek az individuálisan rekonstruálódó tartalmakkal, és így olykor igen ellentmondásos képek sokasága jellemzi az aktuálisan elfogadott, politikailag és társadalmi nézőpontból is támogatott nőképe(ke)t. Ez azonban azt is jelenti, hogy a projekciós gyakorlatban kiemelünk a nő és/vagy a férfi fogalmának meghatározásából egy lényeges attribútumot, amelyet mint központi ismertetőjegyet jelenítünk meg egy másik fogalomban, lexémában. A projekciós gyakorlatok eredményeképpen jönnek létre az alaplexémák szinonimái is. Ezek lehetnek új kollektív vagy akár individuális megnevezési formák is, szinonimák, metaforák és metonímiák. Például: *nőstény*, *nőcske*, *asszony*, *házisárkány*, *csinibaba*, *bölgy*, *bölgyike*, *kicsike* stb. Az ábrázolási gyakorlatban – főként az erotikus költészetben – gyakori példa az, hogy a nőt

a kehellyel, a befogadó virággal azonosítják. Az ábrázolási gyakorlatok tehát a fogalmak alapjelentéséből indulnak ki, és a hozzájuk tapadt attribútumokat különböző dinamikával juttatják érvényre egy-egy lexéma vagy szókapcsolat, egy-egy metafora használatán keresztül (vö. Kinnebrock 2002).¹²

Kinnebrock (2002) megközelítése alapján projekciós gyakorlatnak tekinthető az is, hogy vannak ismereteink például a középkor vagy a reneszánsz nőképéről, művészeti vagy irodalmi alkotások alapján, és ezeket argumentációs gyakorlatunkban vagy narrációkban beépítjük a mindennapi kommunikációnkba. Ennek a felfogásnak felel meg, ha például egy történet elmesélése során a következő hasonlattal élünk: *kinyitotta Pandora szelencéjét, eljátszotta szép Heléna szerepét.*

Reprezentációs (kifejezési) gyakorlatok

Az értelmezési (konstrukciós) és az ábrázolási (projekciós gyakorlatok) összefonódásában jönnek létre a gyakran nagyon összetett reprezentációs gyakorlatok. Ezek alkotják a nőképek megkonstruálásában a harmadik típusú diszkurzív gyakorlatokat, funkciójukat tekintve kifejezési gyakorlatoknak is nevezhetjük őket. Bovenschen és követői (Stephan és Weigel 1983, Frevert 1986) úgy gondolják, hogy a nőképek konstrukciójában nemcsak pragmatikai, szemiotikai és szemantikai szempontok játszanak szerepet, hanem mindazok a nyelvi gyakorlatok is, amelyekkel az egyes lexémákhoz konnotatív jelentéseket társítunk. Ebben a rendszerben a metaforák, az allegóriák, a retorikailag-stilisztikailag meghatározott szóképek a nőket és a férfiakat megnevező gyakorlatok részei, a reprezentációs gyakorlatot pedig a proverbiumok¹³ vagy a közmondások, néha a modern nyelvhasználat hasonlatai, szólásai alkotják, mivel ezek is argumentumokként épülnek be a köznyelvi diskurzusokba. Például: *A nő olyan mint a teafilter, csak akkor látod meg az erejét, ha forró vízbe teszed,* mondta egyszer Eleanor Roosevelt. Huszár (2009) írásában a női testre vonatkozó reprezentációs gyakorlatokat

¹² Kinnebrock (2012) ezt a fogalmat úgy használja, hogy a fogalomhoz társított gondolatainkat, asszociációinkat valamilyen képi formában jelenítjük meg. A nyelv szempontjából is alkalmazható fogalomról van szó, amikor a *nő* vagy az *asszony* lexémák szinonimáira gondolunk, és a kontextusnak, a szituációnak, a kommunikatív célunknak megfelelő módon használjuk ezeket, és például különbséget teszünk az *asszony* lexéma megnevező funkcióinak alapvető és pejoratív jelentései között.

¹³ A proverbiumok címszó alatt nagy általánosságban a közmondásokat, az állandósult szókapcsolatokat, a szállóigéket és a szóláshasonlatokat foglaljuk össze, és úgy definiáljuk őket, mint a kulturális (és vallási) élet alapgondolatait hordozó megállapításokat. A proverbiumok folklorisztikai eredetűek, és alapjaikban tükrözik egy nép, egy kultúra vagy egy nyelv gondolkodási sémáit. (Ld. bővebben Magyar Néprajzi Lexikon, [proverbium](#), közmondás, szólás c. cikkelyeit). Például: *Jó asszony a háznak koronája; asszonyság, a ház asszonya, a ház úrnője, fehérrép, bukkott nő, könnyűvérű nő,* stb.

vizsgálta multikulturális megközelítésben, és azt hangsúlyozza, hogy a női test metaforáinak reprezentációs gyakorlatai (pl. föld, nemzet, termékenység) olyan konnotációk eredményei, amelyekben az asszociációk és a nyelvbe szervesen beépült nyelvi fordulatok olyan mértékben stabilizálják a másodlagos jelentéseket, hogy azok elsődlegessé válnak. A reprezentációs gyakorlatok tehát a mögöttes tartalmak aktiválódását jelentik (Stephan és Weigel 1983). Frevert (1995) ezekhez sorolja azt is, ha a „*nőies, női*” vagy a „*férfias, férfi*” jelzőt használjuk, és ezeket mindennapi cselekvésekkel, fogalmakkal kötjük össze, azaz kollokációt alkotunk. Éppen Frevert (1995) nyelvtörténeti vizsgálatai bizonyították meggyőzően, hogy a *munka* és a *foglalkozás* kifejezéseket a nőmozgalmak kezdetéig majdnem kizárólagosan férfiakkal asszociálták, és csak a *szociális munka* (pontosabban *szolgálat*) fogalmát rendelték hozzá a nőkhöz. Hasonlóképpen a reprezentációs gyakorlatok közé sorolhatjuk a *női ösztön* kifejezést is, vagy a mindennapi kommunikáció megkülönböztető reprezentációit: *női kalap/férfi kalap, női cipő/férfi cipő, női fodrász/férfi fodrász* stb.

Argumentációs (érvelési) gyakorlatok

A nőképek megkonstruálásának diszkurzív gyakorlatai közé sorolhatjuk az argumentációs sémákat is. Irodalmi vagy médiaszövegekben is gyakran találkozunk azzal, hogy a szerző meg akar győzni bennünket az általa képviselt nőkép(ek) elfogadhatóságáról, illetve az aktuális nőkép(ek) elfogadhatatlanságáról. Ez azt jelenti, hogy az egyes reprezentációs, projekciós és konstrukciós nyelvi gyakorlatok alapvetően egy-egy argumentációs gyakorlathoz is kapcsolódnak, amely tartalmazza azokat a pró és kontra érveket, amelyekkel az aktuális nőképeket vagy a magunkévá tesszük, vagy szembefordulunk velük. Az érvelési módok az egyes szövegekben sajátos mintázatokká rendeződnek. E mintázatokat nevezi Bovenschen (1979) a fentebb említett programadó írásában „a nőiesség és a férfiasság argumentatív struktúráinak”, és kiemeli, hogy egyrészt a nyelvi struktúrákban, másrészt a képi megformálásokban öntjük formába elképzeléseinket a „nőiesnek” vs. „férfiasnak” tételezett attribútumokról, s a történelem folyamán valóban hatást gyakorló nőképek esetében a fentiekben ismertetett gyakorlatok kiegészítik egymást, és egy komplex érvelési gyakorlattá olvadnak össze. Lindhoff (1995) is kifejti, hogy a nyelvi reprezentáció nemcsak egy fogalom-meghatározási gyakorlat része, hanem egy argumentációs folyamaté is, amelyben a *nő mint objektum* és a *nő mint szubjektum* kategóriái a célnak megfelelően váltakoznak, a hozzárendelt aktív és passzív cselekvési formák függvényében. A nő mint szubjektum nyelvi és argumentatív pozíciójának a felerősödése által jöhetnek létre új konstruktív argumentatív és diszkurzív stratégiák is, amelyekkel megkérdőjelezzük, felülírjuk, átírjuk, vagy legalábbis

újraértelmezzük az állandósult nyelvi és diszkurzív reprezentációkkal bíró nőképeket. Az argumentatív gyakorlatok alkalmazásával tehetünk kísérletet például a *szőke nő* negatív sztereotípiájának feloldására, vagy a sztereotipikusan nem nőiesnek tartott tevékenységek elfogadtatására: *Igenis lehet nőies a sörözés, kóstold meg a szuperrőzsaszín és édes női sört. Nekünk találták ki!*¹⁴

Komplex gyakorlatok

A fentiekben tárgyalt nyelvi gyakorlatokat nevezzük a nőkép(ek) diszkurzív gyakorlatainak, melyeket a nőképeket különböző szövegtípusokban elemzők egymástól elkülönítetten szemlélnék. Stephan és Weigel (1983) például a projekciós gyakorlatokra koncentráltak, Frevert (1986) a konstrukciós gyakorlatok összehasonlítására. A konstrukciós gyakorlatok a fogalmak definiálásában kapnak nagy szerepet, a projekciós gyakorlatok a fogalom legfontosabb ismertetőjegyeinek meghatározását irányítják. A reprezentációs gyakorlatok az ismérveket generálják, azaz összefoglalják a stabil nyelvi formákba öntött szóképeket, közmondásokat. Az argumentációs gyakorlatok pedig azokat a pozitív és negatív érvelési módokat takarják, amelyekkel egy bizonyos nő-, illetve férfikép mellett vagy ellen állást foglalunk. E diszkurzív gyakorlatokat azonban komplex módon kell szemlélnünk és elemeznünk, hiszen a létrehozott fogalmak a reprezentációikban öltenek testet, a mögöttes tartalmak aktiválódása újabb szóképeket hozhat létre, ami először például csak az individuális szóhasználatban jelenik meg, de később elterjedhet egy nagyobb nyelvi közösségben is (*bőr, tököcs csaj, bébi*).

A kutatás módszertani háttere

Történeti szociopragmatika

A történeti szociopragmatika elsődlegesen a nyelvtörténeti kutatásokban alkalmazható sikerrel, amikor a szövegelemzés nem a jelen szinkron nyelvi állapotát tükröző szöveggel foglalkozik, hanem egy társadalomtörténeti szempontból (esetünkben a nőmozgalmak története szempontjából) fontos diskurzus szövegeit veszi újra elő. Ezzel a módszerrel egy bizonyos történeti lenyomatot képező társadalmi szituációba ágyazottan értelmezzük az adott diskurzus pragmatikai jellemzőit. Culperer (2010) a következőkben ragadja meg a történeti szociopragmatika lényegét:

A történeti szociopragmatika tehát olyan interakciókkal foglalkozik, melyek a társadalmi kontextus bizonyos megjelenési formái és egy adott történeti

¹⁴ A női sör idézett reklámszövege nyilvánvalóan a tipikusan nőiesnek tartott sztereotípiákra épít.

nyelvhasználat között zajlanak, és amelyek pragmatikai jelentéshez vezetnek. Figyelmének tárgya a nyelvhasználat az adott beszédhelyzetben, és az, hogy ezek a beszédhelyzetek hogyan hoznak létre normákat, melyeket a beszélők pragmatikai céllal alkalmaznak vagy használnak fel. (Culpeper 2010: 76)¹⁵

Jelen elemzésben is hasznos módszernek bizonyult a történeti szociopragmatika, mert az elemzett lapok hasábjain egymással interakcióba lépő szerzők és szövegek a feminizmus kontextusában dolgoztak ki új értelmezéseket, és meggyőződésükből fakadóan hozták létre saját feminista beszédmódjukat. Ennek egyik alapvetése volt, hogy saját magukra minden fenntartás nélkül vonatkoztatták a feminista jelzőt, és több olyan írást is publikáltak, aminek a tárgya az volt, hogy a *feminista nő* és az *új nő* fogalma azonos-e.

Történeti (historikus) diszkurzuselemzés

A társadalmi nemek történetének kutatásában fontos módszer az ún. történeti diszkurzuselemzés is, amelynek célja, hogy az elemzés tárgyát képező korszakok forrásszövegeit és a rájuk jellemző diszkurzív gyakorlatokat egyrészt egymásra reflektáltan, másrészt a múlt és a jelen diszkurzív gyakorlatának összevetésén keresztül interpretáljuk (Landwehr 2009). A történeti diszkurzuselemzés módszertanával nemcsak interpretálhatjuk az egyes beszédmódok kialakulását, hanem az egyes diszkurzusjelölők¹⁶ megváltozásával észrevehetjük és nyomon követhetjük a fogalmak megváltozásának folyamatát is. Landwehr (2009) úgy véli, hogy a történeti diszkurzuselemzés eredményeképpen feltárhatjuk, hogyan változik meg egy lexéma, egy lexikai egység vagy egy frazéma jelentése egy bizonyos diszkurzus kapcsán. Ez a módszer alkalmas arra is, hogy felmutassa, mely pontokon alakul ki új argumentum a diszkurzusban, illetve maga a diszkurzus formálódása milyen módon hat vissza a diszkurzusban szereplő fogalmak és argumentumok alakulására (Landwehr 2009).

Ezzel a módszerrel az általam vizsgált szövegekben például jól megfigyelhető az *asszony* szavunk jelentésének módosulása. Schwimmer Róza, aki nemcsak szerkesztette, hanem aktívan publikált is a *Nő és a Társadalomban*, például inkább használta érvelésében az *asszony* szót, mint a *nő* lexémát. Egyik, 1907-es írásában a következő szófordulattal él: „*Abol az asszonyok ébrednek, (...)*.” Az *asszony* lexéma számára minden bizonnyal a kötöttségeiből

¹⁵ Fordította és idézi Sárosi (2015: 135).

¹⁶ A diszkurzusjelölő terminust szűkre szabottan értelmezem, és Fraser (1999) nyomán azokat a nyelvi elemeket értem alatta, amelyek a diszkurzus megváltozását jelölik, így például a korábban képviselt argumentum módosítására utalnak, azaz valamilyen módon fordulatot, fordulópontot vezetnek be a szövegben.

emancipálódó, öntudatra ébredő házasságban élő nőket ugyanúgy magában foglalta, mint a nem nagyvárosi körülmények között élő, többszörös függőségi létben élő nőtársakat. Ugyanakkor a kor nyelvhasználata és nyelvi udvariassági normái szerint az *asszony* szóalakban az udvariasság és a fatikus funkció egyaránt érvényre jutott (B. Gergely 2007). Ezeket a hatalmi struktúrákat és diszkurzív kötöttségeket is sugalló megfogalmazások által közölt rejtett információs tartalmak is a felszínre hozhatók a történeti diszkurzuselemzésben.

Retorikai és stilisztikai elemek

Landwehr (2009) és mások (pl. Jäger 2004) is utalnak arra, hogy a történeti szociopragmatika és a történeti diszkurzuselemzés céljai részben azonosak: történeti fejlődésükben felmutatni a fogalmak fejlődését és a diszkurzusok szerveződését. Ebből kiindulva mindkét megközelítés alapvetően a diszkurzustörténetet teszi meg elemzése tárgyául, ugyanakkor nem függetleníti azt a hagyományos retorikai-stilisztikai elemzésektől sem, mert például a Landwehr (2009) által is képviselt elemzési szempontokban ötvöződnek a tartalmi szempontokra fókuszáló argumentáció-elemzések a nyelvhasználatot előtérbe helyező retorikai és stilisztikai megoldások közötti összefüggésekkel. Ennek alapján a kijelentések struktúrájának, az argumentáció vonalának elemzése éppúgy fontos, mint a gondolatmenet bizonyítását elősegítő retorikai alakzatok és stilisztikai szóalak-variánsok is, vagy éppen az ún. paralingvisztikai alátámasztások is, mint például a statisztikák és a kiemelések, idézetek.

A nőképek elemzésében a fentiek alapján tekintettel kell lennünk tehát azokra a konkrét retorikai-stilisztikai elemekre is, amelyek az elemzett feminista folyóiratok szóképeit jellemzik. Mint látni fogjuk, mind a régmúlt, mind a közelmúlt feminista beszédmódjában nagy szerepet játszottak a metaforák, amelyekkel a szerzők saját nőiségüket (női identitásukat) hangsúlyozni próbálták. Ebben nagy szerepet játszik, hogy a kollektív és az individuális női identitások formái néhol egybecsengenek, néhol elkülönülnek a szövegekben. A kollektív női identitás elemeként köszön vissza a segítőkészség attribútuma, attól függetlenül, hogy különböző társadalmi és vagyoni helyzettel, illetve politikai tudattal rendelkező rétegekről van szó. Ezt alátámasztandó csak egyféle feminizmusról, a *globális női testvériség* metaforájáról lehetett szó. Más esetben azonban mégiscsak győzött a társadalomkritikai nézőpont, és például megszűnt a nők közötti automatikus szolidaritás, a globális feminizmus metaforája és retorikája, ha arról volt szó, hogy megkülönböztessék feminizmus radikális és mérsékelt szárnyát, mint ezt a

*Munkásnő*¹⁷ és a *Nő és a Társadalom* egymásnak feszülő diszkurzusmódja is fémjelzi.

Feminista lapok nőkép-konstrukciós folyamatai

Kinnebrock (2002) a nyilvános térben való megszólalás harcának és lehetőségének nevezi az első nőmozgalmak idején kiadott lapokat, a feminizmus diszkurzív tereiként értelmezve azokat. Ezt a felfogást követve elemzik a legjelentősebb német nyelvű korai feminista sajtótermékeket média- és nőmozgalomtörténeti, valamint részben nyelvészeti megközelítésben is Sachse (2011), von Hammerstein (2013) és Stange-Fayos (2014).

Sachse (2011) doktori értekezésében a nőkép-konstrukciókat a *die Gleichheit*¹⁸ (1891-1923) című proletár-nőmozgalmi lapban a tartalomelemezés módszertanával elemezte. Vizsgálata kimutatta, hogy a lap nemcsak mint „nőpolitikai szócső” és „nőpolitikai iskola” működött, hanem lap koncepciójának megfelelő nőkép kidolgozását is felvállalta. Sachse (2010) a lapban bemutatott nőportrékat elemezte, összesen 173 olyan cikket, amelyekben a mozgalom szempontjából fontos pozíciót betöltő személyek életrajzát ismerhették meg az olvasók. Az ezekben a szövegtípusokból kirajzolódó nőképeket a következő módon csoportosította: „weiblicher Vollmensch”¹⁹ (teljes jogú, teljes értékű állampolgárnő) „sozialistische Mutter” (szocialista anya), „sozialistische Ehefrau” (szocialista feleség), „Klassenkämpferin” (osztályharcosnő). A *Gleichheit* (1891-1923) számaiban publikáló politikus és tudós nők publicisztikájukon keresztül formálták kortársaik nőképét.

Von Hammerstein (2013) ezt a folyamatot nevezi (korabeli szóhasználatból élve) a nők szólásszabadságának tényleges kivívásának, és úgy véli, hogy az első nőmozgalmak idején a nők publicisztikai tevékenységének

¹⁷ A *Nőmunkás* folyóiratot a Szocialista Nőmunkások Országos Szervező Bizottsága adta ki 1905 és 1949 között, felelős főszerkesztője hosszú ideig Gárdos Mariska volt.

¹⁸ A legtöbb médiatörténeti adatbázisban a lapot szociáldemokrata női lapként jegyzik, szerkesztője egészen 1917-ig Clara Zetkin volt, aki maga is sok vezércikket tett közzé a lapban. Részletes információk: [ZDB](#).

¹⁹ Retorikai tekintetben a korai német nőmozgalom alkotta meg ezt kifejezést, arra utalva, hogy a nő is teljes értékű ember. Sachse (2011) úgy találta, hogy Clara Zetkin használta először a *Gleichheit* egyik 1898-ban megjelent cikkében: „Nicht Haussklavin, nicht Mannweib, weiblicher Vollmensch” (Nem házi rabszolga, nem férfias nő, teljes értékű ember). A nőkép konstrukcióját megfigyelve itt is látszik, hogy a negáció mint retorikai elem segít a korábbi nőkép tagadásában, és megnyitja a folyamatot az újraértelmezés felé. A cikk egyébként azt taglalja, hogy mit jelent a „weiblicher Vollmensch” fogalma. Ez a diszkurzív gyakorlat a konstrukciós gyakorlatok kiemelkedő példája.

az volt a legfőbb célja, hogy meggyőző diszkurzív gyakorlatot teremtsenek a női identitás új formáinak közvetítésére. Von Hammerstein (2013) a németországi női politikai sajtóban vizsgálta meg az 1840 és 1919 között megjelenő önéletrajzi írásokat. A vizsgált szövegtípust a szerző valójában öngazolásoknak nevezi, mert ebben a sajátos szövegtípusban úgy keverednek a diszkurzív gyakorlatok elemei, hogy az olvasók az önéletrajzi történetek sorai között olvasva ismerik meg a nőmozgalmi szereplők hitvallását a női és politikai identitások konfliktusáról. Mint von Hammerstein (2013) is rámutat ezek az írások aktívan formálták a nőpolitikai diszkurzust, hiszen a szerzőnők csak látszólag maradtak meg az ún. privátszféra eseményeinél, pontosan ezeken keresztül tudtak kilépni a nyilvános-társadalmi diszkurzusba és hangot adni politikai meggyőződésüknek. Louise Aston, Hedwig Dohm, Frieda von Bülow és Käthe Kollwitz önéletrajzi elemeket tartalmazó, gyakran egyes szám első személyben megírt esszéiben egyre erősebben halljuk a nők általános és politikai szavazati jogáért harcolók hangját, akik igazságukat sajátos diszkurzív gyakorlat megteremtésével is próbálták kivívni. Ennek egyik szép példája az, hogy az önéletrajzi írások önreflexióit politikaivá tették (Von Hammerstein 2013).

Stange-Fayos (2014) a *Die Frau*²⁰ (1893-1914) szövegeinek konstrukciós gyakorlatát elemezte. Munkája a lap diszkurzív gyakorlatának és a laptól eltérő nőpolitikai koncepciót képviselő szerzők közötti vita összefüggéseinek feltárására irányul. Ez a lap ugyanis a korai német nőmozgalmak mérsékelt szárnyának volt a programadó sajtója. Stange-Fayos (2014) elemzése a a kritikai diszkurzuselemzés segítségével igyekszik felmutatni, miben különbözik a *Die Frau* számaiban folyó diszkurzus retorikája, ha a lapban publikáló nők olyan férfakkal vitatkoznak, akik a nők emancipációjának ellenzői, vagy ha a nőmozgalom radikális szárnyának női publicistáival szállnak vitába saját, mérsékelt álláspontjuk megvédésére. Stange-Fayos (2014) elemzésében ezt a szempontot különösen Helene Lange írásaiban veszi figyelembe, aki a lap számára „határozott vonalvezetésű”, gyakorta támadó jellegű, de következetes retorikai lépéseket dolgozott ki. Helene Lange koncepciója a lassú, megfontolt emancipációs törekvéseken alapult, aminek teljes mértékben megfeleltetni kívánta a lap beszéd- és diszkurzusmódját is. Az említett vizsgálat szerint Helene Lange a nőmozgalom mérsékelt szárnyának törekvéseit a férfakkal való vitában kevésbé érzelem dúsan, tárgyilagosabb és kevésbé harcias hangvételben próbálta meg elfogadtatni, míg a radikális nőmozgalom híveivel szemben

²⁰ A lapot az indulásától kezdve 1933-ig a Német Nőegyletek Szövetsége adta ki, majd egészen megszűnéséig (1944) Helene Lange és Gertrud Bäumer. A lap a német nők polgári rétegeit szólította meg, bizonyos tekintetben konzervatív eszmélet képviselt, de előmozdította a nők szavazati és választási jogának kivívását Németországban.

nemcsak a keményebb hangvételű elhatárolódás stratégiáját követte, hanem a velük való összecsapásban retorikájának súlypontja a racionális érveléstől fokozatosan eltolódott az érzelmeken alapuló argumentumok felé (Stange-Fayos (2014).

A Magyarországon kiadott női érdekeket képviselő lapok is számos kutatás tárgyát képezik. Az egyik első fontos munka Nagyné Szegvári Katalin könyve, amely *A nők művelődési jogaiért folytatott harc hazánkban (1777-1918)* címmel jelent meg 1969-ben. Bár ez a könyv nem elsődlegesen a nőkérdéshez kapcsolódó sajtó kialakulását tárgyalja, rávilágít, hogy a nőmozgalmak hatása főként a „nőemancipációs irodalom” kialakulásában érezhető és mindenek előtt a „nőkérdés” körül a sajtóban kibontakozó diszkurzus eredménye. Nagyné (1969) az első hazai nőegyletek megalapítása, a feminista mozgalmak jelentkezése, a szociáldemokrata, a keresztény-szocialista nőmozgalom kezdetén megjelenő sajtótermékeket vette forrásként elő, hogy megállapítsa milyen argumentáció mentén haladt a vita. A nők művelődéshez és oktatáshoz való jogainak kivívása mentén egyrészt kibontakozott egy olyan argumentum, amely a nőkérdést kultúrkérdésként kezelte, ez volt jellemző például a *Nők Lapjára*²¹ (Nagyné 1969). A *Nők Munkaköre*²² című folyóirat kevésbé beszűkített módon, Nagydiósi (1980) szavaival „már harcosan” érvelt: a nők oktatásba való bekapcsolódása a nők emancipációjának alapfeltétele. A legprogresszívebb retorikát ebben a kérdésben *A Nő és a Társadalom* képviselte, de Nagyné (1969) vélekedése szerint túlzottan „szociológiai köntösbe” öltöztetve.

Kéri Katalin (1997) a dualizmus kori Magyarországra vonatkozóan tekinti át a nőknek szóló sajtótermékeket, és azt elemzi, hogyan jutnak a közölt témák által is érvényre a nőemancipációs törekvések. Négy nagyobb témakörbe ágyazottan vizsgálódik: leánynevelés, női munkavállalás, a nők otthoni tevékenysége, a nők szabadidős tevékenységei és a divat. Kéri (1997) kutatásaiból arra következtethetünk, hogy minden témakörben „kidomborodik a nőkről való vélemények gyökeres átalakulása, a nőkép szinte teljes megváltozása 1867-től (és a megelőző időkből) 1914-ig.

A nőkép megváltozásának folyamata legteljesebben a feminista sajtóorgánumokban követhető nyomon. Ezt a folyamatot kíséri figyelemmel Kereszty Orsolya 2011-ben publikált könyvében, melynek címe: *A „Nő és a*

²¹ A *Nők Lapját* először 1871-ben adták ki, a legszélesebb magyar női rétegeket szándékozott megszólítani, összefogni és a tanulásra, a művelődésre irányítani a figyelmüket. Történetéhez és szemléletmódjához lsd. részletesebben Nagydiósi (1980).

²² A *Nők Munkaköre*, ami magát nevelési, szépirodalmi és gazdasági közlönyként definiálta, a *Nők Lapjával* közel azonos időben jelent meg és a Wohl testvérek lapja volt, haladó szellemben képviselte a nők hivatáshoz való jogát. A lapról bővebb méltatást lsd. Nagydiósi (1980).

Társadalom” a nők művelődéséért (1907-1913). Erre a folyóiratra nézve is igaz tehát a megállapítás, hogy művelődés kérdéskörének megtárgyalásából nőtt ki magát az a diszkurzusmód, amely a nemek társadalmi szerepeit szélesebb kontextusba ágyazottan tette vita tárgyává: a házasság újraértelmezése, a „női munka” fogalmának átértelmezése, a nő reprezentációja a művészetekben és a tudományokban, a magyar jogrend átkeretezésére tett kísérletek a nő- és az anyavédelem szempontjából. Azok a diszkurzív stratégiák, amelyeket a folyóirat a változóban lévő társadalmi nemi szerepek leírására kialakított, jelzik, hogy szemantikai értelemben véve a „női szörnyetegek”, vagyis a feministák saját magukra nézve gondolkodás nélkül vállalták a feminista jelzőt és össze tudták egyeztetni, olyan megszólalásokkal egy-egy vitában, amiről ma azt gondolhatnánk, hogy konzervatív jegyeket hordoz. Pontosan ez történt a Jászai-Glücklich vitában is, melyet Kereszty (2012) is elemez. Jászai Mari kétségbe vonta a női egyenjogúsítás lehetőségét, és ezért hasztalannak ítélte az érte folyó küzdelmet is, míg Glücklich Vilma válaszában „*nőies, majdnem azt mondhatnám lányos finomsággal és tapintattal*”²³ fejtette ki, hogy a nő „*lényegé*” ugyanaz, mint a férfié, tanulni, művelődni, fejlődni, ez pedig azt jelenti, hogy az egyenlő célokhoz egyenlő jogok tartoznak.

Diszkurzusgyakorlatok a régmúltban

A Nő és a Társadalom című folyóirat bemutatása. Magyarországon a nőmozgalmak felerősödésének egyik legfontosabb jele az volt, hogy a nőszervezetek, köztük a feminista szerveződések is, saját lapot adtak ki. Magyarországon az első olyan orgánus, amely nevében is vállaltan hirdette feminista meggyőződését az 1906 és 1907 között megjelent egyesületi hírmondó, a Glücklich Vilma által szerkesztett *Feminista Egyesület Értesítője* volt (Kéri 1997). Ezt a hagyományt követte később az egyesület hivatalos sajtóorgánusaként *A Nő és a Társadalom*, amelynek folytatása a *Nő* 1913 és 1917 között jelent meg. *A Nő és a Társadalom*²⁴ 1907-ben jelent meg először, és a Feministák Egyesületének, illetve a Nőtisztviselők Országos Egyesületének hivatalos közlönye volt, Bédy-Schwimmer Róza szerkesztésében. 1912-ben csatlakoztak a kiadók és terjesztők köréhez a nagyváradi, szombathelyi, temesvári és az aradi nőtisztviselői egyesületek is, valamint a *Férfiliga a nők választójoga érdekében* c.

²³ vö. Szász Zoltán hozzászólását a vitához, lsd. Kereszty (2012), ill. az idézet forrását Kereszty (2012: 195)

²⁴ A [folyóirat számai elektronikusan](#) hozzáférhetőek a Magyar Társadalomtudományi Digitális Archívumban, illetve nyomtatott formában az Országos Széchényi Könyvtárban, az 1. évfolyam első száma 1907. január 1-én jelent meg, a legutolsó szám pedig a 7. évfolyam 12. száma volt (1913. 12.1.). A folyóiratot Budapesten az Athenaeum Nyomdában nyomtatták, raktári jelzet: H. 7.857. A lapszámok az OSZK mikrofilmtárában is hozzáférhetőek, azonosító: FM3/8763. A lap elérhető még az [Elektronikus Periodika](#) archívumán keresztül is.

szervezet képviselői. A lap jogutódja *A Nő*²⁵ című feminista folyóirat, amelynek első száma a laptulajdonosként is bejegyzett Feministák Egyesülete kiadásában 1914-ben jelent meg. A felelős szerkesztő Bédy-Schwimmer Róza volt, a szerkesztésben Szikra (gróf Teleki Sándorné) és Pogány Paula működtek közre. A folyóirat, melynek történetét (indulását, névadását, céljait és fogadtatását) részletesen bemutatja Kereszty Orsolya (2011) munkája, 1917. december 15-én a jelent meg utoljára. A *Nő és a Társadalom* célkitűzéseit reprezentálja az alábbi, Schwimmer Róza tollából származó idézet, amely a folyóirat 1907. évi duplaszámában jelent meg:

Feladatunk legnehezebb része a teória és a gyakorlat szolgálatának összeegyeztetése: a mozgalmunk teóriáját ismerő és a tájékozatlanabb közönség egyenlő kielégítése. A tudományt szolgáljuk, de a gyakorlati célokat is ki kell domborítanunk, viszont a gyakorlati szempontokat nem szabad a tudományos kutatás rovására előnyben részesítenünk. Akár gyakorlati, akár tudományos, akár ideális fegyvert használunk, a cél egy: a nő egyéni, társadalmi, jogi felszabadítása.

A *Nő és Társadalom* szerény külsejű folyóirat volt, amelynek címében *A Nő* rész mindig nagyobb betűvel volt szedve, mint *a Társadalom*, és már az első számtól világosan kijelentették, hogy a kiadásban közreműködő egyesületek hivatalos közlönyeként definiálják magukat. A lap első részében a fontosabb cikkek és hozzászólások egy vitához akár többféle betűtípussal és szedési technikával is követhették egymást, míg a *Glosszák* rovatban a fontosabb és aktuálisabb nőmozgalmi rövidhírek jelentek meg. Ezt ismét vitaindító, illetve a megkezdett vitákba bekapcsolódó, a vitaindító értekezésekre reagáló írások követték. Ezután általában a *Szemle* következett, amelyben lezajlott eseményekről adtak számot a szerkesztők. A két egyesület hírmondói utáni reklámfelületen hirdethették meg a nőkérdéssel kapcsolatos könyveket, előadásokat stb. azok, akik a szöveg közlésének díját megfizették és birtokolták a szerkesztők jóváhagyását is.

²⁵ A [folyóirat számai elektronikusan](#) hozzáférhetőek a Magyar Társadalomtudományi Digitális Archívumban, illetve nyomtatott formában az Országos Széchényi Könyvtárban, a lap számai 1914 és 1928 között jelentek meg, kiadta a Feministák Egyesülete, raktári jelzet: HB. 6.749. Az első szám 1914. január 5-én jelent meg, a legutolsó az 1927/1928-as különszám volt. A lap többször is szünetelt, így például nem jelent meg 1920 októberében, 1921 decemberében, 1923 karácsonyán, 1923 és 1926 között több hosszabb szünet is volt a lap kiadásában. A lapszámok az OSZK mikrofilmtárában is hozzáférhetőek, azonosító: FM3/6298.

1. kép

A Nő és a Társadalom fejléce (forrás: mtd@)

A Nő és a Társadalom diszkurzív gyakorlatai

Mint ahogyan a magyar nőtörténeti kutatások számos munkája (Kereszty 2010, 2011, Nagyné 1969) kiemeli, a nőkép-alkotás szorosan összefonódott a nők választó- és művelődési jogáért való küzdelem paradigmájával. Az első magyarországi feminista lap (*A Nő és a Társadalom*) társadalomtörténeti szerepe a progresszív nőkép megkonstruálásában ragadható meg. Ez a havonta megjelenő folyóirat a nőemancipáció szócsöveként definiálta magát, s indulásától kezdve küzdött a hagyományos nőkép ellen, több cikksorozatban reflektálta a kor nőképét, és tett kísérletet arra, hogy kialakítsa és közvetítse a saját „feminista” nőképét. Ez a nőkép a leggyakrabban a következő jelzőket mutatta fel: művelt, öntudatos, felszabadított, bátor, harcos, erős, szenvedélyes, nyílt, független. A lap második számának címlapján olvasható cikk a *Női szörnyetegek* címet viseli (1907. február). Az írás felveszi a harcot az ellen a szókép ellen, hogy a művelt, tanult és okos nőt a férfitársadalom szörnyetegnek tekinti. A korabeli nőkép lesz tehát a vita kiindulópontja, éles kritikával bírálva, hogy milyennek látták a XX. század elején a férfiak a nőket, s mindez szolgál egy olyan diszkurzív és projekciós felületként, hogy a lap női publicistái reagáljanak a kor eseményeire, kifejtsek véleményüket a kor irodalmi alkotásaiban megrajzolt nőképekkel kapcsolatosan, állást foglaljanak a kor „tudományos” diszkurzusában értelmezett nő-fogalommal szemben, és a „női természetből” kiindulva bebizonyítsák, hogy a nők és a férfiak közötti különbségek szociális eredetűek. A nőkép tudatos megkonstruálásában ezért nagy szerepet kaptak a nőmozgalmi írások is (pl. Bedy-Schwimmer Róza: A nő szerepe a társadalom átalakításában, 1907. július), mert ezek is azt az érvelési módot támasztották alá, hogy a „természetes” különbségek nem is olyan természetesek. A női szerepköröket és feladatvállalásokat szociális szempontból elemző írások nyomán kibontakozott az a kritikai diszkurzus, amelynek keretében a nő fogalmának újraértelmezése is helyet kapott (pl. a szexualitási vélemények érvelésében szerepet kapott a *hűséges nő* metaforája, ld. pl. 1907. 1. évfolyam glosszáit, ami nem mondott ugyan ellent az általános nő-fogalom központi

attribútumának, mégis a szexualitás tekintetében új alapokra tudta helyezni a nő fogalmát, hiszen a szexualitást a nő aspektusából tárgyalta).

A Nő és a Társadalom, illetve *A Nő* hasábjain a nőkép formálásának két nagyobb diszkurzusa körvonalazódik. Az egyik szerint a nőnevelést tekintették a nőkép-formálás legfontosabb eszközének, és úgy vélték, hogy a nőnevelés hatására megváltoztatható, és részben már meg is változott nőkép. Ezért a legtöbb nőképre vonatkozó leírással a nők nevelésével és iskoláztatásával kapcsolatos cikkekben találkozunk. A diszkurzív gyakorlat pedig a férfiakkal való vitában bontakozik ki a legerőteljesebben. Szépen példázza ezt Perczelné-Kozma Flóra „Alsóbbrendű lény-e a nő?” című írása (megjelent: 1908, 2. évf. 11. szám). Az érvelés ironikus hangvétele a provokatív címadáson túl már a cikk alapvetésében is implikálja, hogy a férfiak feltevése a nők alacsonyabb rendűségéről áltudományos kérdés:

Egy ismert és kiváló szellemű író tudvalevőleg nemrég egy cikket adott közre, melyben a léghajóban teázó szecessziós hölgyekre hivatkozva, teljes határozottsággal állítja, hogy igaza van régi ösztönszerű sejtelmének, mely egész életében tökéletlenebbnek és alsóbb rendű teremtménynek érezte a nőt a férfinál. Miután az író csakugyan és tagadhatlanul kiválóságánál fogva közismert, kötelességünk, hogy női részről is komolyan és hosszabban — minden gúny vagy cinizmus nélkül — reflektáljunk írására és határozott tévedését kötelességszerűen eloszlassuk.

A cikk a különböző nőtípusok szembeállításával, a feministák által el nem fogadható női magatartásformák ostromozásával indít, majd bemutatja a tradicionális nőkép tarthatatlanságát:

A régi tradíció szerint a nő ne okoskodjék, ne töprengjen, ne szóljon bele a „férfiak dolgába”, mert csak akkor nőies, ha tudatlan, gondtalan s egyedüli kötelessége tetszeni, férjhez menni és azután természetesen példás feleségnek és anyának lenni, ki akkor éri el tökéletessége tetőpontját, ha „minél kevesebbet tud róla a világ”!

Az esszé további részében azt fejtegeti, miért hamis érvelés a nőtől számon kérni, hogy alacsonyabbrendű, mert ez nem a nők alapvető tulajdonsága, hanem Az adott társadalmi helyzetének az ismérve:

(...) a férfi vezetése alatt álló társadalom logikájára hivatkozzam: íme a nőt divatcikknek, magát mutogató és kínáló férj-vadásznak, üres bábnak nevelték — s mégis rossz néven veszik tőle, hogy nem „magasabb” lény.

A változás, a változtatás lehetőségét a feminizmus magában hordozza ugyan, de egyetértésben és egyenlőségben a férfiakkal. A szerző végső érvelésében az bizonyítja, hogy a nők azért is megérdemlik az egyenlőséget, mert ők sohasem kérték számon a férfiaktól azok erkölcsi hanyatlását. A férfiak erkölcsi értelemben véve nem állhatnak a nők felett, véli a szerző, mert a tökéletes erkölcsiség az egyenlőségen alapszik, és a férfiak ezt megtagadták a nőktől. Egyértelmű tehát, hogy a nő, aki az egyenlőséget akarja kiharcolni, egyben a „magasabb” embert is képviseli.

Megemlítendő azonban, hogy az erkölcsi kérdéseket, vagy a nők és a férfiak különbözőségét tárgyaló cikkek teljesen függetlenek a testkép-konstrukcióktól, azaz a lehető legkevesebb utalást teszik a nemek testi adottságaira, sokkal inkább a társadalmi szerepekből levezethető attribútumokról van szó (pl. a szerénység, a gondoskodás és betegápolás, karitatív tevékenységek, mint női attribútumok határozódnak meg). Jó példa erre Pogány Paula esszéje, amelynek első része a *Test kultúrája* címmel jelent meg 1908-ban a lap 2. évfolyamának 4. számában. A cikkben az argumentáció lényegét az ironikusság álcája mögé bújtatja a szerző:

A leánynak illik otthon ülni, illik harisnyát foltozni, illik slingelni, festeni, kötni és bársonyt égetni. Nem illik pl. a tisztviselőnőnek napi 8-10 órai ülés után este egy kicsit sétálni, ellenben illik mindenféle foglalkozást űző nőnek hazarohanni, hogy otthon vagy folytassa az abbahagyott slingelést és bársonyégést, vagy pedig újból neki álljon a munkának és segítsen háziasságának demonstrálására az otthoni teendők elvégzésében.

A másik diszkurzus a nő társadalmi helyzetén és ezzel párhuzamosan jogi státusán keresztül formálja a nőképet, s próbálja meg érvényesíteni az *új nő* (kevesebbszer: *új asszony*) terminus bevezetése és használata által is a nő új, feminista szempontú társadalmi definícióját. Ez utóbbi típusú diszkurzusmintázat erősebben érhető tetten a külföldi szerzők írásaiban, amelyeket a folyóirat fordításban rendszeresen közzétett (pl. Henriette Fürth írásait több lapszám is közölte 1910 és 1911 között). A fordításban olvasható szerzők írásainak hangvétele általában radikálisabb, kérdésfeltevésük provokatívabb, mint a magyar női szerzőké.

Nagyné Szegvári Katalin (1969) rámutatott, hogy a laptól többen is azért határolódtak el, mert a radikálisabb külföldi szerzőktől átvett érvelési módot a magyar szerzők is mintának tekintették. Mindazonáltal a magyar szerzők által megteremtett feminista diszkurzív tér különbözik az angol, a német vagy az osztrák nőmozgalmak diszkurzivitásától. A különbség a vitafolyamokban ott húzódik meg, hogy a magyar szerzők túlzott szerepet és jelentőséget tulajdonítottak a saját meggyőződésüknek, s ezért érvkészletük idővel szubjektívvá és egyoldalúvá vált (Nagyné 1969). A szenvedélyes

hangvételre valóban sok példát találunk, különösen azokban az írásokban, ahol a női szerepek specifikumainak a meghatározása az írás célja:

A nőt anyai mivoltánál fogva a faj minden sebe saját testén égeti; ő alaposabban, intenzívebben fog gondoskodni a kicsinyek, a még meg nem születtek sorsáról, mint a férfi. (Szegevári Sándorné: A nő zsenialitása, *Nő és Társadalom*, 1911, október)

A tárgyilagosabb beszédmód a nőkérdést meghatározó diszkurzusokban a politikai indíttatású véleménycserékben van jelen, de itt sem ritka, hogy a női szerzők cikkeiben megjelennek a személyes tapasztalatok, a saját sorsot példázó történetek. A nők művelődését, választójogát követelő írások számának növekedését, és ezzel együtt a hangnem radikálisabbá, az érvelési mód objektívebbé válását a *Nő* hasábjain figyelhetjük meg. Ennek egyik leghatározottabb jele a feminizmus, mint terminus és mozgalom, a feminista mint jelző sűrű előfordulása a címekben és a szövegekben. Átlagosan 30-50szer szerepel a *Nő* valamennyi számában a feminista mint jelző, és 10-30szor említik a feminizmust. Ezt az érvkészletet egészíti ki a „női emancipáció” fogalmának argumentumként való bevezetése is. E fogalmak, szókapcsolatok gyakori használata azonban nemcsak a feminista szempontú érvelés mutatói, hanem szerves részei egy megújult kulturális és szociális argumentációnak is. Míg *A Nő és a Társadalom* a feministákat kívánta megszólítani, addig a *Nő* szélesebb terepre lép ki és a feminizmust, mint általános kulturális és szociális érdekeket, a közös női érdekeket és szempontokat képviselő mozgalmat mutatja be, hogy minél szélesebb rétegeket szólíthasson meg.

Hogy sikeres volt-e a kezdetben merészebb, és később visszafogottabb beszédmód? Nagyné Szegevári Katalin (1969) véleménye szerint a kezdeti ellentámadásba lendülő beszédmód elhalványulásával a lap is csatlakozott a hazai nőemancipációs diszkurzus tradicionálisabb irányvonalához, és a feminista nézőpont ellenére a nőnevelés és a nőképzés kérdését helyezték előbbre a nők politikai jogainál. Ez pedig átalakította a nőképpel kapcsolatos munkát. *A Nő és a Társadalom* és később *A Nő* oldalain is egyre több olyan cikk jelent meg, amelyik „kulturális kérdésnek” tekintette a feminizmust, és azt sugallta, hogy a mozgalom célja a nők művelődének, szociális helyzetének és munkába állásának támogatása, nem pedig mélyreható társadalompolitikai változások előidézése.

A *Nő* számaiban emellett a beszédmód mellett szép számmal találhatunk olyan argumentációs mintákra is példát, amelyben összekapcsolódik a feminizmus, a kultúra és a politika. Jól példázza ezt az 1914. február 5-ei számban megjelent *A feminizmus kiskátéja* is, melynek alcíme: *Feleletek apró ellenvetésekre*. Ennek érvkészlete arra épül, hogy a női szociális

érzékenységek és segítőkészségek, mint a női princípiumot meghatározó argumentumoknak van helye a politikában, és pont ezen két alapvetően nőinek mondott tulajdonság alapján vívhatják ki a nők a szavazati jogot. Ez a két attribútum kétségkívül érzelmekhez kötött. Ez is indokolja a szövegekben azt a retorikai fordulatot, hogy bár egyre explicitebben fogalmazódnak meg a nő „társadalmi kultúrfeladatai” (segítségnyújtás a rászorulóknak, gyermeknevelés), egyre több emocionális alapokon nyugvó érveléssel és személyes tapasztalat bevonásával igyekeznek ezt alátámasztani. Ezen érvelés mentén azonban éppen a nyugati retorikai példa ellenkezője valósul meg: a közügyggyé tett „*nőügy*” ismét magánügyggyé válik. A cél, hogy az érzelmeket kiváltó és a saját tapasztalatokat ismerő „*tucatasszony*” is megismerje a feminizmust, és megértse, hogy a tanulás, a munka és szavazati jog nem kiváltság.

Később a háború és a fenyegetettség érzése is összekapcsolódott a nőemancipációval, ami ahhoz vezetett, hogy lassan feladták azt az érvelési módot, hogy nőneveléssel megoldhatók a problémák. Nyilvánvaló, hogy a háborús események és a feminizmussal szemben felerősödő hangok is hozzájárultak, hogy a *Nő és a Társadalomra* jellemző ironikus, szubjektívebb hangú vita szinte eltűnt a *Nő* írásaiból. Helyét határozottabb és keményebb hangvételű írások vették át, amelyekben a női jogokat emberi jogként interpretálták, példának tekintve más európai országok gyakorlatát (Ld. pl. „Mit üzennek francia asszonytestvéreink?”, 1915. szeptember 15.)

A békevágy és a szabadság fogalma elvezet a *Nő* számaiban olvasható írásokban oda, hogy a feminizmus mint társadalmi nézőpont és nemcsak mint individuális meggyőződés jelenik meg. Ezt példázza szinte valamennyi írás, ami a *Nő* első oldalán jelent meg az *Élet beszél* című rovatban.

Összegzés

Első feminista lapunknak nagy szerepe volt abban, hogy a XX. század elején Magyarországon is átformálódjon a nőkép. A tradicionális, a nő alacsonyabb rendűségét alátámasztó nőképet a szerzők sikeresen bomlasztották, mert írásaikban explicitté tudták tenni a nők társadalmi szerepvállalását, ki tudták alakítani a saját mozgalmi retorikájukat. Céljuk ezzel az volt, hogy (feminista) öntudatra ébresszék a nőket, újraértelmezzék a nő fogalmát. Ebben a lap indulásakor a legnagyobb szerepet a nők önállóságának és önfenntartásra való képességének a hangsúlyozása játszotta, később a háború retorikai hangsúlyeltolódást hozott magával: A *'barcos amazon-retorika'* a háttérbe szorult és egyre hangosabb lett a *'feminista anya'* hangja.

A *Nő és a Társadalom*, és A *Nő* fennállásának néhány éve alatt megszületett a feminista beszédmód. Ez a retorika elutasította, hogy a „*nő nemi*

lány”,²⁶ akinek életét a neme határozza meg, hiszen a tudatos reflektáció igényével kritizálták a kor elfogadott nőképét, áltudományos diszkurzusát, és dolgoztak ki érveket a feminizmust ellenzők meggyőzésére. Ennek az egyik szemléletes példája a kiharcolni ige szinonimájaként a *kiküzdeni* ige gyakori használata. Világossá tudták tenni sok nő számára: „*A nőknek most már mozognia kell!*”²⁷ Ezzel párhuzamosan erősödik fel a kritika hangja is, és nemcsak a nőmozgalmat ellenzőkkel szemben, hanem a konzervatív női mozgalmakkal szemben is. A *Nő és a Társadalom* utolsó évfolyamában élesedik a hangnem a feminizmust nem támogató nőkkel szemben, akiket csak „*sült klerikális dámáknak*” neveznek. Ezekben a folyamatokban alakul át fokozatosan a kezdeti magyarázó és személyes tapasztalatokra alapozó hangnem radikálisabb narratívákká, amelyekben a személyes élmények közvetítésének ugyanolyan fontos szerepe van, mint a kezdetekben. Az individuális hangnem továbbra is a meggyőzés legfontosabb eszközéül szolgál.

Diszkurzusgyakorlatok a közelmúltban

A Nőszemély lap bemutatása. Újabb politikai lehetőség csakis az államszocializmus felszámolása után, a rendszerváltás kapcsán adódott arra, hogy feminista lap alakulhasson. 1991-1998 között jelent meg a *Nőszemély*²⁸ című feminista lap, a Feminista Hálózat gondozásában és terjesztésében. Az első két lapszám felelős szerkesztője Wank Katalin volt, akitől később a stafétabotot Acsády Judit, Elekes Irén Borbála, Bullain Nilda és Bozzi Vera vették át. Ez a lap részben követte, részben pedig megújította azokat a retorikai és diszkurzív stratégiákat, amelyeket a *Nő és a Társadalom*, illetve a *Nő* c. lapok képviseltek.

A lap diszkurzív gyakorlatai

A *Nőszemély* című lapnak újra meg kellett küzdenie a feminista beszédmód megszületéséért. A lap célja az volt, eloszlassa a feminizmussal szembeni félreértéseket és tudatosan felvállalja a feminista gondolkodás alapvető kérdéseinek és válaszainak közérthető megfogalmazását. A lap első száma 1991. szeptemberében jelent meg, és a szerkesztői oldalon bevezetés gyanánt a nőszemély szó értelmezésével üti meg azt az alaphangot, amely az első (és utolsó) modern magyar feminista lap tizenhárom számára oly

²⁶ Szófordulat az 1914. február 5-ei számban megjelent *A feminizmus kiskatéja*”-ból.

²⁷ Utalószöveg az 1914. február 5-ei számban megjelent *A feminizmus kiskatéja*”-ra.

²⁸ A lap számai digitálisan elérhetők a [Nőkért Egyesület](#) honlapján, illetve a lap számai nyomtatott formában is olvashatók, kézbe vehetők az Országos Széchényi Könyvtár törzsgyűjteményében a HB. 5960-as raktári jelzet alatt. A lap első száma 1991 szeptemberében jelent meg a Feminista Hálózat kiadásában és terjesztésében, és egészen 1998-ig működött rendszertelen megjelenési struktúrában.

jellemző: egyértelmű fogalmazásmód, harcoság, a meggyőzés szándéka és a szókimondás.

E retorika hagyományai felfedezhetők a *Nő és a Társadalom*, illetve a *Nő* számaiban, és a két lap helyzetének hasonlósága is nyilvánvaló. A hasonlóság nemcsak a feminizmus elismeréséért vívott és retorikailag tudatosan tervezett beszédmódban rajzolódik ki, hanem a felvállalt tematikákban is: a női tapasztalatok társadalmivá tétele, a feminizmus beszédmódjának hazai kontextusban való kidolgozása, a feminista beszédmóddal szembeni előítéletek leküzdése. A *Nőszemély* tematikájában újra nyíltan és határozottan beszélt olyan nőkkel kapcsolatos kérdésekről, mint az abortuszhoz való jog, a prostituáltak orvosi ellátása, a nők részvétele a politikai döntéshozatalban stb. Az elődlapok (*Nő és a Társadalom*, a *Nő*) is ezeket a tematikákat dolgozták fel, és tették közérdekűvé, és épp úgy megpróbálták meghatározni, mi a feminizmus, ki a feminista és mi jellemző a feminista nőkre, mint a *Nőszemély* a 20. század végén. A *Nő és a Társadalom* és a *Nőszemély* szerkesztői is megtapasztalhatták, hogy a hagyományosan nőinek tekintett témák feminista szempontú interpretálásán keresztül lehet meggyőzni a nőket arról, hogy emancipációjuk érdekében vállalniuk kell a feminista jelzővel történő megbélyegzésüket. A *Nőszemély* is célul tűzi ki a saját kora legitimált nőképének bomlasztását, és egy új, a rendszerváltás utáni, haladó feminista szellemű nőkép kialakítását. Ehhez pedig újrateremtik és felélesztik azokat a retorikai stratégiákat, amelyek a *Nő és a Társadalom*ra is jellemzőek voltak.

A *Nőszemély*nek valójában majdnem ugyanazokkal az előítéletekkel kellett felvennie a harcot, mint a *Nő és a Társadalom*nak, pl. a feminista nem azonos a férfigyűlölő nőről alkotott sztereotípiával vagy a feministáknak nem célja, hogy a feminizmussal mint politikai és társadalmi mozgalommal anarchiát hozzanak létre. A *Nőszemély*nek újra bizonyítania kellett a feminizmus létjogosultságát, ehhez pedig elengedhetetlen volt, hogy ismeretterjesztő jellegű cikkeket is közöljenek (pl. az első számok visszatérő témája az abortusz törvényi hátterének az elemzése, szociológiai vonatkozásainak a bemutatása, illetve a lap második számában bontakozik ki a női egyenjogúságról szóló, a lap fennállását végigkísérő téma).

Azért, hogy ellenérveket sorakoztathassanak fel a vádakra, mely szerint a feminista kozmopolita szörnyeteg, véresszájú terrorista, elődeikhez hasonlóan azt a stratégiát választották, hogy beszámolókat közöltek a feminizmus nemzetközi állapotáról és számos híres feminista cikkét jelentették meg fordításban (pl. Szántó Andrea beszámolója az ausztriai feminizmusról a lap 2. számában, 18-21. oldal). A *Nő és a Társadalom*hoz hasonlóan a család, a hagyományos női és férfi szerepek értelmezése felől megközelítve próbálták meg megszólítani a nőket, mert ez a stratégia, úgymond, személyessé tette a feminizmust, és kézzel fogható közelségbe

helyezte a célokat, halandó emberként mutatta be a feministákat, és ami a legfontosabb: a személyes élmények szolgáltak a mozgalom központi érvkészleteként. A folyóirat első számában például Judy Syfers a feleség és az anya fogalmának, szerepének feminista szempontú újraértelmezésére tesz kísérletet. A szöveg érdekessége, amely a provokatív *Miért kell nekem egy feleség?* címet viseli, hogy hol a nő, hol a férfi pozíciójából szólal meg, és mintegy párbeszédet alkot a két nem között, és dialógust nyitva a címdalton szereplő még provokatívabb kérdés felé: *kinek kell még feleség?*

A *Nőszemély* is célul tűzte ki, hogy felveszi a harcot az olyan előítéletekkel szemben is, hogy a feminista nem a családot felrobbantó bomba (ugyanaz a metafora gyakran olvasható a *Nő és a Társadalom* cikkeiben is), hanem a rendszerváltás utáni emancipált nő jelzője. A *Nőszemély* ellenstratégiái között szintén megtaláljuk a finoman átszótt humort, a karikatúrákat, a szépirodalmi, főleg verses válaszokat a feminizmussal szembeni tévhitek kapcsán. De a tévhitek eloszlatása érdekében a *Nőszemély* is a leggyakrabban a tudományt hívta segítségül. A tudományos diszkurzusba is éppoly hevesen avatkoztak be, mint elődeik. Ebből a célból leközltek számos fontos, 1990 előtt külföldön megjelent feminista állásfoglalást, nyilatkozatot és beszédet. A *Nő és a Társadalom* és a *Nőszemély* közötti további közös vonás, hogy cinizmusra cinizmussal válaszoltak. A meggyőzés egyik fontos retorikai eleme a lap által preferált szatirikus megközelítési mód. Jó példa erre a 3. számban Győri Adél írása, *Szeretünk, Barbie* címmel (9-11. oldal), amelyben a szerző a nőképet a „Barbie-identitás” fogalma felől interpretálja és nyilvánvalóvá teszi, hogy a nők éppúgy játékszerek, mint a kislányok kezében a babák, s ennek a női identitásnak az elfogadásában éppen a babázásnak van nagy szerepe.

A *Nőszemély* feminista lap szerkesztőinek és cikkíróinak nagyon fontos stratégiája volt az egyértelmű önmeghatározás is. Megnyilvánult ezt például abban, hogy minden szám elején idézik a Magyar nyelv szótárából a nőszemély definícióját: nőszemély = megvetéssel említett nő. A megvetés és a kirekesztettség tudatos felvállalásának stratégiája, hogy az előlapokhoz hasonlóan explicit kimondják, hogy egy feminista lap munkatársai, és erre kimondottan büszkék is. Az elődök hagyományaihoz nemcsak abban ragaszkodnak, hogy a feminizmust történeti perspektívában szemlélik, és példaképpen idézik a nőmozgalmak résztvevőit (pl. szüfrazettek), hanem számukra a feminizmus „régi új bíl”. A nőszemély szó jelentésének felidézése után a lap első oldalán mindig a következő hivatkozás áll: „Ezt a lapot női személyek írják.” Retorikai tekintetben ezt a különbségtételt egy többszörös negációt tartalmazó, szépen ívelő identitás-meghatározás követi: a vitában részt vevő szerkesztők, szerzők és fordítók: nem kislányok, nem folytonosan valaki felügyeletére utalt gyámoltalan lények, nem eladó lányok, hanem gondolkodó nők, akik nem nőtények, és nem a férfiak vérét szívó vámpírok,

hanem a traktoroslány ideáljával szakítani akaró, a függőségből kilépő önálló akarattal rendelkező nők.

Ez az önmeghatározás a korábbról, az elődök tollából már jól ismert harcos retorika használatát tételezi fel, és a küzdelemmel kapcsolatos metaforák felidézését: béklyó, harc, lánc, bilincs, háború, kitörés a fogságból, szabadság. Ezt a stratégiát elsősorban azokban a párhuzamokban fedezhetjük fel, amikor a cikkek a régi idők feministáinak sorsát azzal a céllal idézik fel, hogy rájuk hivatkozva követeljenek maguknak és meggyőződésüknek létjogosultságot. Az örökség tudatos felvállalása mellett kap fontos szerepet a kor problémáinak értelmezése is, elsősorban az aktuális nő- és férfiképeken, a nő és a férfi viszonyán keresztül. Ezzel foglalkozik például Bullain Nilda írása az 1994-es évben, a lap 4. számában. Az írás címe (“A nagy kliségyár”) is jól példázza, hogy a lap ars poétikája a nemi szerepek értelmezése és ezen keresztül a nőknek (és a férfiaknak) útmutatót adni saját identitásuk megértéséhez. A női identitások feminista szempontú diszkurzusa is állandó téma a lapban, összekapcsoltan az életkor, a foglalkozás, a feleség- és az anyaszerep okozta változásokkal. A női szerepek, valamint a feminista nő(k) mint identitásjelző megértéséhez a lap 5. számában megjelenik a *Férfitér* című rovat is. Ez azért fontos, hogy ne csak a vélemények ütközhessenek, hanem a látótér is legyen kiegyensúlyozott.

Az új női szerepek megkonstruálásában a lapban megjelent írások határozottan visszautasítják, hogy a nőt csak tárgyasult pozícióban és csak az áldozat szerepébe kényszerítve definiálják. A nő szubjektum, ágens szerepének a hangsúlyozása a társadalmi és az individuális döntések meghozatalára is vonatkozik. A nők elleni erőszakkal egy teljes duplaszám foglalkozik (1995, 6-7. szám), itt retorikailag egy fontos különbségtételt kell meglátnunk: a nő, mint tényleges áldozat és a nő, mint potenciális áldozat között. A cikkek a nő mint áldozat metaforáját sokrétűen és igényesen tárgyalják: a nő a szerelem, az erőszak, a lelki terror, a boszorkányüldözés, a szexuális zaklatás és verbális bántalmazás áldozata. A cikkek többsége rámutat, hogy a feminizmushoz, mint társadalompolitikai mozgalomhoz való csatlakozás kiutat mutat a nőknek az áldozat szerepéből és az áldozatvállalás több szempontból is értelmezhető, társadalmilag meghatározott szerepköréből.

A modern feminista nőkép konstrukciójában a *nőnevelés* problematikája is ismét előtérbe kerül. A nővé nevelés kérdéseit elemzi Thun Éva cikke a 6-7. szám 22-24. oldalán, és arra a következtetésre jut, hogy a hagyományos női szerepek és ezzel együtt a hagyományos nőkép feltétel nélküli elfogadása erősíti meg a nemek közötti különbségeket. Ezek feloldásában a feminista pedagógia szerepvállalása mérföldkő lehet. A nőkép kialakításában nagy szerepet kap a szépség fogalma, a szépségipar és az, hogy a nők ebben a

felfogásban is alávetik magukat a tradícióknak. Ezeknek a diszkurzusoknak éppen az a szerepe a *Nőszemély*ben, hogy átalakítsák a nők önképét. Változást ebben a két témában is a feminizmus hatására érhetünk el, szögeznek le az írások. A lap 11. számának (1997) egyik írása a magyar irodalom nőképének változásával foglalkozik (Kissné dr. Novák Éva: A női szerepek változása, 24–27. oldal). Az írás a mai magyar prózaírodalom gyöngyszemeiben tekinti át a női szerepeket és következő típusokat állítja fel: a kifosztott, az áldozat, az álmodva cselekvő, az emancipált, az úton lévő. Ezek a típusok minden bizonnyal lefedik a hétköznapi női sorsokat is. A cikk retorikai érdekessége, hogy ezeket a nőtípusokat egyrészt a protagonisták férfiakhoz való viszonyának, másrészt a női szerepek általuk értelmezett formáinak tükrében határozza meg a szerző.

Összegzés

A fentiekben bemutatott stratégiák segítségével a *Nőszemély* újra meghirdette a feminizmus programját, sürgette a nők (újra)ébredését, ugyanolyan hangosan és határozottan mint elődeik tették. A *Nőszemély* hasábjain nem változtak meg lényegükben a nőképek konstrukciójának szövegtípusai, eszközei és terei, s mint az egyik címlapon is olvasható: felébreszteni szeretnék a régi új hitet, újraértelmezni a női szerepeket, és kihangsúlyozni, hogy a női jogok nem speciális jogok, hanem emberi jogok. A *Nőszemély* hangvétele tárgyilagos, de nem érzelemmentes, közösséget teremtő és önironikus, párbeszédre invitáló, és ami lényeges: reflektálnak a férfinézőpontra is. Ápolják a feminista örökséget, tudatosan szembemennek az egyeduralkodó nőképpel a rendszerváltás utáni első pillanatban, reflektálnak a női létformákra, néha „hangerőtlenül,” de fáradhatatlanul. 1998-ra, az utolsó lapszámban azonban már hallhatóan megfáradtan szól a *Nőszemély* hangja.

Kóda

A nőképek kidolgozásának és közvetítésének kontextushű elemzése, a beszédmódok feltárása és a diszkurzust szervező nyelvi-retorikai stratégiák feltárása, a diszkurzív gyakorlatok áttekintése megmutathatja, hogy a *Nő és a Társadalom*, a *Nő* és később a *Nőszemély* számai milyen nőképet közvetítettek, és ezek hogyan alakították, erősítették vagy éppen bomlasztották a társadalmi és az individuális nőképeket. A választott nyelvi stratégiák hatékonyságának mércéje a lapok által használt diszkurzív gyakorlatok minőségében rejlik.

A fentiekben arra tettem kísérletet, hogy bemutassam a feminista diszkurzív gyakorlatokat, a *feminista nő* alakjának megteremtését. Ez a cél köti össze a régmúlt és a közelmúlt feminista lapjait. Ezek a sajtóorgánumok

tisztában voltak azzal a szerepükkel, hogy a nőképek tudatos megkonstruálásának diszkurzív tereként működnek. A nőképek értelmezése lehetőséget adott a *Nő és a Társadalom*, a *Nő és a Nőszemély* szerkesztői és szerzői számára, hogy közös nyelvi gyakorlatot alakítsanak ki, és ha csak rövid ideig is, de hallassák a feminizmus és feminista meggyőződésük hangját egy saját maguk teremtette diszkurzív térben. Ez a hang ma is hiányzik, és egy magyar nyelvű feminista lap hiányát mindannyian érezzük.

Felhasznált irodalom

- Bovenschen, Sylvia. 1976. *Die imaginierte Weiblichkeit*. Frankfurt: Suhrkamp.
- B. Gergely Piroska. 2007. *Névtani és nyelvtörténeti vizsgálatok*. Miskolc: Egyetemi Kiadó (egyetemi jegyzet).
- Butler, Judith. 2007. *Problémás nem*. Ford. Berán Eszter. Budapest: Balassi Kiadó.
- Culpeper, Jonathan. 2010. „Historical sociopragmatics.” In Andreas H. Jucker & Irma Taavistainen (eds) *Historical Pragmatics. Handbooks of Pragmatics* 8. Berlin: Mouton de Gruyter, 69–96.
- Fraser, Bruce. 1999. „What are discourse markers?” *Journal of Pragmatics* 31: 931–952.
- Frevert, Ute. 1995. „Mann und Weib”, und Weib und Mann”. *Geschlechter-Differenzen in der Moderne*. München: C. H. Beck.
- Frevert, Ute. 1986. *Frauen-Geschichte. Zwischen bürgerlicher Verbesserung und Neuer Weiblichkeit*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Huszár Ágnes. 2011. „Harminc éve Emma.” In *A nő terei*. Budapest: L’Harmattan, 173-178.
- Huszár Ágnes. 2009. „[A női test mint nemzetmetafora](#).” *Szín* 14. évf. 2.sz. 2016. szeptember 6.
- Jäger, Sigfried. 2004. *Kritische Diskursanalyse. Eine Einführung*. Münster: Unrast.
- Kereszty Orsolya. 2012. „A női szerepek tematizálása *A Nő és a Társadalom* című folyóiratban.” *Új Pedagógiai Szemle*, 62.9-10: 187-197.
- Kereszty Orsolya. 2011. *A Nő és a Társadalom a nők művelődésért*. Budapest: Magyar Történettudományi Intézet.
- Kereszty Orsolya. 2011. *Nőnevelés és nemzetépítés Magyarországon 1867-1918*. Sopron: Novum.

- Kéri Katalin. 1997. *Hölgyek napernyővel. Nők a dualizmus kori Magyarországon*. Pécs: Pro Pannonia.
- Kinnebrock, Susanne. 2002. „Pionierinnen der Öffentlichkeitsarbeit — Das Beispiel Anita Augspurg.” *Ariadne* (Themenheft „Medien, ihre Akteurinnen und Nutzerinnen im 19. und 20. Jahrhundert“) 44: 22–29.
- Klösch-Melliwa, Helga. 2001. „Verein "frida". Einrichtungen, Angebote und Materialien.” In Helga Klösch-Melliwa et al. (Hg) *Kolloquium. Frauenbezogene / feministische Dokumentation und Informationsarbeit in Österreich. Lehr- und Forschungsmaterialien*. Wien: Hrsg. von frida. (=Materialien zur Förderung von Frauen in der Wissenschaft 11): 563–604
- Kroll, Renata, Hg. 2004. *Metzler Lexikon. Gender Studies — Geschlechterforschung*. Stuttgart-Weimar: Metzler.
- Landwehr, Achim. 2009. *Historische Diskursanalyse*. Frankfurt: Campus Verlag.
- Lindhoff, Linda. 1995. *Einführung in die feministische Literaturwissenschaft*. Berlin: Schmidt.
- Nagl-Docekal, Herta. 2006. *Feminista filozófia. Eredmények, problémák, perspektívák*. Ford. Hell Judit. Budapest: Áron Kiadó.
- Nagydiósi Gézané. 1957. „[Magyarországi női lapok a XIX. század végéig](#).” Az *OSZK Évkönyve, 1957*. Budapest: OSZK, 193–227. 2016. szeptember 6.
- Nagyné Szegvári Katalin. 1969. *A nők művelődési jogaikért folytatott harc hazánkban (1777-1918)*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- Sachse, Mirjam. 2010/2011. „Von »weiblichen Vollmenschen« und Klassenkämpferinnen: Frauengeschichte und Frauenleitbilder in der proletarischen Frauenzeitschrift »Die Gleichheit« (1891–1923).” Kassel: Universitätsbibliothek Kassel (nem publikált kézirat).
- Sárosi Zsófia. 2015. „Pragmatika, szociopragmatika, udvariasságkutatás a magyar nyelvtörténetben.” *Magyar Nyelv* 111:2, 129–146.
- Schössler, Franziska. 2008. *Einführung in die Gender Studies*. Wien: Praesens.
- Stange-Fayos, Christina. 2014. *Publizistik und Politisierung der Frauenbewegung in der wilhelminischen Epoche. Die Zeitschrift Die Frau (1893-1914) — Diskurs und Rhetorik*. Frankfurt: Peter Lang.
- Stephan, Inge und Weigel, Sigrid. 1983. *Die verborgene Frau*. Berlin: Schmidt.

- von Hammerstein, Katharina. 2013. *Sich MitSprache erschreiben. Selbstzeugnisse als politische Praxis schreibender Frauen, Deutschland 1840 – 1919*. Heidelberg: Winter.
- Wischerhmann, Ulla. 2003. *Frauenbewegungen und Öffentlichkeiten. Netzwerke, Gegenöffentlichkeiten und Protestinszenierungen einer sozialen Bewegung um 1900*. Königstein (nem publikált habilitációs kézirat).

Szöllősy Éva

Idős nők és idős férfiak tizenévesek értelmező szótárában¹

Az ÉrtSz+ diákszótár nemegyszer avittas szerepekben láttatja a két nem képviselőit, ugyanakkor hagyományos értékrendjének megfelelően törekszik az idős emberek tiszteletére nevelni tizenéves célközönségét. A dolgozat a szótár szerkesztőinek példamondatain mutatja be a szexizmus és az ageizmus összefonódó megnyilvánulásait, kiemelve a *nagymama* és a *nagyapa* képeinek különbségét. Mivel nem lexikográfusoknak szól, magyarázóban tájékoztat a szótári sztereotípiák természetéről és kivédésük néhány eszközéről, valamint felhívja a figyelmet arra az ellentmondásra, hogy az elítélt rossz sztereotípiákat tartalmazó példák a szótárban egyes esetekben kiválóan funkcionálnak és ezért szükségesek is.

A dolgozat tárgya és célja

Fiatalszótárunk, a 2007-ben megjelent ÉrtSz+ példamondatai a nők és a férfiak szerepeiről a régi sztereotípiákat adják tovább az új generációknak. A magas életkor nem mérsékeli a különbségeket, a nőkre nézve hátrányos megkülönböztetéseket. *A szexizmus és az ageizmus összefonódik*: nagymama társadalmi szerepe kivételesen fontosnak látszik ugyan, a részletekben nagyapa az úr. Szomorú tény, hogy a két nemről kialakuló képnek a tartalma nem megrázó újdonság, viszont alig ismertek és ezért tudatosítást kívánnak a sztereotípiáknak a szótár műfajából adódó sajátosságai.

Amikor emberek csoportjainak negatív megkülönböztetésére mutatunk rá, végső célunk mindig a változtatás, tehát ez az írás sem csak az idős nők és idős férfiak képeinek összehasonlító vizsgálatát tekinti feladatának. A képet a szótári követelmények keretébe helyezve egyrészt röviden figyelmeztet a szótári sztereotípiák *kétarcúságára*, másrészt felvillant a rossz sztereotípiák elkerülését szolgáló megoldásokat, amelyek apró jelzőfények lehetnek a szótáraink jobbításához vezető úton.

A dolgozat első része tartalmazza a szócikkírók által alkotott példamondatok bemutatását, a nő-mondatok és férfi-mondatok

¹ ÉrtSz+ = Eöry Vilma, főszerk. 2007, főszerk. *Értelmező szótár+ I-II*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.

szembeállításával. A példák fényesen igazolják a lexikográfia egyik (általános műveltségünkben hiányzó) alaptételét, miszerint *a szótárak tükrözik létrejöttük társadalmi környezetének értékvilágát* (Dubicsinszkij 19; Béjoint 124; Pajzs 90, 93). Az ÉrtSz+ diákszótár a két nemet, különösen a nőket többnyire a tradicionális szerepeikben láttatja, ezért szexista elemeit könnyű azonosítani; hagyományos értékrendjéből adódóan ugyanakkor törekszik az idős emberek tiszteletére nevelni a tizenéves célközönséget, ezért ageista elemei kevésbé feltűnőek. Ez a dolgozat tudomásom szerint elsőként vállalkozik a szótári szexizmus és ageizmus együttes vizsgálatára.² Az egymástól függetlenül keletkezett mondatokból mint apró darabkákból utólag összeálló mozaikképpen törvényszerűen mindennapjaink sztereotípiái jelennek meg.^{3,4}

A tükörként viselkedő szótár tényéből nem következik, hogy a rossz sztereotípiák akkor tűnhetnek el, amikor már szerencsésen kikoptak a társadalom értékrendjéből. Ellenkezőleg: a szótárnak a maga eszközeivel, elsősorban a gondosan megválasztott (akár szerkesztői, akár korpuszból vett) példamondatokkal hozzá lehet és kell járulnia a köztudatban megkövesedett téves általánosítások feloldásához. Mindemellett észre kell venni, hogy a szótárban paradox módon szükség van egyébként jogosan kárhoztatott sztereotíp példákra is. Ezekről a kérdésekről szól röviden a dolgozat második része.

*

Az alábbiakban a kurzíválás jelölhet pontosan idézett szótári példát is és a szótári példák alapján megfogalmazott rövidke narratívát is. Az aláhúzás mindig azt jelöli, hogy a szó egy idős-mondat indítéka: az aláhúzott szó az ÉrtSz+ címszava, annak a címszónak a szócikkében található a mondat.

² Magyarországon szinte biztosan, és külhoni munkáról sem tudok.

³ Ha egy szótár alkalmaz a szavak jelentését/használatát illusztráló példamondatokat, akkor a szexizmus és ageizmus elsősorban a szócikkeknek ezekben az elemeiben jelentkezik (vö. 14. jegyzet). A címszóval alkotott saját példákban a szerkesztők asszociációi nagy szabadsággal érvényesülnek, és akaratlanul (nem tudatosan) könnyen bevonzzák a példamondatokba a sztereotípiákat. (Korpuszból válogatott példák esetén a szótárírók szabadsága értelemszerűen korlátozottabb.)

⁴ A *szexizmus* terminus szerencsétlen volta az ageizmus kontextusában különösen feltűnő. Az idős kori szex értékét a legkevésbé sem tagadva el kell ismerni, hogy az idősek és a szexizmus együttes emlegetésének diszsonáns felhangjai vannak. A *szexizmus* mint szakszó azonban ettől függetlenül rossz, mert az első pillanatban menthetetlenül testi aktusra asszociálunk róla, bár rendszerint a nemek társadalmi szerepe szerinti megkülönböztetést jelöl. (Tapasztalataim szerint az első találkozáskor a szó zavart értetlenséget okozhat.)

1. Az *ÉrtSz+* szerkesztői példamondatai

A szótári ageizmus átfogó vizsgálata érdekében⁵ összegyűjtöttem az *ÉrtSz+* olyan szerkesztői példamondatait, amelyekben idős ember szerepel. Körülbelül 460 ilyen mondatot találtam.⁶ 170 mondat idős nőről, 150 mondat idős férfiról szól, 40 mondatban idős emberpár szerepel (pl. *A nagyszülei aranylakodalmukat ünneplik*), 100 mondatban nem azonosítható az idős szereplő neme (pl. *Derűs kedélyét késő öregségéig megőrizte*).⁷

A sztereotípiák tanulmányozásában élenjáró szociálpszichológusok az időseknek háromféle sztereotíp csoportját azonosították: a *nagymama* típus segítőkész, megbízható, támaszt nyújt, jóindulatot és derűs nyugalmat sugároz; a *koros államférfi* intelligens, kompetitív, agresszív és intoleráns; az *idős polgár* gyenge, ódivatú, magányos és gondterhelt (Cuddy & Fiske 7).

Egybevág ezzel, hogy az *ÉrtSz+* idős-mondatainak bő 20%-ában szerepel a nagymama (95 mondat), és csaknem 20%-ában szerepelnek beteg, önmagukat ellátni képtelen, magányos öregek, ide soroltam a betegség és tehetetlenség háttérben fenyegető szegénység motívumát tartalmazó példákat is (körülbelül 90 mondat, nem lehet éles határokat húzni). A két csoport kis részben átfedi egymást.

Először a nagymama és a nagyapa megjelenítését hasonlítom össze, ezután a mi „idős polgáraink” csoportján mutatom be a nők és a férfiak képeinek különbségét. Tekintélyes államférfi egyetlen példamondatban sem bukkant fel, hazai jelenünknek a legkevésbé sem tipikus szereplői tekintélyes koros államférfiük.⁸ A szellem, a tudás nagy öregjei szerény számban előfordulnak, mint látni fogjuk: a nők kizárásával.

1.1. Nagymama és nagyapa⁹

Nagymamáról egyetlen negatív ítélet született, miszerint *diktátor volt a családjában*. Szerepét leginkább az summázza, hogy *ő tartja össze a családot*.

⁵ Megjelent: „A szótári ageizmus ellen: miért és hogyan?” *Modern Nyelvoktatás* 2016/1-2. 31-52.

⁶ A gyűjtés nem volt teljes mértékben következetes. A mondatot általában figyelmen kívül hagytam, ha kizárólag a nyugdíj említése vagy a számnévi címszó utalt az életkorra, kimaradt például: *Nyugdíjba ment a vincellér, elszaporodtak a seregélyek* és *Megérte a kilencvenet*. A *mama* szót tartalmazó példákat csak akkor vettem figyelembe, ha egyértelmű volt a ’nagymama’ jelentés. A *papa* megítélésem szerint mindig ’nagyapa’ jelentésben fordult elő.

⁷ A számok mindvégig kerekített értékek.

⁸ Két példamondat áll távoli rokonságban ezzel a kategóriával, egy nő és egy férfi: II. Erzsébet királynő és Bem apó. – A 460 mondatban több tulajdonnév nem fordul elő.

⁹ Ebben a részben *dajka*, *szüle*, illetve *apó*, *öregapám* és társaik mondatai minden esetben a szó ’nagyanya’, illetve ’nagyapa’ jelentéséhez tartozó példák.

1.1.1. Aki szeret és akit szeretnek

A nagymamának ez a két szerepe egyensúlyban van:

Mindig friss süteménnyel várja az unokáit: a dajka (a Vajdaságban) és az öreg szüle kaláccsal, fabéjas kaláccsal. Mindig kijön eléjük a házból, amikor megérkeznek. A töpörödött kis öregasszony aszott karjával magához szorítja rég látott unokáját. Nagymama ajnározza az unokáit. Felszabadít a házimunka alól, kiegészíti a zsebpénzt. Szörnyülködik, hogy az unokát otthon akarják hagyni egyedül. Amikor az édesanya nem ér rá, a mama mesél.

Csupán egyetlen mondatban kimerítették az unokák.

Az unoka tőle kér kenyeret; hozzá kíváncsozik; vágódik utána, ha már betek óta nem látta; az ő védőszárnyai alá menekül a szülői harag elől; az új biciklijén hozzá karikázik; jól viseli magát nála; csöndben marad miatta (rá való tekintettel). Terítőt hurkol(hímez) neki; verses köszöntőt ír a születésnapjára. A felnőtt unoka a kisgyermek mellett a beteg nagymamáját is gondozza.

Egy mondatban az unoka oktalan beszédével ismételtlen megsérti a nagyanyját, és még egy mondat utal elítélendő viselkedésre: Még csak az hiányzik, hogy szemtelenkedjen is a nagymamájával!

Nagyapáról sokkal kevesebb szó esik, és az iránta érzett szeretetben több a ceremoniális elem, a felköszöntés motívuma:

Apó (nagyapa) egész délután az unokáival játszott. Nem haragudott, csak ógott-mógott, ha kisunokája szétbordta a szerszámaid. Mesét mond.

Jubar sétabotot kap az unokáitól. Nénapján felköszönti a család. A születésnapján családi ünnepség készül. Eljönnek a rokonok és ismerősök, valamint a régi munkahelyéről a kollégái.

Az elmúlást és az emlékezést inkább a nagymama idézi fel:

Tavaly balt meg; emléke örökké él az unokában; ellátogatnak a sírházhoz.

Az egyetlen idevágó nagyapa-mondat viszont ünnepélyesebb hangvételű:

Ráébredt a valóságra: nem láthatja többé elhunyt nagyapját.

1.1.2. A szimbolikus „bent”

Nagymama tevékenységének fő terepe a konyha és az udvar:

Vezeti a házat, mai szóval a háztartást.

Városszerte híres a konyhája; főztjétől kerekedik az unokák arca. A lúd húsból finom levest készít, a búslevest laskával tálalja. Zsábjával is fűszerez. Amikor balat tisztít, a macskának adja az úszóbóllyagot. [!] Tésztát nyújt; keitűnő pogácsát süt; lekváros és túrós derehlyét készít; unokája őrzi süteményének a receptjét. Málnából és ribizliből felejtethetlen

szirupot (azaz szörpöt) és lekvárt, bírsból finom befőttet és birsalmasajtot készít. Ő vezényli a befőzést; nyáron húsz üveg kompótot tett el. Faluról kóstolót küld.

Tyúkokat tart, kendermagos tyúkjai is vannak, a kopasz nyakú a kedvence. Amikor tyúkot ültet, nemsokára kiscsibék lesznek. Kiskacsái is kikeknek, hiszen récéket is tart. Az udvaron tömi a libát.

Öntözi a kertet.

Régen is a háztartásban tevékenykedett:

Maga sütötte a kenyeret, szakajtóba adagolta a kenyértésztát. Még szappannal mosott, szenes vasalója volt. Tilóval törte meg a kendert, hosszan fésülte a szálait a gerebennel.

Nagyapa életéből hiányoznak az ilyesfajta tevékenységek, őt a „bent” külső határán látjuk:

Ez a nagyapám pincéjéből való.

Sörénnyel kerítette a kis telket; rózsát szemez a ház előtt.

Régen még fűtött a tanyán téglalap alakúra taposott tőzeggel.

Amikor nagymama végre leül, dolgozik tovább:

Feti a régi pulóvert, kesztyűt és pulóvert köt az unokájának.

Nagyapa üldögél és pihenget:

Nagyapa egyik kedvenc időtöltése a pipa tömése. Hosszasan pipál a tornácon. Az egyik fotelban szokott üldölgélni. El szokott hóbiskolni a tévé előtt; elnyomja az álmot.

Nagymamának és nagyapának mindössze egy-egy aktívan pihentető tevékenységét látjuk, a különbség (sztereo)tipikusabb alig lehetne:

Nagyi kedvenc időtöltése a kézimunka.

Nagyapa régen detektoros verőt fabrikált magának.

Nagymama szűkebb környezetének is jut néhány mondat:

Szobájának berendezése régimódi, de nagyon kényelmes és barátságos. Drága, átlátszó porcelán teáscsészéit csak ünnepnapokon használja. Virágtartó dézsáit a falubeli öreg bodnárral csináltatta.

1.1.3. A szimbolikus „kint” csak a múltban

Nagymamáról nem tudjuk meg, hogy volt-e valaha ún. „dolgozó nő”. Egyetlen mondatban lép ki a szimbolikus „bent” világából:¹⁰

Nagyananyámnak mindig volt lovagja, aki elkísérte a bálba.

¹⁰ De lásd még az 1.1.5. pontot!

A nagyapák ehhez képest változatos életet éltek, nem maradt ki életükből a katonaság. Különböző világnézeteket vallottak, és mint a szellem embereire is emlékeznek rájuk az unokák:

Nagyapa kefekötő volt; műszaki tiszt volt a vasútnál; asztalosműhelyében négy legény dolgozott.

Repülő főhadnagy volt, a háborúban a légvédelemnél szolgált, megrokkant a háborúban.

Egyik a felsőház tagja volt. A másik meggyőződéses szocialista, a harmadik is nagy plebejus, akinek egész életében keményen kellett dolgoznia a megélhetésért.

Az egyik unoka a biológia tudását tiszteli a nagyapjában, a másik írói vénáját örökölte tőle.

1.1.4. Az egészségi állapot

A szótárban természetesen megjelenik a nagyszülők egészségének romlása. Nagymamának konkrét bajai vannak:

Fáj a lába, nebezékesen mozog. Nebezen áll föl a fotelből. Ohyan gyöngye, hogy alig bírja lehúzni a mamuszékát (posztóból készült csizmáját). Nagyotball. Operálták az epéjét, betegeskedik a szívén.

Nagyapáról kevés a konkrétum; fontosabb, hogy őt fokozott kímélet illeti:

Nagyapát szürke hályggal műtötték. A papát kórházba vitték.

Ne bolygasd folyton szegény nagyapádat! Légy tekintettel beteg nagyapádra!

Egy panaszmentes nagyfi mondata egészségtelen sztereotíp állapotra adja mosolygó áldását:

Nagymamája egy helyes körér néni.

1.1.5. Ismeretek, tudás, tanulás

Nagymama sok népmesét és magyar nótát ismer.

Nagyapáról „kint” és a múltban már láttunk pozitív képeket. A jelen szerényebb, de megjelennek tanultságra utaló picike jelek:

A tréfás nagyapa mindig vicceket mesél. Öregapám szívesen mesélt a gyerekekoráról.

Nagyapa esténként könyvet olvas. Gyakran idéz példákat a rómaiak históriájából.

A szótárban egyedül ezen a téren csattan az ostor. Egy remek példamondatban a nagyfi az életkorával dacolva kilép a „bent” világából:

A nagymama is elhégyett egy alapfokú számítógép-kezelői tanfolyamot.

miközben még ennél is meglepőbb módon:

Nagyapa nem ért a számítógépekhez.

1.1.6. Tárgyi emlékek

Nehéz eldönteni, hogy nagymama régi tárgyai a „bent” világát, a nagyapához tartozók pedig inkább a „kint” világát idézik-e. Lehet, hogy ezt csak saját sztereotípiáink láttatják velünk.

Nagymamára emlékeztet

egy kazetta, amelyben az ékszereit tartotta; egy gyönyörű régi nyakravaló (nyaklánc); az olvasója; egy plébából készült régi doboz. Egy szilla komódot is örökölt tőle az unokája.

Nagyapa

hagyatékában volt egy értékes könyv is; pápaszemét az almáriumon tartotta; a képén ferencjuskában feszít; őrzik a csikóbőrös kulacsát, a mundérját és a díszmagyarját, amelyen már rongyos a vitézkötés.

1.1.7. Nagymama gyengéje, nagyapa kedvence

Mint cseppben a tenger, úgy tükröződik néha a szótárírók gondolatársításában a társadalom megkövesedett értékrendje. Egészen biztos, hogy senki nem *akarta* a következő szembenállást.

Nagymamának „gyengéje” van, a mondatban szerető megbocsátás bujkál:

A nagymama gyengéje a fagyalt.

Nagyapának kedvence és tiszteletben tartott étkezési szokásai vannak:

Nagyapa kedvence a kisiüsti szilva. Reggelre paprikás szalonnát eszik; ebéd előtt kér egy kis töményt; a vasárnapi ebéd után mindig késérűt iszik.

1.1.8. A nagymama kitüntetett szerepe

A nagymama gyakori szerepeltetése természetes egy olyan szótárban, amely igyekszik az idősek tiszteletére nevelni a tizenéveseket, akiknek még jobbára élnek a nagyszülei. Az ÉrtSz+ nagyija azonban sokkal gyakrabban jelenik meg annál, ami pozitív érzelmi kötődéseinkből természetesen adódna.

Egy korábbi munkám során már feltűnt, hogy míg az 1950-es években készült ÉrtSz. szerkesztői az otthont és a háztartást idéző példamondataikban az anyát, az asszonyt, a feleséget szerepeltették, ezzel szemben fél évszázaddal később, a rendszerváltást követő két diákszótárunkban¹¹ a témakör mondatainak nagyobbik felében az otthont a nagymama képviseli (Szöllősy 109-11). Ha ekkora változás alapvetően a nők társadalmi szerepeinek a változásából fakad, akkor ezen nagyon el kell gondolkodnunk.

Csak hogy a nagymama olyan mondatokban is megjelenik, amelyekben áttételesen sem járul hozzá a címszó jelentésének vagy használatának az illusztrálásához (ami voltaképpen az eddig idézett mondatok jó részére is igaz):

¹¹ Lásd még: KDSz = Grétsy László és Kemény Gábor, szerk. 1992. *Képes diákszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Gyümölcsoltókor vidékre utazunk a nagymamáékhoz. Vidd hírül a nagymamáéknak, hogy hamarosan meglátogatom őket! Jártam a nagymamánál tegnap este. Kijelentettük a nővéremet, mert átköltözik a nagymamához. A faluban a legszeleső ház a nagymamámé. Nagymamáék házának hosszú tornáca van.

A nagymama ilyenkor pusztán a szócikkíró mentsvára, és a legkevésbé sem tehet róla, ha a segítségével született példa nem szolgálja a célját. A mentsvár-szerep gyakorisága sem lehet véletlen, de ezen a ponton alighanem a szociológusoknak kell átadnunk a szót.

A szótárban 95 nagymama-mondattal szemben csak 50 nagyapa-mondat található, ám nagyapához gyakrabban kapcsolódik a tágas és színes külvilág érzete,¹² míg nagymama képének színeit főleg a baromfiudvar lakóinak tarkasága és a konyha produktumainak (nem megvetendő!) sokfélesége adja. Nagymamához a szeretet, nagyapához a tisztelet motívuma kötődik erősebben. Ezekben a megállapításokban azonban sok a szubjektív elem, hiszen már a vizsgálati szempontok megfogalmazását is nehéz függetleníteni az önmagunkban menthetetlenül rögződött sztereotípiáktól.

1.2. Az idős polgár¹³

1.2.1. Az egészségi állapot, a megjelenés

(a) A fizikai öregedés, különösen a megnehezült mozgás és a romló egészségi állapot jelenségei mindkét nemet érintik.

A nőkről kevesebb szó esik:

Az idős asszony rozoga, alig tud valamit tenni; hajlott és egyre görbül a háta; fáj a keresztcsontja. Töppördött; a hajdani bálkirálynő ráncos anyókévé töppedt.

A férfiakról több képet és kellemetlenebb képeket látunk:

Az öregember arcán és nyakán rémes bibircsókák nőnek; a keze durva, göcsörtös; fájó csontjait tapogatja; beteg és a tabák sem ízlik már; kebes vénember lett; roskátag agastyánként totyog a bolt felé; a vén trotli már csak a ház körül totyog; a totyakos és trottyos öregember csak csoszog, a bot tusát szorongatja, alig tud már járni. Bénán ül a padon. A tehetetlen öregember látványa heves lelkifurdalást okoz. Végül a szegény öreg szelel éri.

Az idős nő az idevágó sztereotípia szerint bőbeszédűen panaszskodik: *amikor az egészsége után érdeklődünk, egész litániával válaszol.*

A férfi visszafogottabb, csak *rosszkedvűen brummog.*

¹² Egy-egy (fentebb nem idézett) mondatban tösgyökeres angol volt, illetve nem beszélt magyarul, csak svábul.

¹³ A nagymama-mondatok és nagyapa-mondatok ebben a részben nem ismétlődnek.

(b) A nő még távolról sem öreg, már megjegyzéssel illetik külsejének a korral járó változását, a „hervadás” csakis nőről szólhat. A változásnak ellenálló igyekezet elismeréssel kísért meglepetést kelt:

Már nem olyan szép, ő is hervad. Bámulatos, ahogy tartja magát a feleséged!

A másik nemet vitathatatlanul vonzó ereje csak idős férfinak van, a „még ma is” szavakból tudható, hogy nem fiatal már:

Az össz férfi még ma is megdobogtatja a női szíveket.

(c) Az öltözet erősen befolyásolja a megjelenést. A szegénység idős nőhöz társul, lásd **1.2.2. (a)** is. A kritizáló második mondat szintén csak nőről szólhat, férfiről ugyanezt másképpen fogalmaznánk meg, ha egyáltalán eszünkbe jutna az adott jelentéshez férfi-példát alkalmazni:

Szegény öregasszony rongyokban jár. Kificamodott az ízlése, hatvanévesen rikító ruhákban kezdett járni.

Az öreg tanár viselete inkább tényközlés, mint kritika, a másik úr pedig elegánsnak tűnik:

Öreg tanárunk csupa ódivatú holmit hord. Az idős úr sötét öltönyt és pubakalapot viselt.

1.2.2. Az életkörülmények

(a) A szegénység és az egyedüllét motívumával csak nők esetében találkozunk:

A szegény öreg néni a falu végén egy viskóban lakik. Az anyóka rőzsét gyűjt az erdőben, a másik anyó a kemence padkáján melegedik. A bába, erdélyi idős asszony, egyedül él.

Az öregasszony a nyugdíjából tengődik, nehezen él a kevés özvegyi nyugdíjból. A lakásában lépni sem lehet a sok lomtól. Amikor napok óta nem reagál se csengetésre, se dörömbölésre, rátörlik az ajtót.

Pozitív életkörülményekre mindössze egy-egy nő-mondat és férfi-mondat utal, de inkább a tartalmuk szokatlansága tűnik fel:

Az idős bolyg kedvtelésből ölebeket tart.

Feltűnést keltett, hogy az idős történelemtanár vadonatúj sportkocsin érkezett az estélyre.

(b) Az idős nő többféle segítségre szorul:

A figyelmes fiatalember átadja ülőhelyét a néninek. Valaki segíteni fog neki, kisegítik a kocsiból. Az össz matrónát kétfelől is támogatják. Felemelik a nénit, aki elcsúszott a jeges úton. Az idős asszonyon jólelkű szomszédok könyörületből segítenek.

Az idős férfi csak helyet kap:

Az idős úrnak helyet adnak, átengedik neki az ülőhelyet.

(c) Áldozati szerepben, ismét az idevágó sztereotípiának megfelelően, a nők jelennek meg:

A gyalogos nénit elüti egy motoros; az idős asszonyt leütötték és elvették a pénztárcáját; a szegény kis öregasszony pénztárcáját ellopták, ezért óbégat.

1.2.3. A megőrzött aktivitás

A valamilyen formában még aktív idősök között a férfiak presztízsesebb tevékenységeket űznek:

Egy ősz hajú, mosolygós néni a pult mögött ül a sarki árudában, a másik öreg bútor a jegypénztárban. Egy idős hölgytől valaki zongorárákat vesz.

Az öreg hajós megküzdött a hatalmas bálnával; az öreg orvos negyven éve gyógyítja a betegeket; egy idős professzor irányítja a katedrát; egy ősz pátriárka áldását adja a csatába indulókra. Az öreg színes szavával, bár régiesen, ágálva adja elő a verset.

1.2.4. A mentális állapot

Az előző pontban szereplő „aktív” férfiak mondatai áttételesen tájékoztattak a mentális állapotról is. Az itt következő példák sokkal közvetlenebb módon szólnak róla.

(a) Az idős nők esetében csak negatív motívumokkal találkozunk, az ún. idős kori leépüléssel azonban nem:

Bugyuta, hiedelmeket őrző és vajákos fiatalító szert javalló öregasszonyok.

(b) A férfiakról sokkal több képet kapunk, széles skálát a szenilitástól a bölcsességig.

Egyértelműen negatív motívumok:

Aggastyán kora ellenére sem jött meg az esze; agyalágyult vénember; a szenilis öregúr kétszer vette be egymás után a gyógyszerét; a falu bolondja egy ügyefogyott sánta bácsi.

Szelídebb negatív motívumok:

Nagy ákombákomokkal író öregember; vén vaskalapos földrajztanár; a maradi öregúr nem járult hozzá a lakás korszerűsítéséhez; a kissé már szenilis tanár elvesztette a presztízst.

A szellemi aktivitás pozitív elemeit is tartalmazó mondatok:

Az öregurat szeretik a társaságban, mert mindig szívesen bókol a hölgyeknek. Nagy kuruc az öreg, mindig azt szidja, aki hatalmon van. Nagy góbé az öreg, mindenkit megtréfál. Nagy huncut az öreg! Nagy kópé az öreg!

Egyértelműen pozitív motívumok, a bölcsesség tisztelete:

A rég külföldön élő tudós ékes magyarsággal beszél; az idős professzor a testület tiszteletbeli tagja lesz; tisztelet övezi a bölcs aggastyánokat; gyakran kikéri a bölcs

öregember véleményét; a falu vénei tapasztalt, bölcs vezetők voltak; a vének tanácsa döntött a törzs sorsáról.

1.2.5. A múlt képei

Teljes párhuzam mutatkozik **1.1.3.** tartalmával.

Egyetlen mondat szól nőről, ott a hajdani lovag, itt a hajdani szépség emlékével; azonos a bál motívuma:

A hajdani báلكirálynő ráncos anyókéává töppedt.

Két mondat szól férfiembernek a munkásságáról: csak a második egyértelmű dicséret, de hajlunk rá, hogy az első is annak értsük. És melyikünk meri tagadni, hogy a harmadik mondatban is van csipetnyi elismerés?

Idős kutató egész életét a naiu eposzok tanulmányozásának szentelte. A hetvenéves író élete során több remekművet alkotott.

Nagy kan volt az öreg, folyton az asszonyok után járt.

1.2.6. Derűs képek

Az idős nők alig idéznek fel derűs látványt (talán **1.1.4.** túlsúlyos nagymamája és **1.2.3.** elárúsító nénije), néhány idős férfi viszont igen. A tisztes jelző önmagában viszonylag derűsre és pozitívrá festi a képet:

Kedélyes öregúr; pödrí a bajuszát; a kertjében szívesen dolgozó veterán bányász; a gyerekeknek mesélő öreg negyvennyolcas honvéd. — Egy tisztes öreg pihent a tölgyfa árnyékában. Botra támaszkodva egy tisztes aggastyán közeledik.

1.2.7. A kellemetlen idős ember

A következő mondatok hozzátartoznak az idősek képének teljességéhez, de alapvetően nem a szócikkírók véleményét tükrözik. Az aláhúzott szótári címszavak, többnyire a vén jelzővel együtt, a magyar nyelv eszközei a kellemetlen idős ember jelölésére.

(a) Az idős nő csúnya, képmutató, veszekedős, nem áll be a szája, nem szereti a gyerekeket:

Rusnya vénasszony; riasztó, éles hangon süvítve kiabál. Ajtatos és szemforgató. Banya, boszorkány, vén csoroszlya, vén szípirtyó, vén satrafa: nem hagynak nyugtot, mindenkibe belekötnek. A kedves fiatal nóból házastárs pletyka vénasszony lett; szőszátyár. Vén szatyor, vasorrú bába: szidja és ijesztgeti a gyerekeket.

Az idős férfi ritkábban mutat hasonló tulajdonságokat:

Mogorva öregúr; rideg vénember, vén krampusz, nem szereti és ijesztgeti a gyerekeket; nagy pletyka.

(b) A (rosszra használt) furfang, ész, tudás, valamint a pénzsóvárság csak férfiaknál jelentkezik:

*Vén kétkulacos; vén róka; nagy szélbájos; nagy kupec; mindenkit becsapó vén zsivány.
Vén gazember.*

Vén uzsorás, zsugori vénember.

(c) Akadnak idős férfiak, akik éhesek még a fiatal nőre; a szerelemre éhes vénasszonyoktól a szótár szerencsésen megkíméli fiatal olvasóit:

Vénülő trubadúr, vén kéjenc, vén kujon, vén kecske.

1.3. A tudás nagy öregjei

Az összesen 12+1 példa nem helyettesíti a szociálpszichológusok által azonosított harmadik csoportot, a szótárból (és a valóságunkból) hiányzó idős államférfiakat. Mégis érdemes együtt látni őket, hogy kitűnjék: ebben a kategóriában egyértelműen nőről szóló mondat nem született.

Négy mondat a címszóból adódóan szól tiszteletben tartott férfiokról:

Tisztelettel övezik a bölcs aggastyánokat.

Az ősz pátriárka áldását adta a csatába indulókra.

A falu vénéi a patriarchális közösség tapasztalt, bölcs vezetői voltak.

A vének tanácsa döntött a törzs sorsáról.

Nyolc mondat szólhatott volna értelmiségi, tudós, művész vagy egyszerűen bölcs idős nőről is (sőt az első mondat kivételével egészen más példák is születhettek volna) az adott címszó használatának illusztrálására:

A konferenciát egy idős akadémikus nyitotta meg.

Az évtizedek óta külföldön élő tudós ékes magyarsággal fejezte ki magát.

Az öreg orvos már negyven éve gyógyítja a betegeket.

Az idős professzor irányítja a katedrát.

Az idős kutató egész életét a nain eposzok tanulmányozásának szentelte.

A most hetvenéves író élete során több remekművet alkotott.

A testület tiszteletbeli tagjának választotta az idős professzort.

Gyakran kikéri a véleményét, hiszen bölcs öregember.

A többes számba beleférnek a nők, de jellemzően nem ők jutnak az eszünkbe:

Az előadáson megjelentek a nyelvtudomány nagy öregjei is.

2. Szexizmus és ageizmus a szótárakban¹⁴

A lexikográfusokban világszerte csak lassan tudatosodik a szexizmus és még lassabban az ageizmus kerülésének követelménye (Moon 2014).

2.1. A szótári sztereotípiák veszélye

Ahol az értelmező szótár forgatása megszokott tevékenység (különösen angol nyelvterületen), erről nincs mit beszélni: a szakirodalom szóra sem érdemes trivialisátnak tekinteni, hogy a sztereotípiák kártékony hatása kumulálódik. A mi kultúránkban nem szokás szótárt olvasgatni, még egy-egy ismeretlen szavunk kedvéért is ritkán nyúlunk értelmező szótár után.¹⁵ A szociálpszichológusok szigorú kísérletei nyomán azonban tudjuk, hogy egy-egy véletlenszerűen olvasott sztereotíp mondatnak is meglehetősen káros hatása lehet, amelynek ráadásul nem vagyunk a tudatában (Szöllősy 14-7). A sztereotípiákat, előítéleteket erősítő megnyilvánulásokat nem szabadna beengedni a szótárainkba.

Az ageizmus legmeglepőbb sajátossága tudat alatti működésének ereje. A diszkriminációkkal sújtott csoportok közül az idősek csoportjába (szomorú kivételektől eltekintve) végül mindnyájan beletartozunk, ennek ellenére az időseket tipikusan negatívan ítéljük meg: az ageizmus rettegett későbbi önmagunkat sújtó előítélet (Nelson 2005; 2011). Sokszor nem is gondolunk rá, hogy sztereotípiákat vagy előítéleteket hallunk vagy fogalmazunk meg, az állításokat egyszerű igazságként kezeljük (Nelson 2011: 40). Tudatos negatív véleményünknel még negatívabbak a tudat alatt működő sztereotípiáink és előítéleteink; az ún. implicit ageizmusunk rendkívül erős. (Levy & Banaji 53-7)

¹⁴A példamondatokon kívül a szótári szexizmus (és részben az ageizmus is) a szócikkek három további adatelemében jelentkezhet: (a1) A *címsszavak* megválogatása komoly gondot okozhat azoknak a nyelveknek a szótáraiban, amelyekben önálló szavak jelölik például a foglalkozások férfi és női képviselőit; ebben a tekintetben a magyar szótárírók szerencsés helyzetben vannak. (a2) Egyetlen címszó/szócikket sem lehet mellőzni *kizárólag* azért, mert sértő bármilyen csoportra nézve, tehát a prostituáltat vagy a kellemetlen idős nőt jelölő szavaink hosszú sorát sem, ha a szótár terjedelme, célja stb. megengedi őket (a gyereksszótárak lehetnek kivételek). Ha egy szó használata durva, sértő stb., a szótárnak figyelmeztetnie kell rá az olvasót. (b) A *szócikkek szövegének* követnie kell az általánosan érvényes normákat. Értelmező szótáraink például kötelesek regisztrálni azt a nyelvi tényt, hogy az *ember* a magyar nyelvben 'férfi' jelentésben is használatos, de durva (sajnos létező, nyomtatásban megjelent) szerkesztői hiba egy szó jelentésének értelmezésében: „... *ilyen ember vagy asszony*”. (c) Ha a szótár képeket is tartalmaz, az *illusztrációk* szexizmusa és ageizmusa külön elemzést igényel.

¹⁵A neten könnyen hozzáférhető szótáraktól várható radikális változás.

2.2. Védekezés a sztereotípiák ellen

A szexizmus és ageizmus elleni védekezés kézenfekvő eszköze lenne, hogy a szótár kerülje az ilyen megnyilvánulásokat. Úgy gondolnánk, hogy a szótárhasználó egyszerűen minél kevesebb negatív sztereotípiával és minél több pozitív üzenetű példamondattal találkozzon, a valóság idealizálása nélkül. A szociálpszichológiából azonban ma már tudjuk, hogy a pozitív momentumok súlykolásának a hatása meglepően szerény (Levy & Banaji 58, Nelson 2005: 215). A lényeges különbség a hatás nyilvánvaló (explicit) volta és a tudatunk alatt megbújó, rejtőzködő (implicit) természete között van.¹⁶ A tudat alatti hatások mindig erősebbek, tehát a legcélravezetőbbek a rejtett pozitív hatások, mert ezek tudat alatt, a megkövesedett negatív sztereotípiák megkerülésével képesek hatni. (Vö. Levy 206-7, Levy & Banaji 58-60)

(a) A legjobb megoldások idős embert mutatnak egy rendszerint fiatalított idéző szerepben, illetve fiatalított egy rendszerint idős embert idéző képen, és/vagy felcserélik a női és férfi szerepeket. Az ilyen mondatok tudat alatt bombázzák negatív sztereotípiáinkat:

*A figyelmes fiatalember átadta ülőhelyét a néninek. → A figyelmes öregúr átadta ülőhelyét a várandós asszonykának.*¹⁷

(b) Példák az összefonódott szexizmus és ageizmus kiiktatására:

A gyalogos nénit elütötte a motoros fiatalember. → A járdán biciklizők gyakran idegesítik a gyalogos járókelőket.

Az a szegény kis öregasszony azért óbégat, mert ellopták a pénztárcáját. → Ilyen nagy gyerek már ne óbégasson!

A szőszátyár vénasszonytól nagyon nehéz szabadulni. → A szőszátyár vendégtől nagyon nehezen szabadultunk.

(c) Szerencsések a nemet homályba burkoló és ezzel legalább a szexizmust kizáró idős-mondatok:

Nézd meg, kisunokám, mit jelez a mobiltelefon, én buta vagyok az ilyen modern dolgokhoz. Vigasztalóan cirógatta hüppögő unokáját. Bekereteztette a gyémántdiplomáját. Egész nap a konyhában matatott. Ahogy öregedett, kevésbé bírta a munkát.

(d) Példa az ageizmus kiiktatására:

¹⁶ Lásd Columbo kaviáros epizódját a filmbe észrevehetetlenül bevágott fényképekkel.

¹⁷ Ha a sztereotípiák kiiktatása túlságosan atipikus képet eredményez, a példamondat lexikográfiai szempontból alkalmatlanná válhat, mert nem illusztrálja elég kézenfekvően a címszó használatát (Szöllősy 120-7). Ebben a példában a kismamának átadott hely annyira tipikus helyzetet idéz fel, hogy a *fiatalembert öregúrra* lehet cserélni.

Idős korban gyengén látott és hallott. → Hatéves korban, az iskolában derült ki, hogy gyengén lát.

2.3. A példamondat-paradoxon

Vizsgáljunk meg két-két durva ageista mondatot idős nőkről és idős férfiakkal:

Mit akar itt már megint ez a vén skatulya? Mit akar itt ez a vén tarisznya?

Mit akar itt ez a vén kappan? Mit akar itt ez a vén szivar?

Ezeket a tipikus „Mit akar itt...” szókapcsolatos mondatokat a beszélők részéről egyértelműen csakis elítélni lehet. Ugyanakkor el kell ismerni, hogy a címszó használatának illusztrálására tökéletes példák.

Hasonló kategóriát képviselnek:

Egy egész litániával válaszolt az öreg néni, amikor egészsége után érdeklődtünk.

Az öregember arca és nyaka tele van barna és vörös bibircsókokkal, némelyiken szőr is nő.

Mindkét mondat olyan pontosan érzékelteti a címszó által felidézett képet, hogy nem kifogásolhatók, sőt nagyszerűnek kell minősíteni őket annak ellenére, hogy a bőbeszédűen panaszkodós öregasszonynak, illetve az öregség visszataszító testi tüneteinek sztereotípiáját szulkolják.

A lexikográfia hagyományos erős ajánlása, hogy a példamondat mondjon el a címszóval jelölt fogalomról olyan ismereteket, amelyek a szó jelentésének leírásába nem tartoznak (vagy esetleg nem férnek) bele. Amikor ezzel az elvvel ellentmondásba kerül a szexista és ageista elemek (és általában a haszontalan sztereotípiák) elkerülésének elve, akkor a *példamondat-paradoxon* jelenségével állunk szembe.

*

Összefoglalásul

Az idős nők és az idős férfiak szótári képe az ÉrtSz+ diákszótárban többnyire a megszokott sztereotípiákat tartalmazó, megrögzött általánosításokat tovább hagyományozó példamondatokból bontakozik ki. A példákat a szócikkírók alkották, de az eredmény nem az ő kizárólagos felelősségük: egyrészt mert eddig igen kevés munka hívta fel a figyelmüket a szótári szexizmus kerülésére, az ageizmus kerülése pedig ennek a szótárnak a készítése idején még ismeretlen kíváncsi volt; másrészt mert a szótárak törvényszerűen nagy erővel tükrözik saját koruk általánosan érvényes értékvilágát.

A *szociálpszichológia* kemény érvekkel szolgál a szótári sztereotípiák ellen, a *lexikográfia* viszont nem ritkán igényli az alkalmazásukat. A két terület

ismereteinek együttes figyelembevétele az *interdiszciplinaritás* új megnyilvánulása. Ha a szótárak szexizmusa és ageizmusa ellen sikeresen akarunk fellépni, az eddigieknél alaposabban át kell gondolnunk a „jó szótári példamondat” egymásnak részben ellentmondó ismérveit, de legalábbis tudatosítanunk kell ezeket az ellentmondásokat. Ha a szócikkírók ügyelnek a fölösleges sztereotípiák elkerülésére, a diszkriminált társadalmi csoportok érdekeinek védelmezői pedig a szótári szempontok ismeretében akkor kiáltanak farkast, amikor az valóban indokolt, jobb szótárakra és megalapozottabb, eredményesebb érdekvédelemre számíthatunk.

Felhasznált irodalom

- Béjoint, Henri. 2000. *Modern lexicography: an introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Cuddy, Amy J. C. & Susan T. Fiske. 2004. „Doddering but Dear: Process, Content, and Function in Stereotyping of Older Persons.” In Todd D. Nelson (ed) *Ageism. Stereotyping and Prejudice against Older Persons*. Cambridge, MA: MIT Press., 3-26.
- Dubicsinszkij, V. V. [Дубичинский, В. В.]. 1998. *Teoreticeszkaja i prakticeszkaja lekszikografija* [Теоретическая и практическая лексикография]. Wien & Charkov: Gesellschaft zur Förderung Slawistischer Studien.
- Levy, Becca R. 2003. „Mind Matters: Cognitive and Physical Effects of Aging Stereotypes.” *Journal of Gerontology: Psychological Sciences* 58B (4): 203-11.
- Levy, Becca R. & Mahzarin R. Banaji, 2004. „Implicit Ageism.” In Todd D. Nelson (ed) *Ageism. Stereotyping and Prejudice against Older Persons*. Cambridge, MA: MIT Press., 49-75.
- Moon, Rosamund. 2014. „[Meanings, Ideologies, and Learners' Dictionaries](#).” In Abel, Andrea, Chiara Vettori & Natascia Ralli (eds) *Proceedings of the XVI EURALEX International Congress: The User in Focus*. 15-19 July 2014, Bolzano/Bozen. 85-105. Letöltés: 2014-09-30.
- Nelson, Todd D. 2005. „Prejudice Against Our Feared Future Self.” *Journal of Social Issues* 61 (2): 207-21.
- Nelson, Todd D. 2011. „Ageism: The Strange Case of Prejudice Against the Older You.” In Wiener, Richard L. & Steven L. Willborn (eds) *Disability and Aging Discrimination*. New York: Springer, 37-47.

- Pajzs Júlia. 2009. „Szótár és társadalom.” In Fábíán Zsuzsanna (szerk.) *Szótárírás és szótárírók* (Lexikográfiai füzetek 4.). Budapest: Akadémiai Kiadó, 81-96.
- Szöllősy Éva. 2015. *A férfiak és a nők képe modern értelmező szótárainkban*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.

Császár Ivett & Gregor Anikó

Eötvös Loránd Tudományegyetem

„Boldog élet rád...” — nők elleni párkapcsolaton belüli erőszak ábrázolása és az arra adott nézői reakciók egy napi sorozatban

Tanulmányunkban azt vizsgáljuk, hogy az ország egyik legnézettebb, több, mint egymillió nézettségű napi sorozatában, a *Barátok közt*ben milyen gyakori hiedelmek megerősítésével vagy éppen lebontásával építettek fel az alkotók egy olyan történeti szálát, amely egy párkapcsolaton belüli, nemi alapú erőszakot ábrázolt. A párkapcsolaton belüli erőszakkal kapcsolatos főbb irodalmak segítségével felvázoljuk, hogy mi jellemzi ezeket a bántalmazási formákat, annak érdekében, hogy összevessük azzal a jellegű reprezentációval, amellyel a képernyőn keresztül a nézők találkozhattak. A tanulmány második felében félig strukturált, nézőkkel készült interjúk segítségével mutatunk rá arra, hogy az egyébként kettős jellegű, azaz bizonyos hiedelmeket megerősítő, másokkal viszont kifejezetten szembe menő reprezentáció nyoma a nézőkben, az általuk megfogalmazott véleményekben is megjelenik. Ebben az értelemben akár azért, mert ezek az attitűdök a külső, a nők elleni erőszakot legitimáló társadalmi környezetben születtek, akár azért, mert ezeket a véleményeket maga a sorozat sugallta az eset bemutatási módjával, arra világítunk rá, hogy az ilyen jellegű reprezentációk nem maradnak reflektálatlanul a nézőkben.

Bevezetés

A *Barátok közt* című napi sorozat Magyarország egyik legnézettebb televíziós műsora: az általunk vizsgált 2012. október – 2013. június közötti időszakban 1-1,5 millió fő között mozgott a nézettsége a 4 évesnél idősebb lakosság körében¹ - ezzel jellemzően a nézettségi verseny dobogójának valamelyik fokára tudott fellépni. 2012 októberében egy partnerbántalmazási történeti szál vette kezdetét a sorozatban, mely csaknem egy évig tartott. A magyar méreteken igen jelentős nézettség indokolja annak a vizsgálatát, hogy a sorozat készítői hogyan mutatnak be egy olyan társadalmi jelenséget, amely körül számtalan téveszme és rendszerigazoló hiedelem él a köztudatban. A tömegmédia egyszerre közvetíti és alakítja egy adott társadalmi kontextus

¹ A Nielsen televíziós közönségmérése alapján, forrás: [BrandTrend](#).

értékeit (Nettleton 142), ezért jelentősége van annak, mit hogyan mutat be. Egy 2009-es Eurobarometer kutatás magyarországi adatfelvétele rámutat, hogy a 15 év feletti hazai lakosság saját bevallása szerint leginkább és elsősorban mértékben a médiából tájékozódik a nők elleni otthoni erőszakkal kapcsolatosan (Gregor 21).

Tanulmányunk célja kettős. Egyrészt megvizsgáljuk, hogy a sorozat alkotói miként reprezentálták a bántalmazási történetet, és a reprezentációnak, annak egyes elemeinek milyen olvasata, üzenete lehetséges a befogadói oldal számára: milyen elemekben kapcsolódik össze a lakosság körében is felmért, a nők elleni otthoni, párkapcsolati erőszakkal kapcsolatos elképzelésekkel, esetleges hiedelmekkel, magyarázatokkal vagy éppen meg ezekkel teljesen szembe, és igyekszik a probléma társadalmi jellegére ráirányítani a figyelmet. Ebben az értelemben arra vagyunk kíváncsiak, hogy a sorozat történeti szála vajon mennyire illeszthető bele esetleg a televíziós feminizmus (*televisual feminism*) keretébe (Squire 64), annak is főműsoridős sorozati zsánerébe (Cuklanz – Moorti 317). Amellett érvelünk, hogy a bántalmazás általunk vizsgált reprezentációját egyfajta kettősség jellemzi: bizonyos elemeiben alkalmas hiedelemek megerősítésére, több elemében viszont alkalmas a partnerbántalmazással kapcsolatos bizonyos tévhitek leépítésére vagy legalábbis megfontolására. Mindezt úgy is megvizsgáljuk, hogy nem hagyjuk figyelmen kívül a befogadói oldalt sem, ahol ezek a látens vagy manifeszt üzenetek lecsapódnak. Ezért arra is kísérletet teszünk, hogy befogadói oldalról is megvizsgáljuk, miként látták maguk a nézők a szóban forgó jeleneteket, és miként viszonyulnak a látottakhoz. Ehhez a sorozat nézői közül kiválasztott alanyokkal készült félig strukturált kvalitatív interjúkat² használtunk fel, valamint megvizsgáltuk azt is, hogy a sorozat hivatalos web-³ és hivatalos Facebook-oldalán⁴ milyen hozzászólások születtek azokhoz a bejegyzésekhez, amelyek az általunk elemzett eseményekhez köthetőek.

***Barátok közt* – az új magyar szappanopera**

A magyar és külföldi szappanoperákat vizsgálva Antalóczy mutat rá, hogy a *Barátok közt* új fejezetet nyitott a műfaj hazai történetében: „[n]em a magyar átlagot, a kisembereket mutatja be, hanem a gazdasági elit, a nagyvállalkozói réteg — ismeretlensége miatt érdekesebbnek vélt — életét tárja elénk” (2001).

² Itt emeljük ki és köszönjük meg Boros Lili és Harasztia Szandra munkáját, akik egyetemi szakmai gyakorlat keretében vettek részt a kutatásban. Nélkülük a kutatás nem jöhetett volna létre.

³ Barátok közt hivatalos [weboldala](#).

⁴ Barátok közt hivatalos [Facebook oldala](#).

Antalóczy azt is kiemeli, hogy ez volt az első olyan hazai sorozat, amelynek szereplői az addigra már kiépült bulvármédia gépezetébe is bekerültek, ezzel is tovább növelve a sorozat és annak karaktereinek ismertségét, népszerűségét.

A szappanoperák egyes általános jellemzői, műfaji sajátosságai kifejezetten alkalmasak a partnerbántalmazás bemutatására — Antalóczy elemzését követve most ezeket emeljük ki. Az események tipikusan lassan történnek, így a nézőnek van ideje felfogni, megérteni azokat — nem véletlen, hogy gyakran gondoljuk úgy, heti vagy akár egy-két hónapi kihagyás után is újra fel tudjuk venni a fonalat. Ebből a szempontból a sorozat zsáneréhez kifejezetten illik egy olyan történeti szál beemelése, amely a valóságban is hosszú idő alatt fejlődik ki, és jól azonosítható és követhető dramaturgiája van. A lassú történésből adódóan a nézők számára szinte örömszerű napról napra követni, hogyan alakul a már-már ismerősként köszöntött főhős vagy karakter élete a sorozatban. Ezt a kötődést áthatja a néző részéről annak a lehetősége, hogy az ismerős problémákkal küszködő karakter helyébe képzelje magát. A sorozat karaktereiből közösség verbuválódik, mely ugyanolyan formában bizonyos társadalmi normák hordozója, mint a való életben bármely másik közösség. Éppen ezért, hogyha a sorozat valamely karaktere a normák ellen vét, akkor ezt a közösség szankcionálja, méghozzá általában úgy, hogy kizárja maga közül azt, aki a tettet elköveti. Ebből a szempontból érdekes annak a vizsgálata, hogy vajon a sorozatbeli közösség miként reagál a bántalmazásra, kizárja-e maga közül a bántalmazót. A sorozat kerettörténete a szappanoperák zsáneréhez hasonlóan itt is egy tágabb családi történet, ahol a szereplők egy része szegről-végről rokon (Antalóczy 2006, 84-85). A környezetnek ez a zártsága, illetve hogy a szereplők zömmel egymás életének privát szférájába tartoznak, sajátos körülményeket biztosítanak egy partnerbántalmazási történet felépítéséhez. Elemzésünkben külön hangsúlyt fektetünk arra, hogy azt is megvizsgáljuk, hogyan viselkedtek a sorozatbeli családtagok, az áldozat és az erőszaktevő barátai, ismerősei, szembesülve a bántalmazás jeleivel. Ez ugyanis különféle üzeneteket rejthet a néző felé azzal kapcsolatosan, hogy ő hogyan viselkedhet, ha a saját környezetében bántalmazást vél, vagy konkrétan erről tud. A *Barátok közt* kifejezetten egy melodramatikus szappanopera, melynek jellemzője a problémák felnagyítása, klisék „puffogatása”, miközben a való életben meglehetősen megrázó és tragikus események (gyilkosság, válás, betegségek, megcsalás) szinte az élet velejáróiként jelennek meg.

A partnerbántalmazás reprezentációja a tömegmédiában

Felmerülhet a kérdés, miért érdemes azzal foglalkozni, hogy nők elleni otthoni erőszakos eseteket hogyan ábrázolnak a tömegmédiában, azon belül is egy napi sorozatban. Egy 2010-es Eurobarometer kutatás adatai szerint a 15 évnél

idősebb magyar lakosság 93 százaléka válaszolt úgy, hogy hallott már nők ellen elkövetett otthoni erőszakról a televízióban, miközben a második leggyakrabban említett forrást 45 százalékos említettségi aránnyal a nyomtatott sajtó termékei jelentették, az internetet pedig mindössze 10 százalék említette (Gregor 21). Bár a kutatás tovább nem vizsgálta, hogy milyen televíziós műsorok azok, ahonnan az ismeretek származnak, de feltehetően ezek főként híradók anyagait, bűnügyi műsorokat, esetleg filmeket vagy valamilyen egyéb szórakoztató műsorokat (például úgynevezett *docu-reality* vagy *docu-soap*) jelentenek. Ahogy bevezetőnkben említettük, a *Barátok közt* című szappanopera közönsége az általunk vizsgált időszakban megbízhatóan 1 millió néző körüli létszámot jelentett, vagyis körülbelül minden tizedik magyarországi lakos követhette figyelemmel heteken át a sorozatban megjelenő bántalmazási történetet.

Az eddigi kutatások jellemzően a nyomtatott sajtóbeli reprezentációkra fókuszáltak, és főként angolszász sajtótermékeket elemeztek – az alábbiakban ezek közül a jelentősebbeket tekintjük át.

Maxwell és munkatársai a hírhedt O. J. Simpson-ügyet⁵ megelőzően és azt követően vizsgálták, hogy milyen mennyiségben és hogyan foglalkozik az egyesült államokbeli nyomtatott napi sajtó néhány darabja (*Inquirer*, *New York Times*, *Philadelphia Daily News*) a családon belüli erőszakos esetekkel. Eredményeik szerint az ügy kirobbanását követően megugrott az ügyhöz nem kapcsolódó, egyéb családon belüli erőszakos eseteket taglaló cikkek száma, ám jellemzően ezek az ügy lezárulását követően visszacsökkentek az azt megelőző szintre, és az ügy nem változtatott azon sem, hogy előtte is és utána is ugyanolyan mértékben volt jellemző az esetek társadalmi környezetének feltérképezése (Maxwell et al. 263-265).

Egy másik vizsgálat a 2000-es évek USA-beli női és férfi (nem csak életstílus) magazinok mintáját elemezve jutott arra a következtetésre, hogy komoly eltérések vannak a családon belüli erőszak ábrázolásában és tematizálásában. Míg a női magazinok rendszerint gyakrabban és hosszabb terjedelemben, hangvételében komolyabban, de jellemzően a nők felelősségét firtatva mutatják be a témát, addig a férfi magazinokban ritkábban és csak említés szintjén jelenik meg a téma, gyakran viccelődve vagy humoros formában, és egyáltalán nem esik szó ezekben a cikkekben az elkövető férfiak felelősségének kérdéséről (Nettleton 147).

Berns (1999) amerikai női lapokat elemzett, és összesen négyféle felelősségi keretet tudott egymástól elkülöníteni, amelyek mentén a cikkek a

⁵ O. J. Simpson amerikai futball-sztár és filmszínészt 1994-ben vádolták meg azzal, hogy megölte volt feleségét (akit korábban kapcsolatuk alatt többször is bántalmazott) és annak akkori élettársát, majd 1995-ben az esküdtszék egy hosszú tárgyalási sorozatot követően végül felmentette a vád alól. Az ügyet nagyon élénk médiafigyelem kísérte.

családon belüli erőszakot tárgyalták: (1) a leggyakrabban használt keret az egyéni keret, amely az áldozatra helyezi a hangsúlyt, és az ő lehetséges lépéseiben találja a helyzet megoldásának kulcsát; (2) az intézményi keret a jogi, orvosi, oktatási intézmények felelősségét veti fel, (3) a kulturális-strukturális keret a tágabb társadalmi struktúrában látja a probléma gyökerét, és végül (4) az integrációs keret az előző három keret kombinációjaként értelmezhető. Bár az általunk elemzett szappanopera célcsoportja és nézőközönsége egyaránt vegyes, érdemes lesz odafigyelnünk a különböző nézők felé küldött szándékolt vagy nem szándékolt üzenetekre a felelősséget illetően.

Carlyle és munkatársai (2008) azt vizsgálták, hogy a nyomtatott sajtó a partnerbántalmazást milyen mértékben tárgyalja a társadalmi kontextusban, vagy mennyiben egy attól függetlenített egyszeri eseményként. Ennek okán megkülönböztetik az (1) epizodikus értelmezést, melyben a partnerbántalmazás valamilyen speciális példája kerül ábrázolásra, és a (2) tematikus értelmezést, melyben a jelenség bemutatása a partnerbántalmazás társadalmi kontextusát sem hagyja figyelmen kívül, ezt a célt szolgálja pl. a vonatkozó statisztikák bemutatása. Az általuk elemzett amerikai nyomtatott napilapok reprezentatív mintájának vizsgálata során arra jutottak, hogy a partnerbántalmazás reprezentációjában jelentős mértékben uralkodik az epizodikus ábrázolási mód.⁶

A nők elleni erőszakos esetek televíziós reprezentációja jellemzően hírműsorok elemzésével kerül terítékre, de akadnak kivételek. Carmody például amerikai bűnügyi *reality* műsorok családon belüli erőszakos eseteinek reprezentációját vizsgálta, és arra a megállapításra jutott, hogy meglehetősen torz, a különféle téves hiedelmeket megerősítő módon ábrázolják ezeket az cselekményeket: az áldozathibáztatás, a könnyebb sérülésekkel járó esetek túlhangsúlyozása, az erőszaktevő viselkedését racionalizáló magyarázatok túlsúlya jellemezte az epizódokat (170-171).

Campbell és Manganello különféle nyilvános tudatosságnövelő és ismeretterjesztő kampányt vettek górcső alá, és érvelnek amellett, hogy jól megtervezett és kivitelezett kampányok képesek a témával kapcsolatos közvélekedések és attitűdök megváltoztatására, befolyásolására (33). Bár a *Barátok közt* általunk vizsgált történeti szálának nem volt kifejezetten tudatosságnövelő célja, elképzelhető, hogy a nézőket a nők elleni erőszakkal

⁶ Ugyanakkor fontos megemlíteni, hogy az ugyanazon a csatornán futó *Fókusz* című műsorban a történeti szálhoz kapcsolódva megszólaltattak szakértőket a 2013. április 11-i adásban, ezzel tehát láthatóak bizonyos jelei annak, hogy a tematikus kereten belüli ábrázolásnak is teret engedjenek, még akkor is, ha ez a megjelenés a keresztpromóció tipikus példajaként jelent meg, és inkább üzleti, semmint társadalomformáló érdekek irányították. Az adás regisztrációhoz és belépéshez kötötten [elérhető online](#) (5:52-től indul a riport).

kapcsolatos vélekedéseik valamiféle átgondolására készítette, mindeközben egy esetleges véleményváltozás tartóssága továbbra is kérdéses marad. Carlyle és munkatársai (2008) szerint a nők elleni párkapcsolati erőszak médiaábrázolása, illetve ennek vizsgálata azért is fontos, mert a megelőzés és a beavatkozás forrásaiba való különböző jellegű befektetéseket képesek kockázatos vagy éppen támogatandó beruházásként is megjeleníteni, vagyis befolyásolhatják, hogy döntéshozók milyen irányba alakítják a témával kapcsolatos programok támogatását.

Azt a jelenséget, amikor különböző populáris műsorok segítségével, azokon keresztül igyekeznek különféle ismereteket vagy tudást terjeszteni a készítők valamilyen jelenségről, szórakoztató nevelésnek (*entertainment-education*) nevezik (Singhal – Rogers 117). A *Barátok közt* esetében nem példa nélküli, hogy a műsor készítői olyan témát emeljenek be a történeti szálba, melyről már valamiféle diskurzus zajlik a hétköznapiakban, hiszen korábban volt arra precedens, hogy társadalmi ügyek jelenjenek meg a sorozatban (homoszexualitás, cigányság, abortusz; lásd Antalóczy 2006, 107). Nem mondható ugyanakkor, hogy direkt eleme lenne a hétköznapi aktualitásokra való reagálás (ami például a *Szomszédok* című sorozat egyik jellemzője volt), amit azért is nehéz lenne megvalósítani, mert a sorozat cselekményét író stáb a sugárzáshoz képest hónapokkal korábban készíti el a forgatókönyveket.

A nők elleni párkapcsolaton belüli erőszak elterjedtsége és az azzal kapcsolatos közvélekedés Magyarországon

A sorozat bántalmazási reprezentációjának vizsgálatakor elengedhetetlen, hogy megvizsgáljuk azt a társadalmi környezetet, amibe ágyazódva a jelenség a napi sorozatban megjelent. Ennek ismerete ugyanis mindenképpen befolyásolja azt, hogy a reprezentáció egyes elemeit mi is ennek megfelelően tudjuk interpretálni. Nem csak a jelenleg elérhető különféle statisztikákra, a nők elleni párkapcsolati erőszak elterjedtségét különféle módon kalkuláló becslésekre támaszkodunk a társadalmi környezet bemutatásánál, hanem a témát övező vélekedésekre is. Ez utóbbinak vizsgálata igen fontos, hiszen a nők elleni erőszakot vagy annak valamely formáját elfogadó vagy egyenesen támogató környezet az erőszaktevők viselkedését képes legitimálni (Gracia – Herrero 123), ezáltal elfogadhatóvá, jogosulttá tenni a társadalomban vagy annak bizonyos csoportjaiban.

Tanulmányunk ezen részén fontos tisztáznunk azt, hogy pontosan mi is az a jelenség, aminek a megjelenítését a *Barátok közt* című napi sorozat alapján elemezni fogjuk. Az elmúlt években ugyanis nem csak a közbeszédet, hanem a témában megszülető tudományos cikkeket is igen nagyfokú sokszínűség jellemezte a tekintetben, hogy családon belüli erőszakként, nők

elleni erőszakként, feleségbántalmazásként vagy partnerbántalmazásként hivatkoztak a szóban forgó jelenségre.⁷ A sorozatban az erőszak egy nő sérelmére történt, amelyet a nővel együttélő férje követett el, így a jelenséget a nők elleni, heteroszexuális párkapcsolaton belüli erőszak fogalmával illelhetjük.

A fogalmak definiálása során másik fontos feladatunk a nem kevésbé problematikus *erőszak* fogalmának meghatározása. Jackman alapján erőszak alatt minden olyan „fizikai, verbális vagy írott cselekvést értünk, amely testi, pszichológiai, társas vagy anyagi természetű sérülést okoz vagy ezzel fenyeget” (277). Ebben az értelemben tehát az erőszak nem korlátozódik csupán fizikai erőszakra, hanem egyéb formákat is felvehet. A kriminológiai szakirodalom a családon belüli erőszak esetében a bántalmazás jellege szerint különíti el egymástól a fizikai erőszakot, az elhanyagolást (ezt leginkább gyermekek esetében lehet értelmezni), a lelki bántalmazást, a szexuális erőszakot, valamint a gazdasági vagy társas visszaélést (Virág 381-382). Egy 2010-ben készült Eurobarometer kutatás, mely a nők elleni otthoni erőszakkal kapcsolatos ismereteket mérte fel az Európai Unió tagországainak lakosai között, a jelenség öt különféle formáját különítette el: fizikai erőszak, szexuális erőszak, lelki terror, szabadságkorlátozás, illetve fenyegetés (EC 49). A magyarországi Nők a Nőkért Együtt az Erőszak Ellen Egyesület (NANE) *Miért marad?* című kiadványában a párkapcsolati erőszak fajtái között sorolják fel a szóbeli erőszakot, a lelki erőszakot, a testi erőszakot, a szexuális erőszakot és gazdasági (anyagi) erőszakot (NANE 13-14). A *szóbeli erőszak* során a bántalmazó jellemzően becsmérli, gúnyolja a partnerét, illetve veréssel, gyilkossággal fenyegetőzik, esetleg azzal, hogy kárt tesz önmagában vagy valamelyik közös családtagjukban (pl. a gyermekükben). A *lelki erőszak* szintén igen változatos formákat vehet fel: az extrém féltékenységtől kezdve az áldozat önbizalmának módszeres leépítésén át a problémákkal kapcsolatos állandó büntudatkeltésen, az áldozat elszigetelésén, kontrollálásán keresztül számtalan módon megjelenhet. A *testi erőszak* az, amit a közvélekedésben a legtöbben a partnerbántalmazással azonosítanak: a bántalmazó veri, megüti, megpofozza, fojtogatja, egyéb módon fizikailag bántja az áldozatát. A *szexuális erőszak* során a bántalmazó az áldozatot szexuális tevékenységre kényszeríti

⁷ Akármelyik megfogalmazást nézzük, mindegyikből kimarad valamely tartalom: a „családon belüli erőszak” nem számol a nem családként élő partnerek közötti bántalmazással, a „nők elleni erőszak” nem fedi le a férfiak ellen elkövetett erőszakot, a „feleségbántalmazás” az első két leszűkített kategória még szűkebb metszetét adja és a „partnerbántalmazás” nem számol a gyerek közvetlen sérelmére vagy az ő jelenlétében, így közvetett sérelmére elkövetett erőszakkal. A tendencia a fogalom kitágításának irányába mutat. Miként az angolszász szakirodalom is ma inkább IPV-ről, azaz „*intimate partner violence*”-ről beszél, míg az 1970-es években még „*wife abuse*” vagy „*wife battering*” kifejezésekkel illette a jelenséget, a hatályos Btk. is a gender semleges „kapcsolati erőszak” fogalmat használja.

(akár másokkal is), megerősokolja, és ide sorolható az is, ha a bántalmazó az áldozatot a reprodukív jogaiban korlátozza, például azzal, hogy nem engedi, hogy fogamzásgátlást alkalmazzon. A *gazdasági vagy anyagi erőszakra* jelent példát az, amikor a bántalmazó anyagi függésben tartja magától az áldozatot, kontrollt gyakorol a pénze, havi bevétele felett, a kiadásait szintén ellenőrzi, vagy az áldozat csak a bántalmazó jóváhagyásával költhet, miközben a bántalmazó szabadon gazdálkodhat az anyagiakkal. Ahogyan azt a sorozatbeli reprezentáció elemzésénél bemutatjuk majd, az erőszak ezen sokféleségét a sorozat is igyekszik szemléltetni. Fontos azt is hangsúlyozni, hogy ezek a különféle erőszakfajták jellemzően nem különállóan, hanem együttesen vagy váltakozva jelennek meg (Morvai 1998).

A sorozat bántalmazási epizódjainak vetítésével gyakorlatilag egy időben zajlott az úgynevezett kapcsolati erőszak önálló tényállásként és bűncselekményként való elismertetésével kapcsolatos parlamenti és tágabb közéleti vita⁸ is. Ennek eredményeképpen 2013. július 1-jétől a hatályos Btk. 212/A. paragrafusa „kapcsolati erőszak” címén immáron önálló tényállásként és bűncselekményként kezeli a partnerbántalmazást, bár a szakmai civil szervezetek elismerésük mellett elégedetlenségüknek is hangot adtak, és további sürgető ajánlásokat fogalmaztak meg a törvény javítása érdekében⁹.

A látencia miatt kritikával kezelendő ENYÜBS-rendszer (Egységes Nyomozóhatósági és Ügyészégi Bűnügyi Statisztika) 2011-es adatait összegző KSH-összefoglaló szerint a párkapcsolati erőszakos esetek sértettjeinek 90,9 százalékát nők alkotják (Németh 2012). A kérdőíves módszerrel felvett és az érintettséget is vizsgáló kutatások elsőként az ezredforduló táján készültek, ezekből az derül ki, hogy a magyarországi felnőtt nők 8 százaléka jelezte, hogy valaha az életében férje vagy partnere szexuális együttlétre kényszerítette, és 13 százalékuk felelt igennel arra a kérdésre, hogy előfordult-e valaha, hogy megverte a férje, élettársa vagy udvarlója. Ennél valamivel magasabb, 22 százalék volt azok aránya, akik arról számoltak be, hogy a partnerük vagy házastársuk kiabált velük és erőszakkal, veréssel fenyegette meg (Tóth 1999). Egy másik kutatásban, melynek adatai kizárólag 22-26 év közöttiek mintáján kerültek felvételre, a válaszadók 10 százaléka mondta, hogy előfordult már az életében, hogy partnere, házastársa megütötte (Tóth 2003). Még drámaibb

⁸ Emlékeztetőül: az általunk vizsgált történeti szál 2012 októberében indul, alig pár héttel azután, hogy Varga István, a Fidesz akkori parlamenti képviselője a családon belüli erőszakra szóló parlamenti vitában úgy fogalmazott: „Azzal kellene foglalkozni, hogy ebben a társadalomban ne egy vagy két gyermek szülessen, hanem három, négy vagy öt gyermek. És akkor lenne értelme annak, hogy jobban megbecsülnénk egymást, és fel sem merülhetne a családon belüli erőszak”. Megszólalását széles körű felháborodás és vita követte a témában.

⁹ NANE egyesület – Női Érdek – Patent Egyesület – MONA: Jó, de nem elég. Nőszervezetek közleménye a családon belüli erőszak hétfőn elfogadott új büntető tényállásáról (sajtóközlemény, 2013. június 5.)

képet fest a magyar nők érintettségéről egy 2012-es EU-s kutatás, amely szerint a valaha az életük során bármilyen párkapcsolatban élő magyar nők 21 százaléka szenvedett el fizikai és/vagy szexuális erőszakot a jelenlegi vagy korábbi partnerei által. A kutatás szerint az adatfelvétel idején a párkapcsolatban élő megkérdezett nők 7 százaléka élt olyan párkapcsolatban, ahol a partnere fizikailag és/vagy szexuálisan bántalmazta (FRA 28).

Hogy miként vélekednek az emberek a partnerbántalmazásról és milyen tipikus magyarázattal szolgálnak rá, arról a már hivatkozott 2010-es Eurobarométer kutatás hazai adatainak részletes feldolgozásából kaphatunk képet. A jelenséget a magyar válaszadók meglehetősen nagy arányban találták nagyon vagy eléggé elterjedtnak (a férfiak 69, a nők 84 százaléka), a különféle erőszakformák közül pedig láthatóan elkülönült a fizikai és a szexuális erőszak: 10-ből 7 válaszadó nagyon komoly bántalmazási formának ítélte meg ezeket, míg a lelki terrort, a szabadság korlátozását és a fenyegetést a kérdezettek fele (Gregor 22-23). A megkérdezett férfiak harmada, a nők fele tartotta az öt felsorolt bántalmazási formát nagyon komolynak. A kutatásban összesen 12 lehetséges okról kellett eldöntenie a kérdezetteknek, hogy oka vagy sem a nők elleni otthoni erőszaknak. Az ezekre a kérdésekre adott válaszokból képet kaphatunk arról, hogy a lakosság fejében milyen elképzelések élnek a bántalmazó kapcsolatokról.

A szociális helyzet és megbirkózási képesség elmélete szerint a bántalmazás hátterében valamilyen szociális helyzettel összefüggő frusztráció, stresszhelyzet, és az ezekre adott reakció, az ezekkel való megbirkózási stratégiák állnak. (Gelles 1567-1568, idézi Tóth 2003, 103) Ez a magyarázat igen népszerűnek bizonyult az említett kutatás válaszadóinak körében: elsöprő többség (legalább 85 százalék) kötötte össze a nők elleni otthoni erőszakot valamilyen függőséggel (alkoholizmus, kábítószer), de igen gyakran választották a kérdezettek a rossz anyagi helyzetet, munkanélküliséget, alacsonyabb társadalmi státust is magyarázatként (körülbelül 70 százalék). Gellest idézve Tóth szerint a magyarázó elméletek egy másik csoportját jelenti a szociális tanuláselmélet: a gyerekkorban látott vagy átélt bántalmazás nyomán tanulják meg az emberek, hogy nőként, férfiként hogyan lehet viselkedni egy (bántalmazó) kapcsolatban (Gelles 1567-1568, idézi Tóth 2003, 103). Ez szintén népszerű magyarázat a lakosság körében, hiszen 10-ből 7 ember válaszolta azt, hogy ha valaki saját maga is áldozata volt valamilyen otthoni erőszaknak, akkor az oka lehet a felnőttkori nők elleni erőszaknak. A patriarchátuselmélet a nők és a férfiak (családon belüli) egyenlőtlen viszonyával magyarázza a partnerbántalmazást, ahol a nők elleni erőszak a férfi családtagoknak a női családtagok felett gyakorolt hatalmának a leképeződése. Ezt a kérdezettek körülbelül fele tartotta oknak a nők elleni otthoni erőszakos esetek kapcsán, és ugyancsak körülbelül a felük vélte úgy, hogy okként

jeleníthető meg az a mód, ahogyan a férfiak a nőkre tekintenek. A maradék három modellre, a rendszerelméletre, az erőforráselméletre és a csereelméletre vonatkozóan nem találhatunk konkrét kérdést a kutatásban, viszont érdemes idézni, hogy a lakosság többségétől nem áll távol az áldozathibáztatás: 58 százalék említette, hogy a nők kihívó viselkedése igenis oka lehet a nők elleni otthoni erőszaknak. Hasonlóan magas volt annak az oknak az említése, amely valamilyen genetikai kódolást látott az erőszakos viselkedés mögött: ez a magyarázat egyszer tudja természeti alapokra helyezni a viselkedés magyarázatát (pl. a magasabb tesztoszteron szint-jellegű magyarázatok segítségével), illetve patológiás esetként is tekinteni rá (hiba csúszik a „természet” működésébe). Témánk szempontjából az sem elhanyagolható, hogy a kérdezettek 44 százaléka szerint a média is hozzájárul a nők elleni otthoni erőszakhoz — igaz, arra vonatkozóan már nem áll rendelkezésünkre információ, hogy ezt a válaszadók pontosabban hogyan is értették.

A nők elleni, párkapcsolaton belüli erőszak főbb jellemzői

A nők elleni párkapcsolati erőszak jellemzőit a leggyakoribb hiedelmek mentén mutatjuk be. A NANE korábban már idézett *Miért marad?* című kiadványa szám szerint 27 hiedelmet gyűjtött össze, és cáfolja meg őket tételesen (NANE 2006).

Az egyik gyakran osztott elképzeléssel ellentétben a fizikai vagy szexuális erőszak alkalmazása nem a derült égből, egyik pillanatról a másikra következik be, hanem egy hosszú folyamat egyik állomásaként értelmezhető. Morvai (1998) szerint a leggyakoribb első lépésként az elszigetelés, az áldozat elmagányosítása figyelhető meg. Ezt követően erősödnek fel az áldozat önbizalmának fokozatos gyengítésére tett kísérletek a bántalmazott részéről. A következő fázisra jellemző, hogy az egyre durvább és erőszakosabb megnyilvánulások fokozódnak, eszkalálódnak, mindeközben a bántalmazó egyre nagyobb uralma alá vonja az áldozatot, felnőtt emberi mivoltát folyamatosan megkérdőjelezve. A bántalmazó tehát folyamatosan, rendszeresen és célzatosan bántalmazza a partnerét, célja egyértelműen az, hogy hatalma alatt, alárendeltségben tartsa az áldozatot, és függőségérzetet építsen ki benne, mert ezzel tudja uralmát fenntartani felette.

A partnerbántalmazásokra jellemző a ciklikus ismétlődés. Walker nagyhatású, *The Battered Woman Syndrome* című könyve szerint három, egymástól viszonylag jól elkülöníthető időszak ismétlődik egymás után: a feszültség növekedésével teli időszak, az akut bántalmazás, melyet az enyhüléssel, bocsánatkéréssel, fogadkozásokkal jellemezhető „nászút”-időszak követ (91-95). Az esetek azt mutatják, hogy az áldozatok gyakran olyan szintig is képesek beletanulni ebbe a szerepbe, hogy már apró jelekből

felismerik a kitörni készülő agressziót, és különféle óvintézkedéseket tesznek annak érdekében, hogy minél kisebb sérülésekkel éljék túl (egyáltalán: hogy túléljék) a bántalmazó erőszakosságát (Walker 99). A harmadik, „mézeshetek” szakasznak Walker szerint az a fő célja, hogy az áldozatot a bántalmazó benntartsa az elnyomó kapcsolatban, ilyenkor a bántalmazó jellemzően tartózkodni igyekszik az agressziótól, ez azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy az áldozat félelemérzete csökkenne (Walker 94).

A hétköznapi szemlélő számára talán az egyik legkevésbé érthető jellemző, hogy a bántalmazott miért „hagyja”, hogy bántalmazzák, miért nem költözik el a bántalmazóval közös háztartásból. A bántalmazás különböző szakaszaiban általában eltérő jellegű indokok tartják az áldozatokat a bántalmazó kapcsolatban. A NANE már idézett kiadványa érzékletesen mutatja be a különféle, de a bántalmazás alatt érezhetően változó súlyú okokat: míg eleinte az áldozatokban megbocsátás és bizakodás munkálkodik a szeretett férfi, és viselkedésének megváltozása iránt, a későbbiekben egyre nagyobb szerepet kap a maradásban a rettegéssel keveredő kétségbeesett bizakodás, illetve az egyre jobban kiépülő, többek között anyagi függés is, a későbbiekben már konkrét fenyegetés, továbbá depresszió, tehetetlenség, kontrollvesztett állapot miatt képtelenek a nők kilépni a bántalmazó kapcsolatból (NANE 49-51).

A szemtanúk igyekeznek valahogyan megmagyarázni azt, hogy a bántalmazó miért bántalmazza az áldozatot. Az áldozat viselkedésében keresnek valamilyen indokot (kiprovokálta, ezáltal megérdemelte a verést), ezzel egyúttal az áldozatot hibáztatják, és adott esetben fel is menthetik az erőszaktevőt. A szemlélő gyakran a bántalmazó viselkedésére keres valamilyen magyarázatot: esetleges függőséggel (alkoholizmus), vagy valamilyen pszichiátriai kórképpel magyarázza a bántalmazást. Ahogyan láttuk a lakossági vélekedéseket, ezek kognitíve mindenképpen könnyen elérhető magyarázatoknak tűnnek, vagyis könnyen mozgósíthatóak az emberek fejében.

Hogyan ábrázolta a párkapcsolaton belüli erőszakot a sorozat?

Bármely új téma beemelésekor a sorozat alkotóinak döntést kell hozniuk, hogy az adott eseményt és a hozzá kapcsolódó történéseket melyik régi vagy új szereplő köré építik. Hogy a partnerbántalmazás mely karakterek köré épül a történetben, az tehát az alkotók döntése, a következőkben mi pedig azt vizsgáljuk, hogy ezek a döntések milyen üzeneteket közvetíthetnek a befogadók felé — ehhez azonban elengedhetetlen az érintett szereplők rövid bemutatása.

A szereplők rövid bemutatása

A bántalmazást Szentmihályi Zsófia szenved el férjétől, Bartha Zsolttól. Rajtuk kívül még egy karakter, a sorozat „hatalomimádó férfi figurája” (Antalóczy 2001), Berényi Miklós fontos a számunkra, aki egyszerre az „origója” és végül a „megoldója” is a bántalmazásnak.

Szentmihályi Zsófia a húszas éveinek végén jár, gyerekkorát Olaszországban töltötte, és kamaszéveinek végén költözött vissza Magyarországra anyjával és bátyjával, de ma már csak nagynénje és annak lánya jelentik a szűkebb családját. A karakter sorozatban való megjelenésekor erőteljes hangsúlyt kapott a lány temperamentumossága és szenvedélyessége, mely ha mérsékeltebb formában is, de a későbbiekben is állandó jellemzője maradt. Kifejezetten attraktív, fiatal női karakter az övé, a Bartha Zsolttal kötött házassága előtt pedig több szerelmi szál résztvevője is volt.¹⁰ A történet idején irodai asszisztensi feladatokat lát el főnöke, Berényi Miklós mellett.

Bartha Zsolt a sorozat egyik „nehézfiúja”. A magyar férfi vállalkozók egyik archetípusa az övé: évek óta ő üzemelteti a sorozat egyik központi helyszínét, a Rózsa bisztrót, ám emellett többször is illegális, erőszakos tevékenységekbe kapcsolódott be, börtönben is ült. A történeti szál kezdetén súlyos anyagi problémákkal küszködik, amely vállalkozását és családjának jólétét is komolyan fenyegeti. Zsófiával több éve ismerik egymást, sokáig amolyan se veled-se nélküled kapcsolatban álltak egymással. Zsófi nagynénjének kifejezett rosszallása és „ármánykodása” ellenére többször kezdték már újra, házasságuk tehát kifejezetten annak példájaként jelenik meg a sorozatban, hogy az igaz szerelem minden akadályt legyőz.

Berényi Miklós a magyar férfi vállalkozók egy másik archetípusát jeleníti meg: hatalomvágy hajtja, a társadalmi létra lépcsőfokain minél feljebb és feljebb szeretne jutni. Az eszközökben nem válogat, de a nyers erőszak nem az ő műfaja, sokkal inkább fífikával, nagy taktikával, esetleg zsarolással éri el, amit akar. Rideg oldalát ellensúlyozandó a nézők számára láthatóvá válnak az érzelmei is (például kislánya vagy egykori felesége iránt), emiatt viszonylag könnyen szerethető karakterré is képes válni (Antalóczy 2001), akinek jellemfejlődése, fogadkozásai, jó útra térése újra és újra témát szolgáltat a sorozat kedvelőinek. Miklós karakterének ez a sajátossága, ahogyan majd látni fogjuk, érdekes párhuzamokat hordoz a bántalmazás során a bántalmazó és az áldozat közötti viszony jellemzőivel.

¹⁰ A karakter sajtóbeli reprezentációjához adalékul szolgál, hogy 2013 januárjában a *Blikk* elkészítette az úgynevezett *Barátok közt* szextérképet, s a cikkben kiemelték, hogy Zsófi az a női karakter, akinek a „legtöbb skalpja” volt. Ebből következtethetünk arra, hogy a nézők egy része akár arra is asszociálhat, hogy Zsófi szexuális életét tekintve kifejezetten csapodár, nem megbízható. („[Íme a Barátok közt szextérképe](#)”, *Blikk*. 2013. január 14.)

A történeti szál két férfi szereplőjének maszkulinitása nagyon sok szempontból hasonló: mindketten valamiféle dominanciára törekednek, hatalomra és sikerre vágyanak, egymással való konfliktusaik és rivalizálásuk fenntartja a nézők érdeklődését. Viszonyukat Connell versengő maszkulinitásokról szóló elméletének segítségével elemezhetjük, amely szerint egy szűkebb vagy tágabb értelemben vett társas közegben a maszkulinitások és femininitások sajátos, hierarchikus rendje rajzolódik ki. A hierarchia élén az úgynevezett hegemon maszkulinitás áll: egy olyan maszkulinitástípus, mely a való életben tiszta formában sosem található meg, viszont a férfiak többsége a saját maszkulinitásának alakításakor a hegemon maszkulinitás bizonyos elemeit igyekszik utánózni (Connell 1995). A hegemon maszkulinitás domináns és követendő maszkulinitásként szinte példaként áll egy közösség tagjai előtt. Tartalmát és jellemzőit tekintve térben, időben, közösségekként is meglehetősen változatos képet mutat, de jellemzően a domináns, általában a többségi társadalomhoz kötődő, közép- vagy felsőosztályú, heteroszexuális férfiasságot jelenti, melyhez képest a többi férfiasság alá- vagy mellérendelt pozíciót tölt be, esetleg összejátszik vele annak érdekében, hogy a femininitások feletti dominanciáját érvényesíthesse. A nem hegemon maszkulinitások igyekeznek elfoglalni a hegemon maszkulinitás domináns pozícióját, vagy legalább tartalmában megváltoztatni azt, hogy a „hatalomátvétel” minél észrevétlenebb módon történjen. Ez a fajta rivalizálás vagy harc nevezhető a maszkulinitások közötti versengésnek, és erre láthatunk példát Zsolt és Miklós küzdelmében is, ahol két eltérő, de sok szempontból hasonló férfiasság csap össze. Ahogyan arra az előbbieken utaltunk: míg Miklós jellemzően logikára, észjátékra, manipulációra alapozva igyekszik a vetélytársainak eszén túljárni, Zsoltot tipikusan az „először üt vagy fenyeget, aztán kérdez” típusú férfiasság jellemzi, ebben a relációban a fizikai erővel való (vissza)élés kifejezetten alacsonyabb presztizsű megoldás az észbeli furfang mellett, ami felidézheti bennünk az ösztönein, érzelmein, indulatain uralkodni képtelen (természetközeli) férfiasság versus a racionális, hűvös, érzelmeit kordában tartó férfiasság versengését.

A két férfikarakter ráadásul abban a tulajdonságban is osztozik, hogy mindketten apák, ám gyermekeikhez fűződő viszonyukban is láthatóak különbségek. Míg Miklós aktívabb, gondoskodóbb, jelenlévőbb apja kislányának, még akkor is, ha a lány anyjával, a szinte állandó szerelmét jelentő Nórával a történet idején nem is él együtt, addig Zsolt sokáig nem is tudott lánya létezéséről, kisebb fiának pedig tipikusan hétvégi (havi) apja. S bár Miklósnak is van egy nagyobb fia, akivel először csak felnőtt korában találkozott, az ő életébe is jobban bevonódik, potenciális utódként tekintve fiára az üzleti életben is számít rá mint munkatársra.

A társadalmi miliő

A történeti szál három főszereplője, akárcsak – kevés kivételtől eltekintve – a sorozat többi karaktere relatív jólétben él, szinte minden szempontból a többségi társadalom csoportjába tartozik.¹¹ Ahogyan arra Antalóczy (2001) munkája nyomán már utaltunk, a sorozat egy olyan társadalmi miliőben játszódik, amely mind a magyarországi, mind a nézői átlagos státusnál jobb módon élők világa. A sorozat szereplői között találunk különböző, relatíve magasabb vagy alacsonyabb státusúakat. Akik között a bántalmazás történik, a közepes vagy felsőközép státusúakhoz tartoznak, ezáltal a bántalmazás egy olyan közegbe helyeződik, amelybe a néző magától első látásra talán nem helyezné azt. Bár első látásra úgy tűnhet, hogy a sorozat a hiedelmekkel szembemenően a bántalmazást a társadalom magasabb státusú rétegei közé helyezi, mégiscsak visszakanyarodik ahhoz a magyarázóelmélethez, mely az erőszak okát valamely szociális helyzetben, illetve az abból fakadó frusztrációban látta, hiszen a bántalmazó Zsolt a bántalmazás előtt és alatt anyagi nehézségekkel küszködik, és ez a körülmény, valamint az ebből fakadó frusztráció magyarázótenyezővé lép elő.

Ki bántalmaz? Kit bántalmaz? Miért bántalmaz?

A sorozat készítői a bántalmazási történetet egy olyan pár történetébe szőtték bele, melyet leginkább egy folyamatos „se vele-se nélküle” viszony jellemez, hiszen többször váltak már el útjaik, majd találtak ismét egymásra. Mindkét karakterről elmondható, hogy meglehetősen „érzelemvezéreltek”, Zsófit – ahogyan azt bemutattuk – szenvedélyesnek, temperamentumosnak, Zsoltot pedig erőszakosnak, indulatosnak ismerhetik meg a nézők. Egy ilyen kapcsolat esetében a bántalmazás kezdeti, de akár későbbi, súlyosabb szakaszaiban is könnyen írja a szemlélő a szereplők hevesebb vérmérsékletének a számlájára azt, ha a bántalmazó fizikai erejével él vissza. Zsolt karakterétől ráadásul egyáltalán nem áll távol eleve az erőszak: vissza-visszatérő elem életében az alvilággal, bűnözőkkel fenntartott aktív kapcsolata, erőszakos bűncselekményekben való részvétele. Ezáltal tehát a sorozat készítői egy olyan szereplőre írták rá a bántalmazást, akiről a nézők könnyedén elhiszik, hogy erőszakos lehet a nővel szemben, akinek a profiljába eleve beleillik a partnerbántalmazás.

Azonban nem Zsolt az egyetlen, aki nő elleni erőszakot követ el: az események gyújtópontjában tulajdonképpen Miklós tesz elsőként szexuális

¹¹ Ezt azért tartjuk fontosnak hangsúlyozni, mert a sorozat egy jóval korábbi történeti szála arról szólt, hogy egy mai napig szereplő karakterről kiderül, hogy roma származású (erről lásd bővebben Bernáth-Messing 2001), egy már régebben távozó szereplőről pedig az, hogy homoszexuális.

erőszakot Zsófin, ám ez a sorozatban megcsalásként jelenik meg, így hivatkoznak rá a szereplők is. Zsolt és Zsófi súlyos anyagi gondjain a tehetős Miklós ugyanis annak árán hajlandó segíteni, ha Zsófi lefekszik vele, ezt az ajánlatát egyedül Zsófinak árulja el. A két férfi közti versengésben Zsófi nem lesz más, mint szexuális tárgy, egy trófea, akit ráadásul a történetben úgy fosztanak meg az önrendelkezéséről, mintha ebbe nem kényszerből, hanem saját akaratából, szabad döntéséből menne bele, ráadásul „pusztán” anyagi okokból, így tulajdonképpen prostituálódik a történetben, és erkölcsi alapon elítélhetővé válik a tette, amiért valamifajta büntetés jogosan is járhat. A sorozatban teljesen reflektálatlanul jelenik meg ez a szexuális erőszak. Sőt, miután Miklós titokban rögzíti a felvételt, mellyel Zsófit zsarolja, és mely akaratukon kívül később nyilvánosságra kerül, mindenki megcsalásként hivatkozik a látottakra, és nem az erőszaktevő Miklós, hanem az erőszakot elszenvedő Zsófi lesz az, akit erkölcsi alapon pellengérré állítanak.

Ez a „megcsalás”/erőszak szolgáltatja Zsolt számára az okot arra, hogy Zsófit bántalmazni kezdje. A sorozat készítői ezzel tulajdonképpen egy nagyon könnyen aktiválható magyarázattal szolgálnak a nézőknek a bántalmazásra, amellyel az áldozathibáztató vélekedéseket tudják könnyen életre hívni, hiszen logikusnak tűnik a kapcsolat: ha Zsófi nem megy bele Miklós ajánlatába, nincs titkos videó, ami nyilvánosságra kerül, és Zsoltot se érte volna „sérelem”, amiből fakadóan bántalmazni kezdi majd Zsófit. A nézőknek tehát nem kell sokat gondolkodniuk azon, hogy női provokációra adott válaszként lássák a bántalmazást.

A bántalmazás lefolyása

A sorozat készítői körülbeül fél éves periódusban illesztik bele a történetbe a bántalmazást, amelyben egyre kulminálódó és egyre változatosabb formát öltő erőszakosságok váltakoznak a nászút-periódusokkal, ebben az értelemben tehát igen realisztikus a bántalmazás bemutatása, hiszen nem egyszeri és a semmiből jövő pofon vagy verés jelenti a bántalmazás-reprezentációt. Ez tulajdonképpen csak a történet legelején bomlik meg egy pillanatra, amikor Zsolt a videó nyilvánosságra kerülését követően a magyarázkodó Zsófit mindenki szeme láttára a falhoz szorítja és fojtogatni kezdi. Zsófi mindenáron szeretné a férje bizalmát újra elnyerni, ezért mindent megtesz annak érdekében, hogy a férfi megbocsásson neki és visszafogadja. Ez a teljes alárendelődés, önfeladás általában a bántalmazás későbbi szakaszaira jellemző, amikor a bántalmazó kontrollja már teljeskörűnek mondható a bántalmazó felett, itt azonban kaphat egy olyan értelmezést, amely szerint Zsófi saját magát helyezi áldozatszerepbe, amelyet Zsolt kihasznál.

Zsolt már akkor is támadólag lép fel Zsófival szemben fizikailag, amikor a nő még csak arról akarja meggyőzni a férfit, hogy ne váljanak el,

hanem próbálják meg rendezni a kapcsolatukat – a férfi durván a földre löki feleségét. A jelenetnek éppen Miklós az egyik tanúja, aki felsegíti a lányt a földről, miután Zsolt távozik.

Ezt követően néhány hétig lassú közeledés figyelhető meg a két szereplő között, majd úgy döntenek, hogy megpróbálják folytatni a kapcsolatukat. Az újrakezdést követően nem sokkal kezdődik Zsolt lelki terrorja: lelkiismeret-furdalást ébreszt a feleségében, ha az valami olyat tesz, ami a férfinak nem tetszik, majd egy alkalommal durván a falhoz szorítja a nőt és ismét számon kér rajta egy neki nem tetsző viselkedést. Ezt másnap rögtön a nászút-periódus követi: virággal kísért bocsánatkérés.

Ezután pár héttel a férfi módszeresen kezdi elérni, hogy a felesége megszakítsa a rokonaival a kapcsolatot, vagyis egyre jobban az ellenőrzése és felügyelete alá vonja Zsófit, akinek így már akkor sem lesz kitől segítséget kérnie, amikor a férje fizikailag bántalmazza. A kapcsolatok leépítése mellett a nézők a teljes kontroll kiépítését is láthatják: Zsolt még a távollétében is tud feleségének minden lépéséről, mert figyeli a mobiltelefonját. Ekkor már a hetedik hónapja tart a bántalmazási történet, és Zsófi ekkor kezdi el először a menekülést fontolgatni: a bisztró egyik alkalmazottja, Alíz buzdítja arra, hogy hagyja el Zsoltot, mert egy barátnőjével is hasonló módon bánt a barátja, és végül fizikai erőszakba fordult az eset. Zsófi össze is pakolja a holmiját ennek hatására, de végül meggondolja magát, és marad. Pár nappal később Zsolt már Zsófi fizikai szabadságát korlátozza, nem engedi ki a közös lakásukból.

A kulminálódó erőszakosság végül kitörik a férfiből, és súlyos sérüléseket okoz a feleségének. A jelenetet nem látja a néző, csupán Zsófi véres arcából és mozgásképtelenségéből következtethet a történetekre. Innentől kezdve felgyorsulnak az események: a bántalmazói kapcsolatból a rokonok Miklós segítségével menekítik ki a nőt, s ezzel furcsa keretes szerkezetet kap a bántalmazás. Hiszen így Miklós nem csak a kiindulópontban játszik fontos és aktív szerepet, hanem szinte a saját hibáját jóvé téve vagy elhalványítva, immáron a megmentő szerepében is tetszelegve moshatja magát tisztára a nézők előtt is.

Szintén fontos elem, hogy bár beszélnek a szereplők ennek a lehetőségéről, végül mégsem tesz senki feljelentést a rendőrségen, így Zsolt elkerüli azt, hogy az igazságszolgáltatás előtt kelljen felelnie a tetteiért. Sokkal hangsúlyosabb viszont az önbíráskodás reprezentálása: Zsoltot a katona öccse veri meg, miután tudomására jut a bántalmazás, így tehát egy másik férfi bünteti meg a bántalmazó férfit. A lakóközösség szintén megszólja Zsoltot, de konkrét kirekesztése nem történik meg, ekként a közösség tagja tud maradni. Nem sokkal később Zsolt maga dönt úgy, hogy indulatkezelő terápián vesz részt, és ezzel úgy tűnik, hogy a sorozat készítői elintéztnek veszik az igazságszolgáltatást és a karakter „bűnhődését”.

Mégsem mondhatjuk ugyanakkor azt, hogy Zsófi teljesen passzívan éli meg a vele történeteket, hiszen bár feljelentést nem tesz, de a válókeresetet beadja, s beleegyezik, hogy a történetéből figyelemfelkeltő újságcikk szülessen, sőt, egy Zsolt ellen szervezett női tüntetésen közli Zsolttal, hogy a kapcsolatuknak vége, és egyszerűen nincs mentség arra, ha egy férfi bántalmaz egy nőt. Áldozati szerepéből tehát kilép, aktivitásával a sorozat készítői azt üzenik, hogy az áldozat nem marad feltétlenül passzív szemlélője a vele történeteknek, hanem a bántalmazás után lehetősége van visszaszerezni a kontrollt a saját döntései és élete felett.

A sorozatbeli szemtanúk

A sorozatban több szereplő is gyanítja, hogy Zsolt bántalmazza Zsófit, de beavatkozni senki sem akar vagy mer. Zsófi kórházba kerülését követően két, egymásnak ellentmondó vélekedés kerül napvilágra Zsolt és Zsófi beosztottjaiként dolgozó Alíz és Ádám vitájában. Alíz, aki már korábban is figyelmeztette Zsófit, azt a szemrehányást teszi maguknak, hogy közbe kellett volna avatkozniuk, akár erőszakosabban is Zsolt és Zsófi kapcsolatába, és akkor megakadályozhatták volna, hogy idáig fajuljanak az események. Ádám ezzel szemben elhárítja maguktól a felelősséget, és arról győzködi Alízt, hogy Zsófi nem akarta, hogy segítsenek rajta, erőszakkal pedig nyilván nem segíthettek volna neki. A szemtanúk eltérő megküzdési stratégiáját láthatjuk itt tehát, ahol az egyéni felelősséget hárító vélemény áll szemben a felelősséget igen komolyan felvető vélekedéssel.

Utóélet

Pár héttel azután, hogy Miklós tulajdonképpen kimentti Zsófit a bántalmazóval való kapcsolatából, alapvetően a nő kezdeményezésére viszonyt kezd vele. Ezt akár értelmezhetnénk egy traumatizált állapotban lévő áldozat egyfajta Stockholm-szindrómájaként. A készítők Zsófi számára semmilyen pszichológiai segítséget nem írnak a történetbe ahhoz, hogy a nő a vele történeteket feldolgozza, s ez azt az érzetet keltheti az olvasóban, hogy az ilyen jellegű traumákat viszonylag könnyen, önerőből is fel lehet maradéktalanul dolgozni, tehát nem is olyan súlyosak a támadások, mint amilyennek tűnnek. Ám hamarosan kiderül, hogy Zsolt és Zsófi titkos szövetséget kötöttek annak érdekében, hogy Miklóson elégtételt vegyenek az őket ért sérelem miatt. Ezzel a meglehetősen valószínűtlen történeti csavarral a szerzők tulajdonképpen Zsófit egy bosszúszomjas, a férfiakra veszélyes nő (egyfajta femme fatale) szerepébe helyezik, aki ráadásul a szexuális erejével téveszti meg a férfiakat, és használja őket kénye-kedve szerint. Komolyan megkérdőjeleződik Zsófi általános szavahihetősége, ami utólag képes lehet arra, hogy más színben tüntesse fel a vele történt bántalmazást és annak súlyosságát a nézőkben.

Milyen nézői reakciók érkeztek a bántalmazói történeti szálra?

A következőkben azt vizsgáljuk, hogy a nézők hogyan interpretálták a sorozat bántalmazási történetét: a látottak hogyan formálták a szereplőkről kialakított véleményüket, hogyan magyarázták a bántalmazást (mely magyarázó elméletek aktiválódtak leginkább a nézőkben a látottak hatására), s ez megfelel-e a fenti elemzésben rámutatott alkotói döntéseknek, azaz az alkotók mennyire vezették a nézőt véleményének kialakításában. Az elemzéshez 27 interjút használtunk fel, 10 férfi és 17 női résztvevővel.¹² Az interjúk 2013 őszén készültek, vagyis nem sokkal a bántalmazói történeti szál lezárulása után. A megszólítottak zöme (21 interjúalany) a 20-50 év közötti korosztályból való, de akadt köztük néhány idősebb interjúalany is, a legidősebb 75 éves volt. Lakóhelyüket tekintve budapesti sorozatnézők mellett (15 résztvevő) nem fővárosi *Barátok közt* nézőket is megkérdeztünk, ők zömében kisebb városokban vagy megyeszékhelyen élők. Az interjúalanyok rendszeres sorozatnézők: többségük arról számolt be, hogy több sorozatot is néz a *Barátok közt* mellett, csupán elvétve akadt olyan, aki csak és kizárólag a *Barátok közt* miatt ül le naponta a TV elé. A sorozatot minden interjúalany rendszeresen, ha nem is szigorúan minden nap, de hetente többször nézi. A megkérdezettek foglalkozásukat tekintve jellemzően az alsó középosztályhoz tartoznak (diák, tanár, boltos, postás, kiskereskedő stb). A félig strukturált interjúk során a bántalmazási történetre több felvezető kérdés után kérdeztünk rá: hogyan telik egy átlagos napja, ebbe hogyan illeszkedik be a *Barátok közt* nézése, miért és mióta nézi a sorozatot, ki a kedvenc férfi és női szereplője, melyik a kedvenc történeti szála, mi az, amit nem szeret a sorozatban, és szívesen elhagyna. A bántalmazási szálra való felvezető kérdésekkel próbáltuk elősegíteni az interjúalanyok spontán válaszadását a lényegi kérdésekre: mit gondol a bántalmazási történetről, van-e helye egy ilyen eseménynek egy sorozatban, tanulságos volt-e, mi a véleménye a felek viselkedéséről, ki mennyiben felelős a történetekért. Az interjú végén rákérdeztünk, hogy az interjúalanyak volt-e a való életben hasonló tapasztalata.

Akik már tapasztaltak vagy éppen átéltek hasonlót

Felmerülhet az az elvárás, hogy akinek volt alkalma akár ismerőse-barátja révén, akár saját bőrén megtapasztalni egy bántalmazói kapcsolat jellegzetességeit, elsődlegesen a bántalmazott önbizalmának módszeres leépítését és a bántalmazó és bántalmazott közötti függőségi helyzet kialakulását, az jobban megérti a bántalmazás mechanizmusát, s ha nem is

¹² Az interjúk elkészítését segítő interjúvázlat megtalálható a tanulmány mellékletében.

feltétlenül helyezi a tágabb társadalmi struktúra, a nemek közötti hatalmi viszonyok keretei közé, legalábbis nem esik az áldozat-hibáztatás általános csapdájába. Az interjúk nem mutattak összefüggést megélt tapasztalat és a bántalmazás mechanizmusának ismerete ill. felismerése között.

A megkérdezettek közül öt interjúalany válaszolt igennel arra a kérdésre, hogy van-e bármiféle tapasztalata a bántalmazásról. Az öt válaszadó érintettsége a közvetett ismerőstől (hallomásból való ismertség) a személyes érintettségig meglehetősen széles skálán mozog, azonban mindegyik válaszadó közös tulajdonsága, hogy a megoldást az adott kapcsolatban lévő személyektől, mégpedig elsősorban a bántalmazottól várják el. A „*nem maradtam volna Bartha mellett*”, „*le kellett volna lépni minél hamarabb*” típusú megfogalmazásoktól, melyek implicit a bántalmazottra hárítják az egyetlen lehetőségként elképzelt megoldás, a kapcsolatból való kilépés felelősségét, az olyan explicit megnyilvánulásokig, mint „*a nő hibája, hogy hagyja*”, vagy „*aki hagyja magát, az megérdemli*”, mind azt jelzik, hogy a válaszadó a párkapcsolati erőszakot az egyén személyes problémájának tekinti, s nincs tudatában azoknak a társadalmi tényezőknek, melyek a nők elleni erőszakot lehetővé teszik, egyszerűsített legitimálják.¹³

Szintén az egyén szintjén, de a bántalmazó magatartásában keresve az okot egy közvetetten érintett válaszadó Zsófi gyengesége helyett Bartha Zsolt bűnöző alkatában látta az erőszak okát, s általánosságban is úgy vélte, hogy „*beteg emberek csinálnak ilyet*.” Elmondása szerint párjának egyik munkatársa halálesetbe torkolló erőszakot követett el („*halálra szúrta a nőjét*”) – ezt ő így kommentálta: „*Elég brutál és senki nem gondolta ... elgurult a laszti ... Nem ismerjük őket. A párom szerint normális volt*.” Mégha amúgy „normális” volt is az illető, a párkapcsolati erőszak hihetlenségét csak azzal tudja az interjúalany önmaga számára is megmagyarázni, hogy azt az erőszaktevő hirtelen elméleti elborulásának tudja be („*elgurult a laszti*”). A párkapcsolati bántalmazás ekként a bántalmazó pszichés zavarának számlájára íródik, ám ezzel azonban egyfajta felmentést is kap az erőszaktevő, hiszen aki elméjében beteg, az nem beszámítható, s tettei nem kérhetők rajta számon.

Az öt érintett interjúalany közül a bántalmazásban egyetlen közvetlenül érintett fiatal lány tanúsította a Zsófival és történetével szembeni legambivalensebb, önmagának is gyakran ellentmondó viszonyt. Az interjúalany erőszakos férfiak keze alatt nőtt fel, apja bántotta őt, anyját az élettársa. A megkérdezett egyszerre érti, hogy a bántalmazó fokozatosan „*leépíti*” társát, ezzel elérve azt, hogy az önbizalmában megroppant partnernek ne maradjon lelki tartaléka „*lépni*”, s egyszerre hibáztatja a bántalmazottat, hogy hagyta ideig „*elfajulni*” a dolgokat. „*Egy idő után az ember eljut odáig, hogy*

¹³ Az interjúalanyoktól idézett mondatokat, kifejezéseket dőlt betű és idézőjel együttes használatával jelezzük.

nem mer lépni, mert azt hiszi, hogy neki onnan már csak rosszabb lehet, nem bízik önmagában” — magyarázza a bántalmazásnak kitett nő helyzetét. Aztán pár mondattal később e megértést némiképp felülírva így nyilatkozik: „Összességében úgy vagyok most már vele, hogy aki bagyja magát, az megérdemli.” A bántalmazást átélt interjúalany tudatában van a segítő, pártfogó környezet fontosságának: a barátok, ismerősök jelenléte visszatartja a bántalmazót az erőszaktól, és a környezet segítsége nélkül a bántalmazott nemigen tud kilépni a kapcsolatból („*anyukám közel egy év távlatából látja be, hogy rossz volt neki abban a kapcsolatban, és hogy akkor teljesen leépítették. Ha akkor mi onnan nem szedjük ki, ő nem veszi észre.*”) Míg az interjúalany az egyéntől várna el a kapcsolat meg-, azaz feloldását — bár ambivalens módon tisztában van ezen elvárás hiábavalóságával — ugyanakkor hiányolja a bántalmazó bűnhődését, s az intézményi szint, a rendőrség megjelenését. Szerinte Zsófinak fel kellett volna jelentenie Zsoltot: „*bele kellett volna tenni, hogy igenis lehet tenni valamit*” — bűnhődés hiányában a nevelő hatás jelentősen veszít erejéből. E leginkább érintett interjúalany megnyilvánulásaiban nagyfokú vívódást látunk: hol az áldozat, hol a közvetlen környezet, hol az intézményi szint felelősségét hangsúlyozza. A segítségül hívható lehetőségek (család, barátok, rendőrség – nota bene: női segélyvonal, civil szervezetek említés szintjén sem merülnek fel) fontosságának és az áldozat lelki/pszichés leépülésének ismerete ellenére is fel-felbukkannak reakcióiban az áldozathibáztatás jól ismert frázisai.

A hűtlenség mint provokáció

Meyers szerint az egyén patológiáján túl a nő provokatív viselkedése a legáltalánosabb, a párkapcsolati erőszak igazi okait elfedő tévhit és egyben az emberek által leggyakrabban előhívott magyarázat (56). A hűtlenség a párkapcsolati erőszak reprezentálásában tipikusan provokációként jelenik meg. Felmérésünkben az összes interjúalany többsége (16 résztvevő) egyértelműen Zsófit okolta a történetekért, mondván, megcsalta a férjét. Ezen felül további hét néző, noha vonakodott is jogosnak nevezni Zsolt viselkedését, Zsófit hibásnak látta abban, hogy így alakultak a dolgok, hiszen megcsalta férjét, s ezzel kivívta „*érthető*” haragját. E válaszadók Zsolt haragját jogosnak tartják, amit azonban, úgy vélik, másképp kellett volna levezetnie, illetve másképp kellett volna Zsófit büntetnie. („*Zsófi nem ártatlan, és valami büntetést érdemelt volna, de ezt semmiképp.*”) Érdekes módon egy interjúalany még azt követően is okolta Zsófit a történetekért, miután eszébe jutott, hogy Zsolt is megcsalta Zsófit — az összes interjúalany közül egyébként csupán két válaszadó tartotta számon ill. tartotta fontosnak megjegyezni Zsófi felelőssége okán Zsolt hűtlenségének tényét. „*Abogy viselkedett (Zsolt) az nem volt jogos, de a haragja az igen. Bár, ha azt nézzük, hogy ő is megcsalta Zsófit, akkor pont az ellenkezője mondható, nem volt jogos.*” Aztán pár kérdéssel később arra válaszolva, hogy Zsófi

okolható-e a történetek miatt, ismét csak így válaszol: „*Amiatt mindenképpen, mert megcsalta ... De ettől függetlenül szerette Zsoltot, és gondolom ezért sem lépett hamarabb.*”

Tehát nem ugyanazok a játékszabályok vonatkoznak nőre, mint férfira: Zsolt következmény nélkül megcsalhatta Zsófit (a sorozatban sem lett ebből bonyodalom és a nézők is szemet hunytak fölötte), Zsófi hűtlensége viszont provokációnak minősül még akkor is, ha ezzel egyrészt tulajdonképpen „*egyenlített*” Zsolt felé, másrészt pedig nem önszántából, „*kalandol*” keresve lett hűtlen, hanem Miklós tisztességtelen ajánlatának engedelmeskedve. Ezt a kettős mércét jelzik azok a nézői reakciók – az interjúalanyok között négy személy, három férfi és egy nő megnyilvánulása – melyek azt sugallják, hogy a férfi hiúsága számára elviselhetetlen, ha megcsalják. „*Egy férfinak nagy törést jelent, ha megcsalják*”, „*melyik férfi viselné jó szívvel, ha megcsalják*”, „*ha azt vesszük, hogy egy férfit megcsal a barátnője, az egy undorító dolog ... férfi részéről nem tolerálandó, hogy megcsalja a barátnője vagy a felesége.*” Ezek a kijelentések azzal fenyegetnek, hogy amelyik férfi tétlenül tűri, hogy megcsalják, kikerül az igazi férfiak köréből. Az utolsó megnyilvánulás kifejezetten gyűlölködő, mizogűn hangvétellű („*undorító dolog*”) és szinte felszólít a tettlegességre, megbüntetésre („*nem tolerálandó*”). Az összes interjúalany közül csupán négynek (!) a válaszában nem jelent meg a hűtlenség mint provokáció (van, aki egyáltalán meg sem említi a félrelépést és van, aki úgy véli, hogy egy félrelépésnél mindkét ember hibás), ez azonban nem feltétlenül jár együtt Zsófi pozitívabb megítélésével: mind a négyen gyengének tartják azért, mert nem tud kilépni áldozati szerepéből. A válaszadók többségének hűtlenséggel kapcsolatos véleménye azt az általános vélekedést tükrözi, hogy a női hűtlenség természetes és jogos velejárója/következménye a hűtlen partner bántalmazása, míg a férfi hűtlensége a „*na bumm*” kategóriájába tartozik.

A Zsófi hűtlenségét provokációként értelmezők (s ezáltal Zsolt bűnösségét enyhítők) között nem egy olyan válaszadó akad, aki nemcsak hogy hűtlensége okán Zsófit okolja Zsolt agressziójáért, hanem fontosnak tartja explicite kijelenteni, hogy a hűtlenséget mint olyat általánosságban elítéli. „*Hát nem mondom, hogy Zsófi megérdemelte, ami történt, mert azt nem, de az biztos, hogy őmiatta indult az egész. Igaz, hogy eléggé sarokba volt szorítva, de nem hiszem el, hogy csak az volt a megoldás, hogy megcsalja Zsoltot, vagy ha már meg is tette, akkor is tisztázhatta volna még időben a dolgokat. Én személy szerint nagyon elítélem a félrelépést, szóval ezt mindenképp nagyon negatívan látom.*” Vagy: „*Hát a megcsalás az szerintem megbocsáthatatlan. Szóval, ha Zsolt olyan dübös volt, és ennyire bántotta, nem értem, miért nem hagyta el.*” Ezek a kijelentések annyiból érdekesek és elgondolkodtatóak, hogy akik szájából elhangzanak, nap mint nap azért ülnek le este a TV elé, hogy megtudják, ki kivel kezd ki, kivel jön össze, kivel szakít, kivel lép félre, kin áll bosszút féltékenységből stb., hiszen a sorozat jó része a szereplők

érzelmi életéről szól, s leginkább csak annyiban mindennapi életük egyéb eseményeiről (vállalkozásaikról, munkájukról, zűrös ügyleteikről) amennyiben ez szükséges az állandóan változó, új célpontot kereső érzelmi életük bemutatásához. (A sorozat szerteágazó szerelmi szálai alapján a Blikk magazin elkészítette annak szextérképét.) E promiszkuus világot napról napra nyomon követő nézőktől ellentmondásosnak tűnik a megcsalás morális alapú elítélése.

A férfi patológiájának és a hűtlenség provokációként való értelmezésének együttes hatása a párkapcsolati erőszak radikális félreértelmezéséhez vezet. Meyers szerint a „férfi megszállottként és önmagán kívülként való láttatása egyszerre magyarázatul és felmentésül szolgál tettei alól. A patológiás egyén saját megszállottságának áldozata, nem felel viselkedéséért” (55). S ha ehhez még hozzáadódik a női provokáció, az erőszaktevő már-már a női provokálás áldozataként jelenítődik meg, aki inkább együttérzésre és sajnálatra, semmint elutasításra és megrovó intézkedésekre tarthat igényt. A szerepek felcserélődni látszanak: áldozatból provokáló, erőszaktevőből áldozat válik. Az egyén patológiájának vagy a nő provokatív viselkedésének előtérbe helyezése ekként fedi el azt, hogy az erőszak valódi alapja az, hogy a férfiak többsége úgy érzi, joguk van uralkodni a nő felett, akiket nemük miatt alsóbbrendűnek tartanak, és amikor úgy érzik, elveszítik a nő feletti irányítást, erőszakhoz, végső soron gyilkossághoz folyamodnak (Meyers 59). A *Barátok közt*-ben bemutatott bántalmazás jól érzékelteti, ahogy a férfi egyre görcsösebben próbálja a nőt kontroll alatt tartani, s amikor úgy érzi, hogy az mégis kicsúszik a keze közül, elveszti önuralmát. Zsolt egyszerre tart kizárólagos igényt Zsófi (mobiltelefonján kémkedik utána és eltiltja rokonaitól), s érez leküzdhetetlen megvetést iránta (kihívó, szexis ruhákba kényszerítve a bisztró férfi vendégeinek kínálja fel prédaként, ezáltal, a lotyó szerepét ráerőltetve szexuális tárgygyá degradálja más férfiak számára). A nő feletti hatalomra törekvését jelzi a nyelv is, melyet használ. A végső verés előtti jelenetek egyikében nyilvános helyen sértegeti Zsófi (nő)rokonait, s amikor azok erre válaszként távozni készülnek, és Zsófi marasztalni próbálná őket, Zsolt visszatartja Zsófit: „*Te itt maradsz és befogod a szűd*” — fegyelmezi feleségét a felszólító mód helyett a minden ellenvetés lehetőségét kizáró kijelentő módot használva.

Az erős vs. gyenge nő

A 27 interjúalany közül 20 válaszadó beszéde árulkodik arról, hogy meglehetősen rögzült kategóriákban és sztereotípiákban gondolkodik a nemekről és a nemi szerepekről. Illeszkedve a sorozat különböző kreált karaktereinek archetípusaihoz, a sorozat szereplőit a válaszadók jellemzően olyan címkékkel látják el, mint jó pasi, jó nő, erős vs. gyenge nő, buta liba, jó anya, jóságos öregember, s e kategóriák jellemzőit állandó jellemvonásként a

szereplőknek tulajdonítva meghatározott magatartásformákat várnak el tőlük. Ha a szereplők e kategóriáknak nem megfelelő magatartást tanúsítanak, „személyiségfordulatot” diagnosztizálnak.

Az összes megkérdezett válaszában több mint felében figyelhető meg az erős vs. gyenge nő szembeállítás. Az erős nő céltudatos, okos, pontosabban szép és okos (értsd: átlagos intelligenciáját megfelelő határfokkal állítja saját boldogulásának a szolgálatába), kiáll magáért, döntésképes, független, megáll a saját lábán, magabiztos, és nem alázkodik meg. Más-más kifejezésformában („nem elég talpraesett/magabiztos”, „nem egy erős nő”, „gyenge nő”, „puhány, elesett, pedig régen karakán volt”, „okos nő ne tűrje ezt a bánásmódot”, „erősebbnek gondoltam”, „szánalmas ez a nő”) 17 interjúalany marasztalta el Zsófit gyengeségéért. Az olyan megállapítások, mint „Zsófi eléggé irányítható nő, ezért tűrte, hogy bántásák”, „gyenge, hogy nem tud kilépni”, „okosabbnak kellett volna lennie és átlátni a helyzet súlyosságát”, „Zsófi korábban erős jellem volt, személyiségtorzulás jött létre” azt jelzik, hogy e válaszadók Zsófit azért tartják gyengének, mert bántalmazás áldozata lett és nem tud kilépni a kapcsolatból. A bántalmazott nő ebben az értelmezésben jellemgyenge, hiszen eltűri, hogy bántásák. A 17, Zsófit gyenge nőnek tartó résztvevő közül egy kivételével mindegyik felelősnek tartotta Zsófit a történetekért, vagy azért, mert félrelépett, vagy azért mert nem lépett ki időben a kapcsolatból.

Az erős nő/gyenge nő kategóriákban gondolkodók számára, úgy tűnik, a párkapcsolatban való kiegyenlített viszonyok és az ebből eredő boldogság vagy annak hiánya határozzák meg, hogy egy adott nő mely kategóriába sorolandó. Zsófit gyengének tartják annak ellenére, hogy a megcsalás kitudódását követő összeomlása és önmarcangolása után elhatározza, hogy visszaszerzi és megtartja férjét, majd céltudatosan és cselekvően törekszik arra, hogy ezt elérje (aktívan segít férje vállalkozását fellendíteni, felkarolja férje előző házasságából való fiának ügyét). Elhatározása és az elhatározás megvalósítása iránti elkötelezettsége okán Zsófiról is elmondható lenne, amit oly sok megkérdezett Klaudiáról állít: tudja, mit akar, és meg is szerzi — mégis, míg a nézők szemében Klaudia „igazi, okos nő”, aki képes bármire, hogy elérje célját, Zsófi nemcsak, hogy gyenge személyiségnek ítéltetik, de sokak számára „butácska”, aki „képtelen felnőtt nő módjára viselkedni.” (Az összes interjúalany közül 8-an mondták ki valamilyen formában, hogy Zsófi buta — „butácska”, „butuska”, „buta liba” — nem számítva azokat, akik burkoltan vonták kétségbe értelmi képességeit („egy okos nő ne tűrje ezt a bánásmódot”).

A folyamatot, melynek során Zsófi szeretetével és áldozatvállalásával Zsolt visszaél, és verbális, valamint fizikai sértéseivel egyre inkább kihúzza alóla a talajt, e nézők úgy értelmezik, mint ami a nő gyengeségét, mi több, butaságát mutatja. A hangsúly a férfi által elkövetett abúzusról a nő áldozati

szerepvállalására és intelligenciájának megkérdőjelezésére tolódik, s e nézők egyben az áldozattól várják el a probléma megoldását. Csakúgy, mint a megcsalás provokációként való értelmezése, ez a nézőpont is az áldozathibáztatás klasszikus csapdája, mely nem az erőszaktevő, hanem az áldozat magatartásában (butaság, jellemgyengesség) keresi és találja meg az erőszak okát. Az áldozathibáztatás az erőszaktevő implicit felmentését és a párkapcsolati erőszak legitimálást eredményezi.

Jóindulatú szexizmus

Több interjúalany szájából elhangzik, hogy férfi ne üssön meg nőt: „*lányt soha nem ütiünk meg*”, „*sosem jogos, ha egy nőt bántanak*”, „*nem ütiünk meg egy nőt*”, „*aki ilyenre képes, az nem férfi*”. E válaszadók azonban – egy kivétellel – felelősnek tartják Zsófit a történetekért, tehát a „sosem” tiltás mégsem annyira univerzális. A „férfi nem bánt hat nőt” szemléletmód, bár látszólag a nő védelméről szól, indíttatása, működése és hatása nem a nemek közötti egyenlőség irányába mutat. Ez a szemléletmód a nőt – a férfival ellentétben – védtelennek és védelemre szorulóknak tételezi fel és láttatja. Csakúgy, mint a nőkkel szembeni mindennapi előzékenységi gesztusok, azt sugallja, hogy a nő alárendelt helyzetben van, hiszen pártfogásra, előzékenységre, védelemre van szüksége. Ez a fajta jóindulatú szexizmus ugyanúgy sztereotípiákon alapszik, mint az ellenséges szexizmus — a nő női mivoltából eredő és úgymond női tulajdonságaiért való idealizálása, dicsérete és felmagasztosítása működésének eredménye szempontjából nem különbözik az ellenséges szexizmusétól. Az ambivalens szexizmus fogalmának megkonstruálásával Glick és Fiske (1996) mutat rá, hogy az ellenséges és jóindulatú szexizmus vegytiszta formában ritkán fordul elő, jóval gyakoribb jelenség a kettő sajátos keveredése. Az ambivalens szexizmusban keverednek az ellenséges szexizmus nyílt dominanciára való törekvéseinek elemei a jóindulatú szexizmus burkoltabb hatalmi viszonyainak jellemzőivel.

Mivel a jóindulatú szexizmus is sztereotípiákon alapszik — még ha a nőkre nézve pozitívabb sztereotípiákon is, mint az ellenséges szexizmus — az, aki viselkedésével, habitusával meghazudtolja e sztereotípiákat, negatív viszonyulást válthat ki környezetéből. Nemcsak az ellenséges, de a jóindulatú szexizmus is alapvetően befolyásolja a gender alapú erőszakhoz, így a párkapcsolati erőszakhoz való viszonyulásunkat (Valor-Segura et al. 2011). A jóindulatú szexizmus ideológiáját sejtető válaszadók egyértelműen és egyöntetűen felelősnek tartották Zsófit a történetekért. A válaszadók ekként mondanak ellent a saját maguk által explicite megfogalmazott diktátumnak, miszerint „*nőt soha nem ütiünk meg*”.

A sztereotíp gondolkodásmód és jóindulatú szexizmus kapcsán figyelmet érdemel a szereplők nevének kicsinyítő képzővel való ellátása. A

szereplőket kategóriákba soroló 20 válaszadó közül 7 használ a karakterek kapcsán valamilyen kicsinyítő formát, vagy a szereplő nevét becézve (Zsófi, Timike, Alízka), vagy a szereplőt jellemző melléknevet kicsinyítve (Zsófi „*kis butuska*”), illetve a kettőt együtt is („*Zsófi elég butácska*”, „*Timike elkényeztetett libuska*”). A látszatra kedveskedő, ám valójában leereszkedő megnevezésformát a válaszadók csak női szereplők kapcsán használják, talán Klaudia, a sorozat nagyasszonya a kicsinyítő képzőtől egyetlen megkímélt női karakter. Férfi szereplők esetében még akkor is kerülnek a válaszadók a kicsinyítő képző, ha egyébként a karakter megítélése megengedné, ld. Szabi, aki valakinél „*anyámasszony katonáját*”-nak minősül. A fiúk még a fiatalabb szereplők esetében (ikrek, Balázs, Peti) sem kapnak kicsinyítő képzőt. Ám ami ennél meglepőbb: a hét kicsinyítő formát használó interjúalany döntő többsége (6) nő.

Jó anyák

A nemi szerepek és sztereotíp gondolkodásmód, valamint a sorozat ún. genderklímája kapcsán érdemes szólni a „jó anya” toposzról, mely négy válaszadónál jelenik meg. A sorozatban szereplő anyák közül a válaszadók Alízt egyhangúan rossz anyának látják: „*Alíz nem úgy viselkedik, mint egy anya*”, „*Alíz buta liba, egy anya ne viselkedjen így*”, „*Alíz anyának nem való*”, „*Alízka nem anya típusú*”. E válaszadók szemében Alíz felelőtlen, csak magára gondol — értendő ezalatt, hogy keresi a számára megfelelő partnert, miként a sorozat többi szereplője is ideje nagy részében ezt teszi. Ahogy az egyik interjúalany kifejti: „*Alízka anya. De ahelyett, hogy anyaként viselkedne ... bárki elviheti egy körre. Nem anya típusú, a lánya mellett kellene lennie az ágyban, mesét olvasni, játszani vele, ehelyett folyamatosan épp valamelyik pasival hempereg.*”

Alízzal ellentétben egy-egy válaszadó szemében Gizi „*tipikus odaadó*” anya, illetve Nóra „*nagyon-nagyon jó anya*”. Kérdéses, hogy miből jutottak erre a következtetésre a válaszadók, hiszen sem Gizit, sem Nórárt nemigen láthatjuk gyermekükkel való foglalkozás közben – amit Alíztól ellenben számon kérnek. Talán Nóra sikeressége az, ami rávetül az anyaságáról kialakított képre is. Nóra — Klaudia mellett — a válaszadók jelentős részének szemében a sikeres nő megtestesítője, a már említett igazi, okos nő típusa, aki megfelelő képzettség birtokában képes a saját lábán állni. A válaszadók közül 20 említi Klaudiát és Nórárt, mint imponáló és kedvenc, vagy mint a sorozat szempontjából fontos karaktert. Miként egy interjúalany meg is fogalmazza: „*... az egész nő maga egy meghatározó jelenség. Erős, talpraesett, bár ez az alapvető tulajdonsága, mostanság eléggé össze van zuhanva, amiért nem jönnek össze a párkapcsolatai. Szerintem jobb lenne, ha összeszedné magát, mert így elveszti a nézők szeretetét.*”

A Gizit „*odaadó anyának*” tartó interjúalany azzal magyarázza véleményét, hogy Gizi „*megpróbál talpra állni és Laci oldalán ez sikerül is neki.*”

Mindez erősen megkérdőjelezi a jó anyaság fogalmának jelentését: a működő párkapcsolatban élő, ugyanakkor a saját lábán megállni képes nő egyben „jó anyának” ítéltetik, függetlenül attól, hogy mint szülő hogyan viszonyul a gyermekéhez — Nóra esetében az anyagi biztonság szintén hozzájárulni látszik a jó anyának való megítélésben, bár ha azt vesszük, hogy lánya elkényeztetettsége több válaszadó ellenszenvét is kivívta, legalábbis megkérdőjeleződhetne a nevelésének és jó anyaságának sikeressége.

*

Az interjúk elemzése és a különféle válasz- és diskurzusmintázatok feltárása után összességében elmondható, hogy a kategorizálásra, az emberek felcímkezésére hajlamos interjúalanyok (20) közül többen a jóindulatú szexizmus jellegzetességeit mutatják gondolkodásmódjukban, példaként említettük a kicsinyítő képzőkkel ellátott, leereszkedő hangnemű megnevezéseket, illetve az „egy férfi nem üthet meg nőt” típusú, látszólag a nők érdekében tett kijelentéseket, melyek azonban a nőt ismét csak a védelemre szoruló, alárendelt és kiszolgáltatott helyzetben láttatják, és az „igazi” férfiassággal szemben is előíró, normatív tartalmat hordoznak. A kategorizáló válaszadók a hagyományosan maszkulin tulajdonságokkal rendelkező, erős, okos, magabiztos, racionális döntésekre képes nőt értékelik nagyra, aki ráadásul a megfelelő férfihoz kötődik érzelmileg, és rosszállóan fogadják a félresiklott, illetve nem működő párkapcsolatban vergődőket. A sikeresség még a szegényes szülő-gyerek viszonyt is megszépíti, a sikertelenség pedig totális kudarcnak, jellemgyengedésnek minősül. A sztereotípiákban gondolkodók többsége (18) szerint Zsófi saját hibájából lett áldozattá és a válaszadók jellemzően nincsenek tisztában a bántalmazás jellegzetességeivel, tényezőivel, illetve nem tanúsítanak Zsófi irányában együttérzést.

Az interjúalanyok többsége (19) úgy gondolja, hogy a bántalmazási szálnak a sorozatba való beemelése mögött egyfajta figyelemfelhívási szándék áll. E nézők szerint a történet ráirányítja a figyelmet egy valós, ám negligált társadalmi problémára. A bántalmazás fordulatokat és izgalmakat kínál jellegzetessége is többekben felmerült, mint kiváló nézettségemelő tényező, a megkérdezettek egy része (7) azonban aggodalmát fejezte ki amiatt, hogy a Zsolt-Zsófi között történtek bemutatása nincs összhangban a sorozat korhatári besorolásával. Azok közül, akik üzenetet és nevelő célzatot véltek felfedezni a téma megjelenítésében, hozzávetőlegesen fele-fele arányban vonták le azt a tanulságot, hogy az ilyesfajta tragédiák elkerülése érdekében jobban oda kell figyelniük környezetünkre, embertársainkra, a bántalmazás lehetséges jeleire, illetve hogy a történet nevelő hatása szempontjából Zsoltnak bűnhődnie kellett volna, és az ügyet legalább rendőrségi feljelentéssel kellett volna lezárni. Az intézményi szinten történő (rendőrség általi) megtorlást

jellemzően a kategorizálásra hajlamos válaszadók hiányolták, akik Zsófit buta libaként vagy gyenge jellemként könyvelték el, és akik szemében a nő hűtlensége a férfiúi hiúság aláásása. Ezzel szemben a környezet szerepét, az egymásra való odafigyelést, tehát a megelőzést jellemzően olyan válaszadók tartották fontosnak és vonták le mint a történet egyik fontos tanulságát, akik nem voltak elutasítóak Zsófival szemben.

Az összes válaszadó közül csupán hárman gondolták azt, hogy a párkapcsolati erőszak az adott férfi és nő magánügye, és a barátoknak, ismerősöknek nem kell az ilyesmibe beleszólniuk. A megkérdezettek nagy többsége ezzel ellentétben fontosnak tartja az erőszaktevővel szemben kifejtett valamiféle kontrollt — akár a rendvédelmi szerv, akár a közvetlen környezet révén — és a bántalmazott segítségét. Ez biztató, hiszen a válaszadók e többsége tudja, hogy a bántalmazott nő kiszolgáltatott helyzetben van, melyből egyedül nem tud kitörni, még akkor is, ha felelősnek tartják a kialakult helyzetért és hibáztatják „gyengeségéért”. A megértő, ugyanakkor neheztelő attitűd több válaszadónál is olyan módon jelenik meg, hogy általánosságban érti és elismeri a bántalmazott nő kiszolgáltatott helyzetét, a konkrét helyzetben azonban neheztel Zsófi: „*a bántalmazott nő egyszerre fél és ragaszkodik*”, vagy: „*Zsófinak szakember segítségére lenne szüksége, rengeteg ilyen nő van, aki nem tud kilépni*”, de ugyanezen válaszadók hozzá is teszik: „*az első ütés után le kellett volna lépnie*”, és legfőképpen: „*én ezt biztosan nem tőrném*” (ez rendkívül gyakori reakció).

Számos interjúalany válasza a bántalmazás egyes jellemzőinek (a bántalmazás folyamatjellege, pszichés leépítés, elmagányosítás, teljes kontrollálás, függőségi helyzetbe hozás) ilyen-olyan fokú ismertségét mutatja, azonban a patriarchális struktúra, mely a bántalmazást, a nők elleni erőszakot lehetővé teszi és elfogadja, kimondatlan marad. Nemhogy mint a párkapcsolati erőszak forrását, de semmilyen módon nem vetik fel a válaszadók a téma kapcsán a nemek közötti egyenlőtlenséget. Ez azonban a sorozat terhére is róható, hiszen a bántalmazási szál tulajdonképpen lezárásának tekinthető, a Wekerle lakótelepi ház belső udvarán, Zsolt bisztrója előtt nagy nehezen összehozott tüntetést leszámítva Zsófi „magánéleti” problémája nem lett átemelve társadalmi problémává. Ezáltal a sorozat a párkapcsolati erőszakot meghagyta magánéleti problémának — ebben az értelmezésben annak megoldása is az egyén felelőssége.

Konklúzió

A sorozat bántalmazási történetének elemzése és az arra adott nézői reakciók áttekintése arra enged következtetni, hogy az a fajta populáris kultúra, melynek a *Barátok közt* szerves része, nem tud kiutat mutatni a nők elleni erőszakból.

A sorozat könnyedén beágyazódik a minket körülvevő fogyasztói kultúrába, mely elválaszthatatlanná vált a legfőképpen a nőkre nyomást gyakorló test- és szépségipartól (McRobbie, Antalóczy 2006). A divat- és szépségközpontú társadalomban az egyén számára a legfontosabb feladat önmaga: testét a megfelelő formába hozni és a divatnak megfelelő öltözetbe bújtatni — a test már önmagában jelzi, hogy az egyén képes-e úszni az árral, beilleszkedik-e a fogyasztói társadalomba. Antalóczy szerint:

Az egyén akaratától függetlenül testét belső értékei és irányultsága lenyomatának tekintik, s a közösség számára információt hordoz arról, hogy mennyire életképes a fogyasztói társadalomban, mennyire felel meg e normáknak és elvárásoknak. (...) A testalkattól független kötelessége mindenkinek, hogy legalább próbálja megközelíteni a fogyasztói kultúra által ontott vizuális képek sugallta ideált. A test a társadalmi sikeresség mércéjévé vált, amit a szépség- és fitneszipar felvirágzása is bizonyít. (2006, 100)

A test tehát sikerességünk avagy sikertelenségünk lenyomata, kifejezője annak, hogy mennyire vagyunk versenyképesek a sikerorientált társadalomban. Mindenki saját sikerének kovácsa, hiszen minden egyén (így a nő) előtt (is) nyitva áll a lehetőségek tárházának kapuja (oktatás, hivatások, az ebből eredő anyagi függetlenség, a szexualitás és a partnerválasztás szabadsága). Ebben az életmód kultúrában (*lifestyle culture*) a siker a legerősebb kényszer: az egyén felelőssége, ha „nem jönnek össze a dolgok”, hiszen az egyéni előrehaladás a megfelelő döntések függvénye. A *Barátok közt* nőszereplőinek nézői megítélésénél láthattuk a siker fontosságát, annak eredőjét (az egyéni döntések) és annak következményeit (a siker az egész személyiség megítélésére kihat). A láthatatlan karmester által vezényelt hiper-femininitás (McRobbie) a sikerközpontú életszemlélettel összefonódva a magabiztos, racionális döntésekre képes, önálló, sikeres, ugyanakkor külsőségében hangsúlyozottan feminin nőt állítja eléünk ideálként, aki saját keresetének nem elhanyagolható részét testének ápolására fordítja.

Miként a női magazinok általában, ez a világ könnyedén egyensúlyoz a feminista szempontok (önállóság, függetlenség, munka stb). és a szépségközpontúság között, valahol az önbeteljesítés és a másoknak való tetszeni vágyás mezsgyéjén (Nettleton 143). Az egyes feminista szempontok tudomásul vétele és megvalósulása (pl. anyagi függetlenség, a szexuális kettős mérce eltörlése) megteremti az egyenlőség illúzióját, miközben a fogyasztói társadalom, nem utolsósorban a média, változatlanul a patriarchális társadalomszemléletet közvetíti és népszerűsíti. Az önálló boldogulás mellett a fogyasztói társadalomban a nő alapvető feladata továbbra is, vagy még inkább, a tetszés, a femininitás kultusza pedig leginkább a (heteroszexuális) szerelmi viszonyokban való elfoglaltságot (ld. a *Barátok közt* szerelmi szálai,

vagy a női és tini magazinok hasonló tematikája), és legkevésbé sem a politikai kultúrában való részvételt jelöli ki a nő számára iránymutatóul. Nettleton megfogalmazásában: „A média patchwork módjára ölti a feminista foltokat a patriarchális alapszövetre, azt a látszatot keltve, hogy a patriarchátus egy kevésbé szexista társadalom felé fejlődik, miközben valójában önmaga is a domináns patriarchális ideológiát erősíti” (143).

A *Barátok közt* világában a nő (látszólagos függetlensége mellett!) a férfi tulajdona, mellyel „bánni” tudni kell. Amikor Berényi Balázzsal szakít barátnője, Hanna, a fiú apja, Berényi Miklós így oktatja fiát: „*tanuld meg kezelni a nőket.*” Amikor Zsoltnak tudomására jut, hogy Zsófi megcsalta, és bánatát és mérgét a sztriptíz-bárban Yvette-tel akarja feledtetni, majd Yvette férje leüti őt, a nő büszkén magyarázza Zsoltnak, hogy férje „*az élete árán is megvédi őt.*” Ugyanakkor bizonyosak lehetünk abban, hogy egy hasonló helyzetbe keveredve, mint Zsófi, Yvette sorsa is kétségtelenül tragikus fordulatot venne, hiszen a védelmező magatartás nem más, mint annak megnyilvánulása, hogy a férfi tulajdonnak tekinti a nőt. A végső verés napján (!) Zsolt ekként oktatja öccsét: „*nehéz a nőkkel ... csak nővel ne kezdjen az ember.*” A „nőkkel nem könnyű az élet” a *Barátok közt* férfiszereplői közötti diskurzus egyik alaptétele és a férfiszolidaritás közös találkozási pontja. A Berényi Miklós és András közötti beszélgetésekből az is kiderül, hogy Miklós azért zsarolta meg Zsófit és vette videóra együttlétüket, hogy Zsolton bosszút álljon. Zsófi ilyen módon a két férfi közötti kakaskodás áldozata lett, András megfogalmazásában: a „*járvékos vereség*”. Majd Zsolt akkor fogadja vissza Zsófit (és kezdi bántalmazni), amikor rájön, hogy Miklós akkor győzi őt le, hogyha ő maga hagyja, hogy Zsófival tönkremenjen a kapcsolata — hiszen ez volt Miklós célja.

Bár a nők elleni erőszak témájának felvetése révén úgy tűnhet, hogy a sorozat progresszív társadalomszemléletet kínál nézőinek, nem tud a partnerbántalmazás problematikájához pozitívan hozzájárulni, hiszen azon a fajta szexista társadalomszemléleten nyugszik, mely a nők elleni erőszak alapvető forrása. A nézői reakciók is ennek megfelelően alakulnak: a nézők felismerik ugyan a probléma társadalmi szintű jellegét és fontosságát, mivel azonban annak forrása rejtve marad, a valós megoldási lehetőségekig (megelőzés, oktatás és érzékenyítés révén) nem jutnak el.

Felhasznált irodalom

- Antalóczy Tímea. 2001. „[A szappanoperák genezise és analízise II.](#)”
Médiakutató 2001. ősz.
- Antalóczy Tímea. 2006. *Szomszédok közt. Szappanoperák az ezredforduló Magyarországon*. Budapest: Médiakutató Alapítvány.

- Bernáth Gábor – Messing Vera. 2001. „[Roma szereplő a 'Barátok közt'-ben: Az első fecske.](#)” *Médiakutató* 2001. tavasz.
- Berns, Nancy. 1999. „My Problem and How I Solved It: Domestic Violence in Women's Magazines.” *The Sociological Quarterly* 40 (1):85-108.
- Campbell, Jacquelyn C. – Jennifer Manganello. 2006. „Changing Public Attitudes as a Prevention Strategy to Reduce Intimate Partner Violence.” *Journal of Aggression, Maltreatment & Trauma* 13 (3-4): 13-39.
- Carlyle, Kellie E. – Michael D. Slater – Jennifer L. Chakroff. 2008. „Newspaper Coverage of Intimate Partner Violence: Skewing Representations of Risks.” *Journal of Communication* 58 (1): 168-186.
- Carmody, Dianne Cyr. 1998. „Mixed Messages: Images of Domestic Violence on „Reality” Television”. In Mark Fishman – Gray Cavender (eds) *Entertaining crime: television reality programs*. New York: Walter de Gruyter, 159-174.
- Connell, R.W. 1995. *Masculinities*. Cambridge: Polity.
- Cuklanz, Lisa M. – Sujata Moorti. 2006. „Television's 'New' Feminism: Prime-Time Representations of Women and Victimization.” *Critical Studies in Media Communication* 23 (4): 302-321.
- EC – European Commission. 2010. [Domestic Violence against Women. Report](#). Special Eurobarometer 344. Brüsszel: TNS Opinion & Social.
- FRA – European Union Agency for Fundamental Rights. 2014. [Violence against women: an EU-wide survey. Main results](#). Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Gelles, Richard J. 1995 [2002]. „Spouse Abuse: Theoretical explanations.” In James J. Ponzetti (ed.) *International Encyclopedia of Marriage and Family*. New York: Macmillan, 1567-1568.
- Glick, Peter – Susan T. Fiske. 1996. „The Ambivalent Sexism Inventory: Differentiating Hostile and Benevolent Sexism.” *Journal of Personality and Social Psychology* 70 (3): 491-512.
- Gracia, Enrique – Juan Herrero. 2006. „Acceptability of domestic violence against women in the European Union: a multilevel analysis.” *Journal of Epidemiology and Community Health* 60 (2): 123-129.
- Gregor Anikó. 2014. „[Nyílt titkok – a nők elleni otthoni erőszak észlelése és az ezzel kapcsolatos vélemények a magyarországi lakosság körében.](#)” *Replika* 85-86: 13-33.

- Jackman, Mary R. 2006. „Gender, Violence and Harassment.” In Janet Saltzman Chafetz (ed.) *Handbook of the Sociology of Gender*. New York: Springer, 275-317.
- Maxwell, Kimberly A. – John Huxford – Catherine Borum – Robert Hornik. 2000. „Covering Domestic Violence: How the O.J. Simpson Case Shaped Reporting of Domestic Violence in the News Media.” *Journalism & Mass Communication Quarterly* 77: 258-272.
- McRobbie, Angela. 2004. „Post-feminism and popular culture.” *Feminist Media Studies* 4 (3): 255-264.
- Meyers, Marian. 1994. „News of Battering.” *Journal of Communication* 44 (2): 47-63.
- Morvai Krisztina. 1998. *Terror a családban: a feleségbántalmazás és a jog*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- NANE. 2006. *Miért marad??? Feleség- és gyerekbántalmazás a családban. Hogyan segíthetünk? Kézikönyv segítő foglalkozású szakemberek számára*. Budapest: NANE Egyesület.
- NANE egyesület – Női Érdek – Patent Egyesület – MONA. 2013. [Jó, de nem elég. Nőszervezetek közleménye a családon belüli erőszak hétfőn elfogadott új büntető tényállásáról.](#) (sajtóközlemény, 2013. június 5.)
- Németh Eszter. 2012. [„Hozzá tartozók sérelmére elkövetett erőszakos cselekmények.”](#) *Szám-Lap*. KSH Tájékoztatási Főosztály.
- Nettleton, Pamela Hill. 2011. „Domestic Violence in Men's and Women's Magazines: Women Are Guilty of Choosing the Wrong Men, Men Are Not Guilty of Hitting Women.” *Women's Studies in Communication* 34 (2): 139-160
- Singhal, Arvind – Everett M. Rogers. 2002. “A Theoretical Agenda for Entertainment-Education.” *Communication Theory* 12 (2): 117-135.
- Squire, Corinne. 1994. “Empowering Women? The Oprah Winfrey Show.” *Feminism & Psychology* 4 (1): 63-79.
- Tóth Olga. 1999. *Erőszak a családban* (TÁRKI Társadalompolitikai Tanulmányok 12.). Budapest: TÁRKI.
- Tóth Olga. 2003. „A családon belüli, partner elleni erőszak.” *Századvég* 27 (1): 101-117.
- Valor-Segura, Immaculada – Francisca Expósito – Miguel Moya. 2011. „Victim Blaming and Exoneration of the Perpetrator in Domestic

Violence: The Role of Beliefs in a Just World and Ambivalent Sexism.” *The Spanish Journal of Psychology* 14 (1): 195-206.

Virág György. 2006. „Családon belüli erőszak.” In Gönczöl Katalin, Kerecsi Klára, Korinek László, Lévy Miklós (szerk.): *Kriminológia — Szakkriminológia*. Budapest: CompLex Kiadó, 377-398.

Walker, Lenore E. A. 2009. *The Battered Woman Syndrome*. 3rd Edition. New York: Springer Publishing Company.

Melléklet

Személyes bemutatkozás

- Ki ő? Mivel foglalkozik? (Ha már nem dolgozik: mit csinált?) Hol és kikkel él? Kikből áll a családja?
- Mesélje el egy átlagos napját! (-- Ha furcsállja, akkor nem kell az egész nap, hanem csak a délután és este: mivel, hogyan tölti általában a szabadidejét délutánonként, esténként?)

Sorozat

- Mióta nézi rendszeresen a Barátok Köztöt (BK)?
- Vissza tud emlékezni, hogy hogyan kezdte el nézni? Kinek vagy minek a hatására? (Volt benne egy olyan szereplő vagy színész, aki miatt? Kicsoda? Miért volt vonzó? A családból már nézte valaki? Kicsoda?)
- Van-e valami tevékenység, amihez kötődik a BK-nézés, valamilyen egyéb elfoglaltság, ami közben nézi? Kikkel szokta nézni?
- Magyarországon elég sokan nézik. Mit gondol, vajon miért lehet ilyen sikeres?
- Családtagjaival, ismerőseivel meg szokta beszélni a napi eseményeket? Esetleg látogat fórumokat, hozzászól ott? Kivel szokta megbeszélni?
- Miért szereti a sorozatot?
- Mitől lesz szerinte jó egy napi sorozat (mint amilyen a Barátok közt)?
- Hogy élne meg, ha véget érne a sorozat? Mit szólna hozzá?
- Van más sorozat, amit ilyen rendszeresen vagy még rendszeresebben néz? Miért pont azokat? Mi tetszik azokban? Miben más a BK azoktól a sorozatoktól? Mitől egyedi a BK?
- Ki a kedvenc **női** szereplője a BK-ben? (Olyan is lehet, aki már nem szerepel, de akkor a jelenlegiek közül is válasszon!) Miért pont ő? (Több szereplőt is említhet, de akkor mindegyikről mondja el, hogy miért szereti.) Milyen tulajdonságai miatt szereti azt a szereplőt?

- És ki a kedvenc **férfi** szereplője a BK-ben? (Olyan is lehet, aki már nem szerepel, de akkor a jelenlegiek közül is válasszon!) Miért pont ő? (Többet is mondhat.)
- Milyen tulajdonságai miatt szereti azt a szereplőt?
- És melyik az a **női** szereplő, aki nélkül el sem tudja képzelni a sorozatot? Vagy aki nagyon hiányozna neki, ha például kiírnák a sorozatból? Miért?
- És melyik az a **férfi** szereplő, aki nélkül el sem tudja képzelni a sorozatot? Vagy aki nagyon hiányozna neki, ha például kiírnák a sorozatból? Miért?
- Mi az, ami tetszik, és mi az, ami nem tetszik neki a sorozatban jelenleg? Kiknek a történetét nézi szívesen, kiét nem?
- Mi az, amit, ha ő lenne a rendezője vagy az írója a sorozatnak, inkább kivenne?
- Mi az, amit inkább beleírna? Hogyan alakítaná a történetet?

Zsolt-Zsófi szál

- Mit szólt ehhez a bántalmazási történethez? (Helye van szerinte egy ilyennek egy napi sorozatban? Ha nem, miért nem? Ha igen, miért igen? “Tetszett” neki ez a történet? Miért?)
 - o Ha azon a véleményen van, hogy erőszak nem való egy ilyen sorozatba: voltak korábban más erőszakos jelenetek is: tetőről lelökés, emberrablás, fegyverrel fenyegetőzés, verekedés. Azokhoz képest ez miben más?
- Mi volt a véleménye Zsolt viselkedéséről? (Meg lehet érteni a haragját? Meglepte, hogy így lépett fel? Jogos volt a viselkedése?)
- El tudta volna korábban képzelni Zsoltról, hogy bántson egy nőt?
- És mi volt a véleménye Zsófi viselkedéséről? (Hamarabb kellett volna-e lépnie Zsófinak? Vagy maradnia kellett volna? Okolható a történetek miatt?) Mit kellett volna tennie inkább?
- El tudta volna korábban képzelni Zsófiról, hogy eltűrje, hogy bántsák?
- Ha Ő lenne Zsófi, mit tett volna ebben a helyzetben?
- A többi szereplőnek, barátoknak, családtagoknak nem tűnt fel szerinte? Vajon miért nem léptek?
- Miklós segítette Zsófit, Miklós ezen viselkedéséről mi a véleménye? Ő egyébként mennyire felelős abban, hogy Zsolt erőszakoskodott?
- Szerinte hogyan fog folytatódni a történetük (Zsófi és Zsolt története)? Kibékülhetnek a jövőben?
- Ha ő írhatná meg, hogyan folytatná Zsófi és Zsolt történetét?

Személyes élmények

- Szerinte a valóságban is ilyen egy bántalmazás? Szerinte valósághűen ábrázolta a sorozat?
- Vajon miért tették bele az alkotók ezt a történetet a sorozatba?
- Van olyan ismerőse esetleg, akit valaha bántott a partnere? Ismer esetleg olyan férfit, aki bántalmazta a társát? HA BÁRMELYIKRE IGEN: Ahhoz a bántalmazáshoz hasonlítva, mi volt, ami egyezett a sorozatbelivel?
- HA NEM: Tanult esetleg valamit a sorozatból? Hogy mik lehetnek a jelei esetleg, ha valakit bántalmaznak? Hogy hogyan tud segíteni az áldozatnak?
- Összességében mit gondol: milyen pozitívuma, pozitív hozadéka lehet annak, hogy ez a történeti szál bekerült a sorozatba? Esetleg negatív hozadéka?

Rédai Dorottya

Central European University

Etnicitás-konstrukciók a szüzesség és házasság diszkurzusain keresztül

Ebben a tanulmányban azt vizsgálom meg, hogyan konstruálódik az etnikai identitás tizenévesek szexualitásról szóló diszkurzusaiban. E vizsgálathoz egy magyarországi középiskolába járó diákokkal készített csoportos interjúk átiratán végzek kvalitatív diszkurzus-elemzést. A szüzességre és a házasságra, mint két nagyon jelentősnek bizonyult diszkurzív szintérre fókuszálva keresem a választ arra, hogyan konstruálják cigány interjúalanyaim etnikai identitásukat, hogyan húznak etnikai csoporthatárokat, hogyan állítanak fel „a Másságon belüli hierarchiát”, és hogyan pozícionálják magukat ebben a hierarchiában a szüzesség és a házasság diszkurzusain keresztül. Azt is megvizsgálom, vajon a szüzesség és a házasság diszkurzív szinterei-e a ‘magyar’ identitás konstruálásának is, illetve azt, hogy miként befolyásolják a nők szabad választásáról és szexuális ágenciájáról szóló neoliberális/posztfeminista diszkurzusok a cigány és magyar lányok diszkurzusait és gyakorlatait a szüzesség ‘elvesztésével’ kapcsolatban. Meglátásom szerint a cigány lányok esetében a szüzesség odaadása a ‘megfelelő’ fiúnak, szerelemért, hűségért és stabil, hosszútávú párkapcsolatért (amelyből később házasság is lehet), a hagyományos szűzen férjhezmenés ‘modernizált’ változata. Ugyanakkor azok az interjúalanyok, akiknek nincsenek a cigányokhoz hasonló etnicizált hagyományaik, e hagyományokhoz képest indirekt módon konstruálják saját többségi ‘magyar’ identitásukat, amikor azt hangsúlyozzák, hogy csak a cigányoknál vannak ilyen szokások. Ennek során reflektálok a szüzesség odaadása és a házasság szimbolikus, valamint szoci-ökonómiai jelentőségében rejlő etnikai különbségeire is.

Bevezető

E tanulmány arra keresi a választ, hogyan konstruálódik az etnikai identitás középiskolás diákok szexualitásról szóló diszkurzusaiban. Az elemzéshez egy budapesti középiskolában 2009 és 2011 között a doktori kutatásomhoz (Rédai 2015a) gyűjtött anyagokat használok fel. 24 interjút készítettem 87 diákkal (45 lány, 42 fiú), 3–4 fős csoportokban; ezek átiratán végzek diszkurzus-elemzést. A vizsgált középiskolában van szakiskolai, szakközépiskolai, gimnáziumi és érettségi utáni technikusképző tagozat; a diákok kb. kétharmada szakiskolai képesítést szerez.

Két olyan „diszkurzív színtérre” (Butler 2005, 164) fókuszálok, amelyek fontos szerepet játszanak a középiskolások szexualitásról való gondolkodásában és beszédében, ezért ezekben jól megragadható az etnicitás diszkurzív konstruálása: a *szüzesség* és a *házasság*. Megvizsgálom, hogyan konstruálják cigány interjúalanyaim¹ személyes etnikai identitásukat, hogyan húznak etnikai csoportthatárokat, hogyan állítanak fel „a Mássalagon belüli hierarchiát” (Youdell 2003, 9), és hogyan pozícionálják magukat ebben a hierarchiában a szüzesség és a házasság diszkurzusain keresztül. Azt is megvizsgálom, vajon a szüzesség és a házasság diszkurzív terei-e a ‘magyar’ identitás konstruálásának. Feltérképezem, hogyan befolyásolják a nők szabad választásáról és szexuális ágenciájáról szóló neoliberális/posztfeminista diszkurzusok a cigány lány interjúalanyim diszkurzusait és gyakorlatait a szüzesség ‘odaadásával’ kapcsolatban. Azt állítom, hogy a szüzesség odaadása a ‘megfelelő’ fiúnak, szerelemért, hűségért és stabil, hosszútávú párkapcsolatért ‘cserébe’ (amelyből később házasság is lehet), a hagyományos szűzen férjhezmenés modernizált változata, amelyben nem a szülők választják a partnert, hanem a lányoknak van választása abban, hogy a megfelelő partnernek adják a ‘kincsüket’. Azt is állítom, hogy azok az interjúalanyok, akiknek nincsenek hasonló etnicizált hagyományaik, mint a cigányoknak, negatívan konstruálják saját többségi identitásukat, amikor a saját szüzességgel elvesztéssel és házassággal kapcsolatos nézeteikről és gyakorlataikról az elhatárolódás gesztusával beszélnek; mondván, hogy „ők nem úgy csinálják, mint a cigányok.”

E tanulmányban a leggyakoribb, domináns diszkurzusokkal foglalkozom. Megjelentek — jóval ritkábban — más típusú hozzáállások, vélekedések, tapasztalatok, narratívák is a szüzességgel és házassággal kapcsolatban, mind a cigány, mind a magyar interjúalanyok körében, de ezek vizsgálata túlnőne e dolgozat keretein. A szűkítés másik szempontja, hogy itt csak a női szüzességről írok. Ennek az az oka, hogy a szüzesség témájáról való beszédmód a fiúk esetében nem bizonyult etnicitás-konstruálónak, míg a lányok esetében ez az egyik legfontosabb olyan szexuális fogalom, ami mentén megkülönböztetik saját és mások etnicitását. Ezt mind az antropológiai szakirodalom (pl. Bosnjak és Acton 2013; Gay y Blasco 1999; Okely 1983), mind a lány és fiú interjúalanyaim diszkurzusai alátámasztják.²

1 Cigány interjúalanyaim kivétel nélkül a ‘cigány’, nem a ‘roma’ megnevezést használták, ezért én is ezt használom. A ‘magyar’ identitást etnikai értelemben használom, nem pedig magyar állampolgárookra utalva, hiszen a cigányok is azok.

² E tekintetben elemzésem, a jóval kevesebb elérhető cigány fiú interjúalany miatt, korlátos, de megállapításaimat közvetve megerősíti az a tény, hogy a szakirodalomból is hiányzik a cigány férfi szexualitás diszkurzusának vizsgálata, különösen a szüzességre és a házasságra vonatkozóan.

Amikor a szüzesség és a házasság kerül szóba, a fiúk (tekintet nélkül etnikai önidentifikációjukra) rögtön áttérnek a lányok szüzesség elvesztésének megvitatására és arra, hogy az (oláh) cigány lányok milyen hamar házasodnak. A lányoktól sem tudunk meg sokat az etnicizált férfi szexualitásról. Míg a fiúk és a lányok is aktívan konstruálják a női cigány etnicitást, a cigány férfi partner etnicitása nem a szexualitáson keresztül jelölődik. Az adott szexuális tevékenységben a fiú vagy láthatatlan, vagy a lány 'ajándékának' átvevőjeként jelenik meg, aki a lány szerint vagy érdemes, vagy nem erre a 'kincsre'. Az etnicizált szexualitás a nő testére íródik (ld. még Gay y Blasco 1999), erre fókuszálnak a szüzesség elvesztéséről, a korai házasodásról, a nászéjszaka szüzességi tesztjéről, a bakfis-kortól hordott virágos hosszú szoknyákról, az esküvőn viselt fehér ruháról, a korai szülésről és bőséges gyermekáldásról szóló kijelentések egyaránt. Amikor a férfiakról a szüzesség elvesztésének kontextusában esik szó, az etnikai distinkció eltűnik, és a szexualitás kettős mércéjében megnyilvánuló nemi distinkció lép elő. A fiúk számára a szüzesség elvesztése nem az etnicitással kapcsolódik össze, hanem a kompetitív maszkulinitással (lásd: Rédei 2015b). Ezért ez a tanulmány az etnikai identitásnak a *női* szexualitás mentén előálló konstituálódásáról szól.

A faj és az etnicitás performatív konstitúciója

Kutatásomban a szubjektumok diszkurzív konstituálódását Foucault diszkurzus-elméletének és Butler performativitás-elméletének keretei között vizsgálom, tehát a szubjektumokat a diszkurzusok produktív hatalma következtében előálló konstrukciónak tekintem, a nemi, szexuális, etnikai és osztály-identitások metszéspontjában előálló performatív cselekedetek artikulálódásának (lásd: Foucault 1980; 1999; Butler 2001; 2005). A hagyományos diszkurzusok logikája szerint a szexualitásnak fontos szerepe van a nemi kategorizálás dichotómiáinak konstruálásában, ám ami az etnicitás-konstruálást illeti — különösen a cigány/magyar distinkció diszkurzív és szociálpolitikai kontextusában — a szexualitás szerepével kevés elméleti szakirodalom foglalkozik. A kevés kivételek egyike Joane Nagel (2003; 2000) kutatása.

Butler performativitás-elméletére alapozva Nagel felfogása értelmében az etnicitás és a szexualitás performatív és kölcsönösen konstruálja egymást. Nagel megjegyzi, hogy „a különböző etnikai tranzakciókban az adott egyén relatív hatalmi pozíciója meghatározhatja az egyén etnikai besorolását és hogy az egyén etnikumának mi a tartalma és értéke” (2000, 111).³ Rottenberg (2003) arra hívja fel a figyelmet, hogy vannak különbségek a

³ Az angol eredeti idézetek magyar változatát saját fordításomban adom közre.

társadalmi nem és a faj performatív konstitúciós mechanizmusai között. Az amerikai feketék kontextusában azzal érvel, hogy a faji normák a fehérbőrűség feltételezésén keresztül működnek, vagyis „amíg nem néz ki valaki feketének, addig azt feltételezik róla, hogy fehér” (2003, 438). Ez a feltételezés rávilágít a nemi és faji normák különbségére: míg a heteronormativitás rendszerében valakit vagy nőnek vagy férfinak tételeznek, és az ezt megerősítő vizuális jelek hiánya zavart kelt, a fehér rasszizmus rendszerében a megerősítő vizuális jelek hiánya nem zavart kelt, hanem megerősít: ha valakinek nincsenek jól látható fekete jegyei, akkor fehérnek tekintik (Rottenberg 2003, 439). Bár mindkét rendszerben az egyénnek egyértelműen meg kell felelnie a dichotóm kategóriák egyikének (férfi/nő, fekete/fehér), ám csak a nőket kényszerítik vagy bátorítják és jutalmazták azért, hogy nőként azonosíthatóak legyenek, és egyáltalán nem bátorítják őket arra, hogy férfiként jelenjenek meg. A feketéket ugyanakkor kényszerítik arra, hogy feketeként legyenek azonosíthatóak, de — helyzettől és hatalmi viszonyoktól függően — egyben bátorítják is őket arra, hogy próbáljanak meg ‘minél fehérebbek lenni’, és ha ezt sikeresen teszik, azzal bizonyos hatalmat és privilégiumokat nyernek el (Rottenberg 2003, 442).

Véleményem szerint van egy másik fontos különbség is a nemi és faji/etnikai dichotómiák között. Míg a szexualitás normatív diszkurzusaiban a nemek totális kettősséget alkotnak (tehát valaki vagy nő, vagy férfi), a faji/etnikai performatívák inkább egy folytonosság mentén írhatók le. Ugyanakkor, bár az elnyomott ‘fekete’ és a domináns ‘fehér’ a skála két végső, nem felcserélhető hatalmi pozíciói, a kettő között többféle hibrid szubjektum performatív konstitúciójára van lehetőség. Cigány interjúalanyaim esetében a hibrid identifikáció (félcigány, magyar, de cigány szülőkkel, stb.) eszköze az etnicitás performálásának; törekvés arra, hogy minél ‘fehérebb’ legyen valaki, ugyanakkor megőrizzen valamennyit a számára jelentőségteljes ‘cigány’ identitásából is. A ‘fehérnek látszódás’ (passing) lehet sikeres és sikertelen az adott szituációban és hatalmi viszonyokban. A faj/etnicitás nemcsak a fehérnek látszódáson keresztül konstruálódik, hanem a különböző faji/etnikai hovatartozások explicit performálása során is, többek között szexuális diszkurzusokon keresztül.

„A cigány különbségtétel” című tanulmányában Horváth Kata (2009) Butler performativitás-elméletét felhasználva elemzi, hogyan konstruálódik a ‘cigányság’. Azt állítja, a ‘cigány’ nem eleve létező kategória, hanem a ‘cigányok’ és ‘magyarok’ közti különbségtétel működtetésén keresztül jön létre. A ‘cigány’ jelentése ‘cigányok’ és ‘magyarok’ szüntelen megkülönböztetési gyakorlatain, a különbségtétel reiterációjának következtében konstruálódik. A ‘cigány’ különbségtétel nemcsak úgy történik, hogy valaki saját magát vagy valaki mást szó szerint cigánynak nevez, hanem közvetett módon is; például ‘mélyszegénységről’, ‘speciális nevelési igényű

gyerekekről', 'kisebbségről' vagy 'bőrszínről' beszélve – anélkül, hogy ténylegesen kiejtenénk a „cigány” szót (2008). A 'cigány különbségtétel' tehát közvetve, bizonyos diszkurzív formációk működtetésén keresztül is működik — esetünkben többek között a szüzesség és a házasság diszkurzusain keresztül.

Fehérség

A brit és amerikai szociológiában használt 'fehérség' (whiteness) fogalom a hazai kontextusban is alkalmazható: a magyar egy etnikai szempontból monolitikusnak tekinthető poszt-szocialista kelet-európai társadalomahol a fehér etnikai többség egyetlen szignifikáns méretű etnikai kisebbséggel helyezkedik szembe. A 'fehérség' koncepciójára támaszkodom annak megértése érdekében, hogy a fehér 'magyarság' hogyan konstruálódik a 'cigányság'-gal szemben a szexualitás diszkurzusain keresztül.

Wander, Martin és Nakayama szerint a fehérség koncepciójának bevezetése nagyon fontos, mert ez mutatja meg a fehérség privilegizáltságát, azaz láthatatlanságát és jelöletlenségét (1999, 22–23). Láthatatlanságában a fehérség a norma, amihez képest 'Mások' 'színes'-nek jelölődnek. A fehérséget csak indirekt módon, valami ellentétéként, láthatatlan entitásként jelölik, ami része a fehérség által gyakorolt elnyomó hatalom működésének (Nakayama és Krizek 1999). Elemzésem szempontjából ennek azért van jelentősége, mert a 'színtelenség' privilégiuma magyarázza meg, miért volt nehéz olyan szexuális diszkurzusokat találnom, amelyek a fehér magyar etnicitást jelölik. Magyar interjúalanyaim gyakran konstruálták saját etnicitásukat úgy, hogy magukat kimondatlanul cigányokhoz hasonlították, miközben azt deklarálták, hogy ők 'nem cigányok', vagy nem követnek olyan szexuális hagyományokat, mint a cigányok. Frankenberg megjegyzi, hogy a fehérség csak a fehérek számára láthatatlan (2001, 81). Ez igaz a magyarországi cigányok esetében is: a cigány nyelvben a fehérség látható és a *gádžsó/gádžsi* szóban kerül kifejezésre, amelynek jelentése 'nem cigány férfi/nő', és ez a magyar kontextusban, ahol két etnicitás van, a fehér magyarokra utal.

Magyarországon a fehér magyarok nem minősülnek etnikumnak, a cigány magyarok pedig egyszerre minősülnek rassznak és etnikumnak, a két kategória esetükben összeolvad. Számukra a vegyes származás azt jelenti, hogy vagy különböző típusú cigányok (oláh, beás, romungro) vannak az ősük között, vagy vannak cigány és magyar felmenőik is. Az első esetben a cigány magyarok az etnicitásukat inkább a kulturális örökségük és hagyományaik alapján választják. A második esetben inkább a fizikai jegyekre hagyatkoznak az öndefiníciójukban: ha fehérnek látszanak, akkor többnyire félcigánynak vagy magyarnak definiálják magukat. Választásaikat korlátozza az, hogy a

fehér többség hogyan értelmezi az ő etnicitásukat, valamint a hatalmi viszonyok, amelyek erőterében etnicitásukat performálják. Elemzésem azt mutatja meg, miként értelmezik a fiatalok az etnikai hovatartozásukat a szüzességhez és házassághoz kapcsolódó etnicizált tradíciókon keresztül; egyúttal hogyan alakítják ezeket a tradíciókat annak érdekében, hogy összhangban legyenek választott etnikai hovatartozásukkal.

Interjúalanyaim etnikai identitásképzése

A legtöbb hazai cigányokkal foglalkozó antropológus és szociológus (pl. Durst 2011; 2006; Bakó 2002) az etnicitást társadalmi konstrukciónak tekinti, és megkérdőjelezi a két egymással vitatkozó demográfiai iskola által használt fix és kizárólagos etnikai kategóriákat (pl. Kemény 2004; Havas, Kemény és Kertesi 2000; Ladányi és Szelényi 2000; Kertesi és Kézdi 1998). Sok antropológiai és szociológiai munka (pl. Durst 2011; 2006; Tóth 2007) Frederick Barth-ra (1994 [1969]) hivatkozik az etnicitás elméleti megközelítése során, aki megkérdőjelezi azt a feltételezést, hogy az etnikai csoportok definiálásához a közös kultúra megléte kell, hogy a csoport alapvető jellegzetessége legyen. Szerinte a közös kultúra inkább eredménye a csoportszervezésnek és a csoporthatárok védelmének (1994, 11), és a csoporthatárok felállítása és fenntartása az, ami definiálja az etnikai csoportot, a csoportok tagjait és az inter-etnikus kapcsolatokat (1994, 15–16).

Amikor önidentifikációról van szó, akkor az interjúalanyok egyfajta vertikális számegyenesen helyezik el magukat, ahol a ‘teljesen magyar’ van a hierarchia legtetjén, a ‘teljesen cigány’ pedig a legalján. A megkérdezett 87 diák közül voltak, akik magyarnak; voltak, akik cigánynak, félcigánynak, negyedrészt cigánynak vallották magukat; voltak, akik azt mondták, hogy magyarok, de vannak cigányok a családjukban; magyarok, de cigányok közt nőttek fel; magyarok, de egyik szülőjük cigány vagy valószínűleg cigány. Volt egy lány, aki a barátai szerint félcigány volt, de ő nem vallotta magát annak, és voltak, akik nem azonosították be az etnicitásukat. Egy másik lány viccelődve olasznak mondta magát, és volt egy, akinek hagyományos cigány vezetékeve volt és azt mondta, hogy olaszok az ősei. Ezzel valószínűleg azt az ellentmondást próbálták ők ketten feloldani, hogy magyarnak mondták magukat, de cigányokra jellemző vonásaik voltak — sötét bőr, hosszú fekete haj — ‘az olasz nők’ sztereotipikus vonásai. A ‘félcigány’ identifikáció különösen figyelemreméltó, mert senki nem vallotta magát ‘félmagynak’ azok közül, akiknek az egyik szülője cigány, a másik magyar volt. Ez azt mutatja, hogy magyarnak lenni a hierarchia tetejeként értelmeződik, míg cigánynak lenni a hierarchia aljaként. Ezért ha valaki ‘csak’ ‘félmagyar’, az a ‘magyarnál’ alacsonyabb pozíció, viszont ‘csak’ ‘félcigánynak’ lenni a felfelé

mobilitás lehetőségére utalhat. Azok az interjúalanyok, akik félcigánynak vallják magukat, általában úgy beszélnek a cigányokról, hogy az kifejezi a (romungro) cigánysághoz való tartozásukat, de egyben meg is különbözteti őket a 'többi' cigánytól. Ez a kettősség különösen jól megfigyelhető lesz majd a cigány női szexualitás diszkurzusaiban.

A társas interakciók szempontjából az etnicitás folyékony, relacionális és szituációfüggő: az, hogy az adott személy milyen etnicitást ad(na) elő, az a helyzettől, valamint attól függ, hogy a helyzetben milyen hatalmi pozíciót tud elfoglalni. Durst Judit (2011) szerint az 'eticitás' önmagában üres kategória, amelyet antropológusok hibásan használnak egy csoportba tartozó emberek megjelölésére, akiket különböző nem etnikai sajátosságok is összekötnek (pl. az alacsony iskolázottság vagy alacsony jövedelem a cigány közösségekben). Szerinte az etnicitást relacionális változónak kell tekinteni, nem pedig különböző szociális és kulturális tényezők konstans összességének. Az adott csoport egy társadalmi kontextusba ágyazódott, amely meghatározza a csoport helyét az etnikumok közötti kapcsolatok szövetében. A 'cigányság' jelentését ezen interetnikus kapcsolatok érvényesítésének sikeressége határozza meg (2011, 27). Tanulmányomban az etnicitás mint relacionális változó nemcsak a nem cigányokkal való kapcsolatrendszeren keresztül kap jelentést, hanem azokon a szexualizált szokásokon keresztül is, amelyeket cigányok és magyarok a cigányságnak tulajdonítanak.

A magyar cigányokról szóló etnográfiai tanulmányok többnyire vidéki cigányközösségekről szólnak, akik kisvárosokban, falvakban vagy telepeken élnek, ahol a lakosság többsége vagy egésze cigány. A városi cigányok, akik valamennyire asszimilálódtak a többségi társadalomba, nem kapnak ekkora szociológiai és antropológiai figyelmet az 1990-es évek második fele óta. Horváth Kata megjegyzi, hogy a legtöbb antropológiai tanulmány az oláh cigányokkal foglalkozik, akiket a kutatók „hagyományosabbnak” találnak, és az ő kultúrájukat tekintik autentikus cigány kultúrának. Ez a megközelítés szerinte leértékeli vagy nem tartja érdekesnek a romungrokat vagy magyar cigányokat, és olyan csoportnak tekinti őket, akik „félúton vannak magyarság és cigányság között” és egyfajta „kulturális zsákutca” felé haladnak, ahelyett, hogy egy speciális cigány kultúrának tekintené a romungro kultúrát (2002, 247–248). Cigány interjúalanyim ugyanezt a felosztást használják: mint azt a következő részben tárgyalom, az oláh cigányokat hagyományosnak tekintik, a romungrokat pedig modernnek, asszimiláltak és városiasnak (bár ezeket a kifejezéseket nem használják). Ezt az intra-etnikus megkülönböztetést szexualizált etnikus hagyományokra hivatkozva teszik. Ezek a szexuális hagyományok definiálják az 'adekvát' nemi szerepeket és szexuális viselkedésformákat, amelyekre szükség van az etnikai csoporttagság és az etnikai határok fenntartásához (Nagel 2003, 56).

Interjúalanyaim cigány identifikációja tehát egy számegegyenes mentén képzelhető el, ugyanakkor, ha a szexualitásról van szó, akkor az etnicitás-skála kirekesztő dichotómiává merevedik. Azok számára, akik valamilyen mértékben cigánynak tartják magukat, nagyon fontosnak tűnik, hogy a sokszínű cigány közösségen belül ranglétrát állítsanak fel, „a Másságon belüli hierarchiát.” Cigány interjúalanyaim explicit módon konstruálják ezt a hierarchiát a diszkurzusaikban, bizonyos szexualizált kulturális tradíciókra (leginkább a szűzen férjhezmenésre, a fiatalkori kiházásításra, a szüzességi tesztre a nászéjszakán, és a korai gyerekszülésre) hivatkozva. A létrejött hierarchiában fölé helyezik magukat ‘Más Cigányoknak’, akik követik ezeket az általuk elavultnak tekintett hagyományokat: ezzezssexualizált etnikai identitást teremtenek maguknak.⁴

Cigány interjúalanyaim többnyire a romungrók (vagy magyar cigányok) és az oláh cigányok között tettek különbséget. Noha a magyarországi cigány népesség etnikai összetétele ennél komplexebb (lásd pl. Kemény & Janky 2005), cigány interjúalanyaim csak ezt a két csoportot különböztetik meg és helyezik magukat az egyikbe — a romungro csoportba.⁵ Ezáltal, annyiban, amennyiben a cigány/magyar dichotómia reprodukálódik az oláh/romungro különbségtétel során, a csoporton belüli, intra-etnikus hierarchizálás sok tekintetben megfelel a cigány/magyar különbségtételnek. A romungrókat modernizáltabbnak, asszimiláltabbnak, urbanizáltabbnak tartják, míg az oláhokat tradicionálisnak, idejétmúlt hagyományokhoz ragaszkodónak és aluliskolázottnak. Minden magát cigánynak valló interjúalanyom gyorsan közli, hogy ő nem hagyományos közösséghez tartozik, nem oláh cigány, és hogy azok a tradicionális közösségek vidéken élnek és kevésbé ‘fejlettebbek’, mint ők, városi cigányok. Azáltal, hogy a modern, a városi, az asszimilált érték számukra, interjúalanyaim a fejlődés diszkurzusát használják, amely szerint a tradicionális, vidéki, nem asszimilálódott azt jelenti, hogy ‘visszamaradt’. E diskurzus szerint az ilyen társadalmi csoportoknak modernizációra, ‘fejlesztésre’ van szükségük, amit egy lineáris fejlődésvonal mentén, a magasabb szocio-ökonómiai státusz és jobb életszínvonal felé vivő útként

⁴ E tanulmány szempontjából a romungrók és oláhok közötti szexualizált megkülönböztetés az érdekes, de interjúalanyaim a bűnöző vagy durva viselkedésmód fogalmát is használják az intra-etnikus hierarchia performatív konstruálására. Itt nem kívánok kitérni a ‘jó’ és ‘rossz’ cigányok közti különbségtételre. Horváth (2002) ír a feltételekről, amik alapján az általa vizsgált közösségben a cigányok magukat és egymást ‘jó cigánynak’ tartják, és arról, hogy hogyan használják az ‘oláh cigány’ fogalmát, hogyan tekintenek különbözőnek más falvakból vagy családokból származó cigányokat, akikkel nem kívánnak érintkezni. Más cigányok ‘oláh cigánynak’ nevezése diskurzív eszköz, amivel cigányok, amikor magyarokkal beszélnek, jelzik számukra, hogy ők ‘jó cigányok’ és nem a társadalmi hierarchia legalján állnak.

⁵ Két interjúalany muzsikuss cigánynak vallja magát, de ezt a romungro szinonimájaként használják.

gondolnak el (lásd: Crush 1999; Spivak 1999). Serban-Temisan hasonló jelenséget ír le a különböző romániai cigány csoportok, valamint a többségi románok és cigányok között (2011, 17). Az oláh/romungro etnikai kategóriák eszközül szolgálnak a hierarchia felállítására és önbesorolásra, az etnikai kategóriák megfigyelhetőnek a két csoportnak tulajdonított társadalmi, gazdasági és kulturális jellemzőknek. Az oláh-romungro hierarchia csak a cigány közösségen belül működik, csak a cigány interjúalanyok tesznek ilyen különbséget. A magyar interjúalanyok általában ugyanazokat a negatív sztereotípiákat használják a homogénnek lát(tat)ott teljes cigányságra, mint a romungrok az oláh cigányokra.

Az alábbiakban álljon itt néhány idézet, melyben a magát romungronak definiáló interjúalanyok elmagyarázzák, milyenek az oláh cigányok:

Levi: A cigányok között is vannak fajták, muzsikuss, oláh cigány, akkor mindenféle fajta. Például az oláh cigány, (...) azoknál vannak, mit tudom én, milyen szabályaik, ennyi idősen el kell [hálni]. Van olyan, aki eladja a lányát kiskorában egy másik család gyerekéhez, és akkor azoknak már kötelező összeházasodni, meg ilyen hülyeségek. (*Levi, félcigány, 17*)

*

Henrik: Az oláh cigányoknál (Szabi: azoknál a nagyszoknyás népeknél) még nagyon tartják a hagyományokat, ott senkit nem érdekelnek a jogok, ott 13 évesen is férjhez adnak egy lányt. (*Henrik, félcigány, 18; Szabi, félcigány, 16*)

Az idézetekben megszólaltatott három fiú félcigánynak vallja magát. Amikor Henrik csoportjában megkérdezem, ki cigány közülük, mondja, hogy ő az, de gyorsan hozzáteszi, hogy ő „magyar cigány”, mert az anyja magyar. Szexualizált hagyományokra hivatkozva magyarázzák a különbséget a két etnikai csoport között. Levi megjegyzi, hogy az olyan hagyományok, mint a kiházasítás, „hülyeségek”. Henrik korábbi, a beleegyezési korhatárról és a házasságkötés korhatáráról szóló kérdésekre visszaülve mondja, hogy az oláh cigányokat nem érdeklik a jogok; a kiházasítás hagyományát szembeállítja a gyerekek jogaival. Mindkét fiú etnikai identitását az adott cigány közösség lányainak korai kiházasításáról vallott vélekedése konstituálja: az oláh cigányok, akik ‘Mások’, mint ‘mi’, ‘elmaradtak’, ami a szexualitással összefüggő hagyományaikban mutatkozik meg, a kiskorú lányok férjhez adásában. Szabi megjegyzése érdekes, mert úgy magyarázza, kik az oláh cigányok, hogy „azok a nagyszoknyás népek”, és így az oláh cigányokat az oláh cigány nőkkel azonosítja, az ő vélekedésében a nők megtettesült etnicizált gyakorlata (egy bizonyos fajta szoknya viselete) az oláh identitást teljességében képviseli. Nagel szerint egy etnikum szexuális reprezentációja megerősíti az

etnikai csoporthatárokat (2003, 55–56). Ebben az esetben a fiúk erős határt húznak a romungro és az oláh inter-etnikai csoport közé a szexualitással kapcsolatos hagyományok emlegetésével, mely határ egyben hierarchiát is jelez a két csoport között.

Kincs vagy öröm? Serdülő cigány etnicitás-konstrukciók a szüzesség és a házasság diskurzusain keresztül

Az előző két idézet már előrevetítette a tanulmány fókuszát, nevezetesen hogy hogyan történik az etnikai önidentifikáció és ön-pozicionálás a szüzesség és a házasság diskurzusain keresztül. Valójában a szüzesség és házasság diskurzív locusainak átfedése önmagában is ‘cigány’ identitásképző (lásd: pl. Neményi 1999; Gay y Blasco 1999). A szüzesség és a házasság központi kérdéseknek tűnnek a középiskolás interjúalanyim számára. A szüzesség azért, mert a legtöbb kamasz ebben az időszakban szerzi első szexuális tapasztalatait; a házasság pedig talán azért, mert az alacsonyabb iskolázottságú emberek — különösen a cigány származásúak — általában viszonylag fiatalon házasodnak, nem sokkal a középiskola befejezése után, vagy már közben (lásd: Durst 2006). Durst szerint ezt a jelenséget nem a ‘cigány kultúra’ magyarázza, hanem a gazdasági és társadalmi mobilitás esélyei, a szegénység, a családi és társadalmi attitűdök az anyasággal kapcsolatban, a munkahely és a végzettség azok a tényezők, amelyek befolyásolják a cigányok reprodukciós mintáit (2011; 2006).

A meginterjúvált 14 cigány/félcigány és 34 magyar lány nagy része különbözőképpen viszonyul a női szexualitáshoz. Ez nem feltétlenül jelent különböző szexuális gyakorlatokat, inkább azokban az értékekben van különbség, amiket a szüzességnek, a monogámiának, a házasságnak és a nő heteroszexuális párkapcsolatban betöltött helyének tulajdonítanak. A mintámban erős nemi dichotómia volt megfigyelhető, amely szerint a szüzesség ‘ elvesztése ’ a lányok számára ‘szégyen’ volt, amennyiben nem a ‘megfelelő’ férfival és/vagy nem a ‘megfelelő’ életkorban (azaz ‘túl korán’) történt, míg a fiúk esetében nem volt annyira lényeges, hogy kívül történt meg az első aktus, és dicsőség volt, ha korán történt.

A mintámban szereplő lányok 80%-a már átélte első szexuális élményét. Minden lány (és sok fiú is) a ‘szüzesség elvesztése’ kifejezést használta, ami meglehetősen szűk heteronormatív keretben gondolja el az eseményt (lásd pl. Medley-Rath 2007): ez a kifejezés leggyakrabban az első penetratív szexuális élményre utalt. Egy lány csak úgy veszítheti el a szüzességét, ha egy fiú belehelyezi a péniszét a hüvelyébe, egy fiú pedig csak úgy, ha egy lány hüvelyébe helyezi a péniszét. A következő párbeszédben a három lány egy fiú osztálytársukról beszél, akiről az a pletyka járja, hogy meleg vagy biszexuális. A fiú azt állította, hogy elveszítette a szüzességét orális szex-

szel, amire Vica nagyon határozottan elmagyarázza, hogy a szüzesség elvesztése a heteroszexuális vaginális penetrációval azonos:

Emma: Iván azt mondta, már ő se [szűz].

Vica: Na jó!

Emőke: Hátulról!

Vica: Tudod, mit mondott? Ő már nem szűz. Na. Miért? Dugtatok? „Nem, csak leszopott.” (...) Mondom, hát akkor még szűz vagy, te hülye. „Hát de félig már nem.” Hát ha engem kinyálnak, akkor már félig nem vagyok szűz vagy mi? Úristen! Vagy ha megujjazznak, akkor „há, már nem vagyok szűz! De jó!”. Vagy feldugom a tampont, ilyen kis 14 éves lányok. „Hát, ha feldugod a tampont, akkor már elveszítetted a szüzességedet...”. Fel sem megy odáig! (*Emma 16, cigány, Vica 16, magyar, Emőke 17, magyar*)

Vica számára a szüzesség elvesztése láthatólag egyenlő a pénisz általi penetráció aktusával. Ahogy Emőke viccelődve utal rá, Iván lehet, hogy meleg és anális penetrációt élt át, de ez nem jelenti azt, hogy elvesztette a szüzességét, és az orális szex sem jelenti azt. Mivel fiú, csak úgy veszítheti el a szüzességét, ha behatol egy lány vaginájába. Látható, hogy maga Iván sem biztos benne, hogy elvesztette volna a szüzességét, és miután Vica azt mondja neki, hogy ha orálisan szexelt, akkor még szűz, Iván próbálja menteni a helyzetet azzal, hogy már csak „félig” az. Ivánnak lehet, hogy más elképzelései vannak a szüzesség elvesztéséről, de az interjúalanyaim logikája szűkösen heteronormatív; nemcsak amikor a szüzességről van szó, hanem akkor is, amikor a nemi örömről (lásd: Rédei 2015a; 2015b). Averett, Moore és Price tanulmányában (2014), amely a szüzesség jelentéséről szól LMBT emberek számára, az interjúalanyok sokféleképpen értelmezték a szüzesség elvesztését, például nem egy alkalommal történő eseményről, vagy különböző típusú szexuális aktusokban történő többszörös szüzesség-elvesztésről beszéltek, sokan kevésbé gondolták fontosnak, mint az előbújást (coming out), és gyakran ‘az első alkalom’ kifejezést használták a ‘szüzesség elvesztése’ helyett. Iván számára viszont, legyen bár meleg vagy heteró, az egyetlen rendelkezésre álló értelmezési keret heteronormatív, ezért próbálja úgy pozicionálni magát, hogy a szexuális élménye legalább fele annyit érjen, mint amennyire ő értékeli, de ezt elutasítja az a heteroszexuális lány, aki szexuálisan tapasztaltabb, mint Iván, és ezért úgy pozicionálja magát, mint aki definiálhatja osztálytársai számára, mit jelent a szüzesség elvesztése.

A szüzességnek különösen nagy értéke van a magukat (valamilyen mértékig) cigánynak valló lányok között. A cigány lányok a szüzességüket ‘kincsnek’, a lányok legfontosabb értékének tekintik, nagyon fontosnak tartják, hogy a megfelelő férfinak ‘adják oda’ (lásd: Bosnjak és Acton 2013; Neményi

1999), és odaadásának feltételeket szabnak. A lányok megpróbálják előre kideríteni, vajon a fiú teljesíteni fogja-e a feltételeket, viszonozza-e a kincset azzal, amit a lány szeretne. Ez a 'csere' előre megtervezett; a szüzesség odaadásánál a viszonzás explicit módon elvárt, és a lány szabja meg, mit szeretne cserébe.

A legtöbb cigány lány interjúalany beszél annak fontosságáról, hogy a szüzességet 'a megfelelő' férfival kell elveszíteni, és néhányan elmesélik, hogyan váraták vagy fogják vártni a barátjukat hosszú ideig, hogy meggyőződjenek róla, ő 'a megfelelő.' Detti első szexuális élményét volt barátjával élte át 14 évesen. Bár fiatal kora is belejátszhatott, hogy másfél évig váratte a barátját, hangsúlyozza, hogy a szüzesség a lány kincse, ezért jól meg kell gondolni, kivel veszítjük el és mikor:

Hát rám az előző barátom több mint másfél évet várt. Nem adtam olyan könnyen magam. (...) Hát de nem is az, hogy mennyit vár, hanem azért azt csak egyszer lehet elveszíteni, és azt mondják, hogy a lányoknak az a kincsük, a szüzességük. (*Detti 16, cigány*)

Regina is elmeséli, hogy hosszú ideig váratte a barátját, és reflektál a lányok és fiúk szexuális hozzáférhetőségének kettős mércéjére:

Igen, hát, mondjuk pasinál nem olyan fontos, inkább a lánynál, annál fontosabb szerintem. Ne lehessen ránézésre megkapni. Lánynál a becsülete odaveszik, hogyha már itt van, és akkor gondolja minden férfiú, gondolom, hogy na jó, ez is izé, megkapható, meg minden. (...) Egy lánynak teljesen másképp kell odaállnia, mint egy fiúnak. (...) Az a jó, ha a fiú szalad utána és könyörög. (*nevet*) (...) Mert a barátom is 8 hónapot várt rám, meg is mondta, hogy ez tetszett meg bennem. Várt, várt, idegesítette nagyon, de ez nagyon bejött neki. Tudta azt, hogyha most megkap egy éjszakára, akkor azon az éjszakán ott is hagy. De így 8 hónapot tudott rám várni, belém szeretett, kiismert, és így együtt maradtunk. (*Regina 17, cigány*)

Regina egyfajta rituálét ír le, amelyben a fiúnak udvarolnia kell egy darabig, a lánynak pedig vissza kell utasítania. Saját példájával érvel amellett, hogy a visszautasítás növeli a szüzesség (és ezáltal a lány) értékét és biztosítja, hogy a fiú nemcsak elveszi a szüzességét és otthagyja, hanem vele marad. A fiú is értékesnek kell, hogy tartsa a lány szüzességét, viszonoznia kell azzal, ami a lány számára értékes: szerelem, hűség, partnerség. A cigány lányok 'becsülete' abban áll, hogy nem könnyen kaphatóak meg szexuálisan. A cigány (és magyar) fiúknak ebben az értelemben nincs 'becsületük', az ő 'tiszteletreméltóságuk' egyéb férfiasság performanszokból származik, többek között a minél több lánnyal való szexelésből.

A szüzesség elvesztése e cigány lányok számára nem passzív szexuális szerepet jelent, a fiú vágyainak való önálávetést. Diszkurzusuk arra utal, van ágenciájuk a tevékenységben. Nem egyszerűen ‘odaadják a kincsüket’, hanem ez tudatos döntés eredménye, tranzakció. Ebben az értelemben a szüzesség nem passzivitás vagy a szexuális aktivitás hiánya, hanem egy aktív, cselekvőképes szexuális státusz: a kapcsolat első részében dönteni és megtartani a szüzességet, azután eldönteni, mikor adják oda, ágenciát kíván. Ahogy King fogalmaz: „a stratégikus és ideiglenes önmegtartóztatás (...) módja lehet a szexuális ágencia és az identitás más aspektusainak összehangolására szolgál” (2014: 323).

Így a lányok a szüzességet nem egyszerűen odaadják, hanem elcserélik. A fiúnak ezt ki kell érdemelnie, be kell bizonyítania, hogy megérdemli a lány legnagyobb kincsét, azzal, hogy vár, türelmes, nem kényszerít, nem erőlteti rá a lányra a vágyait. Margit figyelmeztet, hogy vannak fiúk, akik kihasználják a szűz lányokat és otthagyják őket, miután elvették a szüzességüket:

Margit: Annak adja [a lány] a kincsét, aki megérdemli. (...) Meg ne egy ilyen jött-ment, aki azt mondja, hogy szeretlek, közben sehol semmi, csak azért, hogy megtudtam, hogy szűz vagy még, na, akkor gyere gyorsan. Nem, az ilyet el kell kerülni.

(...)

RD: Van valamilyen terved, hogy mikor akarod elveszíteni?

Margit: Hát persze. Ez úgy van, hogy ez a fiú nagyon tetszik most nekem. Külsőleg is, belsőleg is, és ez nagy szó, ha én ezt így mondom, hogy mindenhogy tetszik nekem. Én most nem azt terveztem, hogy vele fogom, de megmondta, hogy vár rám, semmit nem fog erőltetni. Na most, ha ő vár, mondjuk egy olyan 5-6-7 hónapig, akkor aláírom, [hogy] akkor tényleg megérdemli. (*Margit 17, cigány*)

Margitnak terve van, hogy mikor és milyen feltételekkel adja oda szüzességét jelenlegi udvarlójának, ha az bebizonyította, hogy megérdemli. A fiú kifejezte érdekltségét a cserében azzal, hogy megígérte, vár és nem erőlteti a szexuális aktust. Ez az idézet és az előző megmutatja, hogy a fiúk tudatában vannak annak, hogy hosszútávú cserébe mennek bele, és a várakozással kifejezik, hogy hajlandóak viszonzni a kincset.

A szüzesség jó cseréje ugyanakkor nemcsak etnikai, hanem osztálykérdés is. Ha a lány legnagyobb kincse a szüzessége, akkor az odaadás után nem sok mindene marad. Ezen a ponton konvergál a társadalmi osztály és az etnicitás. A cigány nők nagy százaléka kétkezi munkás és/vagy szegénységben él (Tóth 2005); ezeknek a lányoknak gyakran nincs vagy nem sok tulajdonuk van, amit hozzátehetnének a házassághoz/párkapcsolathoz. Szimbolikusan, a

szüzesség odaadásával járó veszteség tükrözi a cigány nők társadalmi státuszát: nincs vagy nagyon kevés olyan kulturális, szociális és anyagi tőkéjük van, amit értékesnek tekintenek egy fehér többségű, rasszista és szexista társadalomban. Ezért olyan fontos, hogy a szüzességet a ‘megfelelő’ fiúnak adják oda. A ‘nem megfelelő’ fiú csak elveszi a szüzességet és otthagyja a lányt, aki ezzel elvesztegette a szimbolikus tőkéjét és ‘leértékelődik’. „Csak egyszer lehet elveszteni”, mondta Detti. Ebből a szemszögből a szüzesség szimbolikus tőke, ami társadalmi-gazdasági befektetésre alkalmas: ha jól cserélik el, azzal egy biztosabb társadalmi és gazdasági státusz elnyerésére van esélye a szegénységben élő cigány lányoknak.

Szüzesség és magyar etnicitás

A fehér (magyar) szexualitás jelölőit nehezebb megtalálni. A fehérbőrűség/magyarság a jelöletlen kategória (Frankenberg 2001; 1993); a fehér/magyar szexualitást az interjúalanyaim gyakran ‘nem cigány’ szexualitásként konstruálják, más szóval, a magyar etnicitás is a cigány etnicitáson keresztül konstruálódik, ahol a cigányok képviselik a normától való eltérést, a magyarok pedig az indirekt módon megidézett normát. Tehát a fehér interjúalanyok fehérsége, ahogy Frankenberg magyarázza, „nem-Mássága miatt jelölődik” (2001, 75).

A magukat magyarnak valló lányok esetében gyakoribb, hogy első szexuális élményükről úgy beszélnek, mint ami csak úgy megtörtént — vagy párkapcsolatban, vagy nem —, melynek során a szüzességüket inkább ‘elvesztették’, sem mint ‘odaadták’. Ez egyértelmű különbség abban, ahogyan a cigány és magyar lányok beszélnek a szüzesség elvesztéséről: a szüzesség elvesztésének diszkurzusai konstruálják a ‘cigány’ és ‘magyar’ identitást egyaránt, noha az utóbbit közvetetten, mivel nincsen etnikai értelemben vett ‘magyar’ módja a szüzesség elvesztésének.

A különbség oka lehet, hogy a magyar lányok többsége nem úgy tekint a szüzességére, mint a legnagyobb kincsére, ezért elvesztése sem minősül feltétlenül veszteségnek. A szüzesség elvesztésének körülményei és hogy kivel történik, nagyon fontosak a magyar lányok számára is, és ahogy beszélnek róla, jól látható, hogy szeretnék, ha lenne irányításuk az esemény felett. Az is fontos számukra, hogy milyen állapotban vannak, mikor megtörténik (pl. józanok-e vagy ittasak), az időzítés, valamint a lehetséges következmények (leginkább a terhesség és a nemi betegségek). Mindazonáltal a szüzesség ‘elvesztése’ legtöbbjük számára nem tudatos, tervezett folyamat, amint azt a következő három idézet illusztrálja:

[RD: Hogyan vesztetted el a szüzességedet?]

Szandra: Be voltam szívva. (*nevet*) Szóval bánom, de nem fogok rajta rágódni, most nem fogok ezért letargiába esni, hogy most úristen. Hát most hülye voltam, mostmár visszacsínálni úgysem lehet. (...) Annyit tudok a mai napig is, hogy Petinek hívják. (*Szandra 17, magyar*)

*

Emőke: Hát így fontos, hogy az ember kivel veszti el.

(...)

Zsófi: Hogy be voltál rúgva és akkor úgy vesztetted el, meg ilyesmi.

Vica: De az tényleg. És ha belédmegy, tudsz róla, hogy terhes vagy, vagy nem? (*Emőke 16, magyar, Vica 16, magyar, Zsófi 16, magyar*)

*

Szerintem fontos egy lánynak a szüzessége. Legalábbis nekem biztos, hogy az volt. Jó, kicsit korábban vesztettem el, mint szerettem, hát nem is szerettem volna, hanem ahogy terveztem, vagy hogy mondjam ezt? Nem tartottam erkölcsösnek, hogy ilyen hamar elvesztettem, de én úgy vesztettem el, hogy már együtt voltam a párommal, és rettentően szerelmes vagyok belé, és csak azért tettem meg, mert teljes mértékben imádom, és ő idősebb nálam 5 évvel, és neki erre más szüksége volt, igényt tartott rá, és így mentem bele. És a mai napig nem bántam meg. (*Eszter 17, magyar*)

Eszternek más tervei voltak, de beadta a derekát, mert a barátja azt állította, neki már szüksége van a szexre. Azt mondja, fontos a lányoknak a szüzesség, de nem mondja, hogy a legfontosabb kincsük lenne. Azzal magyarázza döntését, hogy szerelmes a barátjába, illetve a fiú idősebb, tehát már felnőtt férfi szexuális szükségletei voltak. Itt nincs szó előre megtervezett, kiszámított folyamatról, amelyben két egyenlő partner lépne kapcsolatba bizonyos csere-feltételek megléte esetén. Bár Eszter hozta meg a végső döntést, a barátja nyomást gyakorolt rá. Nem bánta meg, de kevesebb szexuális ágenciája volt, mint a korábban idézett cigány lányoknak. Sok cigány lány narratívájában az az elképzelés jelenik meg, hogy „odaadom/odaadtam neki a szüzességemet, ha bebizonyítja/mert bebizonyította, hogy szeret”. Eszter és más magyar lányok narratívájában az elképzelés az, hogy „odaadtam neki a szüzességemet, mert szeret(t)tem”. Bár a magyar lányok is a szerelem viszonzását várják a szerelmükért és szexuális odaadásukért cserébe, ezt az elvárást nem olyan nyíltan fogalmazzák meg, mint a cigány lányok.

A magyar identitású lányok ugyanakkor jellemzően nyíltabban beszélnek a szexuális tapasztalataikról az interjúkban, mint a cigány lányok. Néhány magyar interjúalanyom megbánta, hogy első szexuális élményét azzal élte át, akivel. Az egyik csoportban Nóri és a két másik magyar lány mind azt

mondták, hogy ha lehetne, visszacsinálnák és inkább a mostani barátjukkal veszítenék el a szüzességüket:

Hát, nem volt jó, egyáltalán nem volt jó. Nekem minden bajom volt. (...) Nem volt jó, visszacsináltam volna. Utólag visszacsinálnám, és a mostani párommal mondjuk, inkább. Sokkal inkább. Mint azzal az idiótával még egyszer. (*Nóri 19, magyar*)

Az ő elbeszélésükben a hangsúly a fizikai fájdalomon és a fiú nem megfelelő viselkedésén van. A magyar lányok számára is fontos, kivel vesztik el a szüzességüket, de általában nem a kincs elvesztéséről, hanem az élmény minőségéről beszélnek, arról, hogy mennyire volt „jó” vagy „rossz” az élmény. Ahogy Nati elmagyarázza, az élmény minőségének életreszóló hatása van: „Azért fontos [hogy hogyan vesztéd el], mert hogyha pozitív élményünk van, akkor az ugye nagyon jó, ha negatív, akkor az kihat egész életünkre” (*Nati, 18, magyar*). Eszter szerint:

Mert az egy fontos dolog, hogy aki elveszíti a szüzességét, olyan emberrel vesztse el, ami maradandó élmény számára, nem rossz, hanem jó, és nem úgy fog rágondolni, hogy „na én azzal a hülye táhóval vesztettem el”, vagy valami, hanem megválogassa azt a személyt (...). (*Eszter 17, magyar*)

Nóri és Eszter véleményéből látszik, fontos, hogy ‘a megfelelő’ fiúval vesztse el egy lány a szüzességét, de nem azért, mert a ‘nem megfelelő’ fiú nem fogja viszonzni a kincset, amit kap, hanem mert nem tud szexuális örömet szerezni a lánynak. Eszter azt is hangsúlyozza, hogy az élménynek maradandó hatása van, ezért fontos olyan valakivel elveszíteni, akivel „nem rossz, hanem jó.”

A neoliberális/posztfeminista diszkurzusokban az öröm imperatívusza a fiatal nőkre ró egyéni kötelezettségeket (Allen 2012; Rédei 2015b). Magyar interjúalanyaim, úgy tűnik, jobban megfelelnek az örömet kereső egyén neoliberális/posztfeminista normájának (ld. Gill 2007). Ennek oka egyrészt az lehet, hogy a magyar interjúalanyok, akik a fehér etnikai többséghez tartoznak, nem rendelkeznek olyan etnicizált szexuális szokásokkal, mint amelyekre a cigány interjúalanyok hivatkoznak, amikor etnikai hovatartozásukat pozícionálják. Másrészt, a nők szexualitásáról szóló neoliberális/posztfeminista média-üzenetek elsősorban a fehér, fiatal, középosztálybeli, heteroszexuális nőket célozzák meg, és egy olyan idealizált tizenéves szexualitást ábrázolnak, amellyel az ebbe a társadalmi csoportba tartozó, illetve tartozni vágyó fiatal nők könnyebben azonosulnak (ld. Jackson & Westrupp 2010).

Ebben a keretben az ‘öröm-keresés’, a szexuális vágyakat kielégíteni akaró értelemben aktív szexuális ágenciával rendelkezés konstituálja a ‘magyar’ szubjektumot. Ugyanakkor, mint korábban állítottam, amikor egy lány eldönti, hogy szűz marad, és hogy mikor és kinek adja oda a szüzességét, szintén szexuális ágenciát feltételez. Ha mind az öröm-kereső sexualitás, mind a szüzesség megőrzése egy bizonyos ideig egy bizonyos fiú számára cselekvő választások, akkor nem az különbözteti meg a cigány és magyar lányok diszkurzív sexualitását, hogy van-e ágenciájuk vagy sem, hogy ők döntenek-e vagy sem, hanem az, hogy a sexualitásról szóló diszkurzusukban jelen van-e vagy sem a nemi örömről szóló beszéd.

A magyar lányok, amikor a szüzességről és elvesztésének élményéről vagy elképzeléséről beszélnek, gyakran az öröm-aspektusára utalnak a szexnek. A cigány ‘hagyományokról’ szóló diszkurzusokban a sexualitásról nem az öröm, hanem a reprodukció, a család, a házasság, hozomány, a nő értékének kontextusában beszélnek. Azok a cigány lányok, akik első szexuális élményükre a legfőbb kincsük odaadásaként tekintenek, nem beszélnek a nemi örömről és a szexben átélt pozitív vagy negatív testi élményekről. Így a szüzesség elvesztésének diszkurzusai nemcsak a szüzesség értékén és elvesztésének módjain keresztül kreálnak különbséget magyarok és cigányok között, hanem azáltal is, hogy beszélnek-e vagy sem a nemi örömről a szüzesség elvesztéséről szóló történetekben.

A szűzen férjhezmenés ‘modernizálása’

Mint láthattuk a szüzesség esetében, a szexuális szokás/hagyomány fogalma eszközként felhasználható bizonyos fajta cigány identitások konstruálására, így a ‘szokást’ az adott beszélő rugalmasan használja és alakítja nézeteinek és diszkurzív ön-pozicionálásának megfelelően. Például néhány lány megemlíti, hogy a hagyományos cigány közösségekben a lányok szűzen mennek férjhez és csak akkor viselhetnek fehér menyasszonyi ruhát, ha szűzek:

Kinga: Nagyon sok fajta szokás van. Mondjuk van egy ilyen, hogyha nem vagy szűz, akkor fehér ruhában nem mehetsz férjhez, csak pirosban. (...)

Rozi: Ha nem vagy szűz, akkor minek veszel fel egyáltalán menyasszonyi ruhát?! Hát nálunk az nem szokás. Mondjuk nálunk olyan nem nagyon fordult elő, hogy egy nem szűzlány ment férjhez. Nálunk szűzen mennek a lányok férjhez (...) (*Kinga 17, cigány, Rozi 16, cigány*)

Rozi számára menyasszonynak és szűznek lenni szinonimák. Rozi az egyetlen olyan cigány lány, aki a saját közösségét hagyományosként írja le, ahol a lányok szűzen mennek férjhez. Ugyanakkor ez nem jelenti azt, hogy Rozi

oláh cigánynak vallja magát vagy a családját, és hogy ezt világossá tegye, felhoz egy másik, nemi hagyományt, a pubertás kezdetétől a lányok számára kötelező hosszú szoknya viseletét:

Mi nem tartjuk a szokásokat. (...) Attól függ, hogy melyik cigányoknál. (...) Van a romungro, van az oláh cigány, meg vannak ezek-azok. És ezeknél teljesen más. (...) Mert a romungróknál nem kell hordani szoknyát, de viszont az oláh cigányoknál, hogyha tartják a szokást, akkor kötelező. (...) És úgy, hogy szüzek, tudod, nem nyúltak még hozzájuk. Hát már ennyi idős korukban, mint én, már van, akinek gyereke van. (*Rozi 16, cigány*)

Egy városi, tizenéves szűz lány számára, aki középiskolába jár szakmát tanulni, a hosszú, népies, virágmintás szoknya viselete nem lenne összeegyeztethető az általa preferált etnikai hovatartozással, mint ahogy a gyerekszülés sem. A szűzen férjhezmenés viszont elfogadható számára. A szexuális státusza (szűz), konstruálja etnikai státuszát: ő egy olyan cigány közösségbe tartozik, ahol a lányok számára a szűzen férjhezmenés szokás és számára elképzelhető, viszont a hosszú szoknya és a gyerekszülés 16 évesen nem szokás és számára nem elfogadható. Ez megmutatja, hogy a szexualitáson keresztül konstruált etnicitás folyékony és alakítható a szituációnak megfelelően. Azzal, hogy Rozi tisztázza, melyik nemi-szexuális hagyományokat követik a közösségben és ő melyikeket érzi ezekből magáénak, egyben azt is tisztázza, hova tartozik: romungro közösségbe, nem oláhba. Az ő romungro közösségében bizonyos hagyományokat követnek, másokat nem. Ebben a közösségben értéknek számít szűzen férjhez menni, és Rozinak magas státusza van 16 évesen szűzként. 16 évesen egy oláh közösségben valószínűleg férjnél lenne és gyerekei lennének, és hosszú virágos szoknyát kéne hordania. Ez nem lenne összeegyeztethető az iskolába járással, és a legalacsonyabb etnikai társadalmi státuszba helyezné őt.

Rozival ellentétben, a legtöbb cigány lány hangsúlyozza, hogy az ő családjuk vagy közösségük nem követi a szűzen férjhezmenés hagyományát, vagy ha igen, akkor ők ennek nem tesznek eleget. A következő párbeszédben láthatjuk, Emma hogyan vallja magát más etnikai identitásúnak, mint az anyja, a házasságról vallott nézeteik különbözősége miatt. Itt az anyától eltérő cigány identitás performálásában a szexualitással kapcsolatos kérdések meghatározóbbak, mint az anya származása:

Emma: Jaj! Pont múltkor néztünk egy házi videót, azt' anya azt mondta, hogy akkor mehetek csak férjhez, ha szűz vagyok még. Na, mondtam, jól van, akkor nem megyek férjhez. (...) Hát, mér, figyu, 26 évesen akarsz férjhez menni, akkor még addig szűz vagy? Vagy mi? (...) Anyu azt hiszi, oláh cigány, te. Mert hogy az oláh cigányoknál úgy van, hogy már 16 évesen férjhez mész.

Vica: És te nem oláh vagy?

Emma: Nem oláh vagyok.

Vica: Sima cigány vagy?

Emma: Én muzsikus vagyok. (...) Rúdugró vagyok. Romungro. (*Emma 16, cigány, Vica 16, magyar*)

Emma és anyja nézetei a házasságról és a szüzességről ellentmondásba kerültek: az anya számára Emma szűz státusza a fontos, Emma számára pedig az, hogy ne menjen férjhez korán, szakmát tanuljon előbb, és hogy szerezzen szexuális tapasztalatokat a házasság előtt. Ha csak szűzen mehet férjhez, akkor számára nem az a megoldás, hogy szűz marad, hanem hogy nem megy férjhez, mert 26 évesen szeretne házasodni, de szeretne korábban elkezdni szexuális életet élni, ahogy ezt elmondja az interjúban. Kívánsága miatt, hogy ő szűzen menjen férjhez, Emma az anyját oláh cigánynak tekinti, saját magát pedig romungrónak (muzsikusnak). Így a saját és az anyja etnicitását nem a családi származás szerint határozza meg, hanem a szüzesség és a házasság fogalmain keresztül. Visszautasítja az oláh identitást annak a szűzen férjhezmenés hagyományával való asszociációja miatt, amit ő nem szeretne követni. Ezért egy másik cigány identitást választ, amelyben a szűzen férjhezmenés nem szokás. Az nem világos, hogy az anyja valóban oláh származású-e, mert Emma azt mondja, hogy anyja „azt hiszi, oláh cigány”. Lehet, hogy az anya romungro (muzsikus), csak szeretné, ha a lánya szűzen menne férjhez, ezért Emma oláh cigányként definiálja őt.

Rozi kivételével, a szűzen férjhezmenés hagyománynak nem követése konstruálja ezeknek a lányoknak az etnikai identitását. Ennek ellenére a szüzesség, mint az adott etnikumhoz való tartozás egyik szexuális aspektusa, valamint a cigány lányok szociális státuszának jele, magas szimbolikus értékű maradt, és manapság, amikor a legtöbb cigány lány nem szűzen megy férjhez, különösen fontos, hogy a ‘megfelelő’ fiúnak adják oda a szüzességüket, akihez esetleg később férjhez is mennek. Sok cigány lány, akinek van partnere, úgy beszél a fiúról, mint akinek odaadta a szüzességét — vagy ha nem neki, akkor mint az első komoly barátjáról — és mint akivel szeretne később családot alapítani. Edina így beszél a jövőbeli terveiről első barátjával:

Hát van barátom, és szerintem vele fogok maradni. Egy éve vagyunk együtt. Két gyereket szeretnék majd, nem most, később, olyan huszonkettő [évesen]. Majd tervezzük, hogy ha betöltöm a tizennyolcat, akkor majd megyünk albérletbe. (*Edina 16, cigány*)

Vali nem a ‘megfelelő’ fiúnak adta a szüzességét 15 évesen. A kapcsolat egy évig tartott, ebből öt hónapig együtt laktak, ami alatt, ahogy Vali

mesélte, „teljesen kikészített idegileg. Meg hát ivott, a kocsmából én húztam haza, meg ilyen dolgok. (...) Nagyon durva volt, saját szüleimet is ocsmárolta (...)”. Utólag Vali nem tartotta a fiút érdemesnek arra, hogy neki adta a szüzességét, és azt mondta, hogy meg is bánta. Az interjú idején a második barátjával volt együtt, akire sokat panaszkodott, de összességében azt gondolta, ő a ‘megfelelő’ fiú számára, és úgy döntött, vele szeretné leélni az életét:

Lehet, hogy most össze fogunk mi ketten költözni, egyébként, majd ha kijártam a sulit, ezt megmondtam neki. Mert én még olyat, mint az előző volt kapcsolatomban, nem akarok, de úgy látom, hogy ő lesz az, akivel tényleg le fogom tudni élni az életemet. Hiába kis bolond, de mindenkinek megvan a saját hibája. De úgy érzem, hogy tényleg ő lesz az. Igazából nem voltam olyan sok fiúval, de nem is akarok, mert ugye a becsületemet megtartom, hogy nem hűsz fiú, de ő marad, meg fog ő maradni. (*Vali 17, cigány*)

Vali kompromisszumot köt: a jelenlegi barátja „kis bolond” és megvannak a hibái, de összehasonlítva az előző fiúval, akivel Vali elkövette azt a hibát, hogy nekiadta a szüzességét, megfelelőnek minősül. Elismeri, hogy nincs túl sok szexuális tapasztalata, de nem is szeretné, hogy legyen, mert meg szeretné őrizni a becsületét. Ez az etnikai identitás szemszögéből azt jelenti, hogy ha már nem a megfelelő fiúnak adta oda a szüzességét, akkor maradjon meg a következőnél, aki megfelelőnek tűnik, és kösse össze vele az életét. Az ő esetében, noha a szüzessége odaveszett, van más tőkéje, amit bevihet a kapcsolatba: apja azt ígérte, vesz neki egy lakást, ha befejezi a középiskolát. A családalapítás kapcsolódik a becsület megőrzésének fontosságához. Bár a magyar lányok is próbálják elkerülni, hogy a ‘barátnő/kurva’ dichotómia (lásd: Rédei 2015b) rossz oldalára kerüljenek, a cigány lányok számára ennek különösen nagy jelentősége van, a ‘lányok becsülete’ és a ‘szüzesség mint a lányok kincse’ miatt.

Cigány interjúalanyaim a szűzen férjhezmenést idejétmúlt hagyománynak tartják, amit csak az oláh cigányok gyakorolnak. Az én olvasatomban, egy hagyományos cigány esküvőn a szüzességi teszt a nő teste feletti kontroll pillanata a fiú és családja számára, melynek idősebb nőtagjai ellenőrzik a vérfoltokat a lepedőn (ld. Serban-Temisan 2011). Viszont a szüzesség megfelelő fiúnak való odaadása és a törekvés, hogy fiatal koruk ellenére együtt maradjanak a fiúval, a szűzen férjhezmenés ‘modernizált’ változataként értelmezhető, amelyben a lány saját akaratából megy férjhez fiatalon, az általa választott fiúhoz. A modernizált változatban, ahol a lányok annak a fiúnak adják oda a szüzességüket, aki bizonyította, hogy megérdemli és viszonzni tudja azzal, amit a lány szeretne, a hagyományos szüzességi teszt, amelyben a lánynak nincs hatalma és ágenciája a saját szexualitása felett,

átfordul egy olyan eseménybe, ahol a lánynak van hatalma és ágenciája. Bár korábban azt állítottam, hogy a nemi öröm imperatívuszának neoliberális diszkurzusa a fehér lányokat jobban célba veszi, a választás és ágencia megjelenik a cigány lányok diszkurzusában és döntéseiben is. A cigány lányok választási lehetősége és ágenciája, hogy mikor és kinek adják oda a szüzességüket és hogy azzal a fiúval alapítsanak családot, akinek odaadták (vagy ha az illető nem a megfelelő fiú, akkor a következő megfelelővel), egyfajta neoliberális cigány identitást konstruál, ami nem éles szakítás a szűzen férjhezmenés hagyományával, hanem inkább annak 'korszerű' változata. Mint ilyen, az etnikai hovatartozás eleme, 'felújított' kulturális gyakorlat, amely beágyazódhat a jelenlegi kultúrába (ld. Nagel 1994, 162).

A korai családalapításnak szocio-ökonómiai okai is vannak. Sok cigány lány, akárcsak nem cigány kortársaik, serdülőkorukban kezdenek el szexuális életet élni. A vizsgált iskolában elég sok cigány és magyar lány interjúalanyunk volt tartós párkapcsolata, és el tudta képzelni vagy tervezte, hogy aktuális partnerével összeköltözik és családot alapít az iskola elvégzése után hamarosan. Mások szerettek volna továbbtanulni vagy pár évet dolgozni és takarékoskodni, mielőtt családot alapítanak. Ez nem az etnicitástól függött, hanem hogy hogyan látták a további tanulási és/vagy munkavállalási esélyeiket. Ezek elképzelt esélyek voltak, nem mindig reálisak, de befolyásolták a lányok családalapítási attitűdjét. Mint az a tizenéveskori gyerekvállalás szakirodalmából (lásd: Breheny & Stephens 2007), valamint a cigány nők szocio-ökonómiai státusza és termékenységi mintái közti összefüggésekből (ld. Durst 2011; 2006) jól ismert, a tizenéveskori gyerekvállalás az alacsony szocio-ökonómiai státusszal, az alacsony iskolázottsággal és a rossz foglalkoztatási esélyekkel van összefüggésben, ugyanakkor az anyaság gyakran értelmet, függetlenséget, ágenciát, érzelmi intimitást hoz a tizenéves anyák életébe. Ha egyszer egy fiatal nő nem akar vagy nem tud továbbtanulni vagy karriert csinálni, miért is ne vállalna gyerekeket a kötelező iskolák elvégzése után?

A statisztikák szerint a magyar nőknek átlagosan kevesebb gyereke van és később szülnék, mint a cigány nők (Durst 2006; Janky 2005). A statisztikák azt is mutatják, hogy a cigány nők magasabb százaléka él szegénységben és elszigeteltségben, alacsonyan iskolázottak és egyáltalán nincs vagy csak kevés munkalehetőségük van (Tóth 2005), és ez összefügg a cigány és magyar termékenységi és házassági minták közti különbségekkel. Ugyanakkor a vizsgált iskolában a cigány és a magyar lányok között nem voltak kirívóan nagy szocio-ökonómiai különbségek és ugyanabban az oktatásban részesültek (még ha ez nem is garantált nekik ugyanolyan munkalehetőségeket). A diszkriminatív foglalkoztatási esélyeket nem emlegették a lányok, amikor jövőbeli családi életükről beszéltek – kérdés, mennyire voltak erről ismereteik.

Mindenesetre annak ellenére, hogy a szocio-ökonómiai tényezők jó eséllyel etnikai alapú különbséget okoznak a cigány és magyar lányok középiskola utáni esélyei között, és ezek valószínűleg, ha nem is tudatosan, de befolyásolták a családalapításról vallott elképzeléseiket, diszkurzusukban nem volt ilyen különbségtétel. A különbségtétel, mint láthattuk, abban nyilvánult meg, ahogyan a szexualizált etnikai identitásukat konstruálták.

Kinek a választása?

Szemben a hagyományos cigány közösségekben szokásos kiházasítással, az én cigány lány interjúalanyaim mind azt állították, hogy a szüleiknek nincs beleszólásuk a partnerük kiválasztásába. Ahogy Kinga mondta: „Jó, tény és való, hogy [be] kell mutatni apunak, meg minden, hogy ő mit szól hozzá, de hát beleszólni most ő abba nem tud, hogy én kivel akarok lenni.” Ez a választási szabadság a romungro identitásukat is építi azáltal, hogy megkülönböztetik magukat az oláhoktól, akikről azt mondják, rákényszerítik a szülők a lányokat az általuk kiválasztott férfival való összeházasodásra, és nagyon fiatalon:

Mari: Ez az oláh cigányoknál megy. Hogy férjhez kell menni, meg [a szülők] választják ki...

Emese: Már 13 évesen...

Mari: A lány hiába nem akar hozzámenni, akkor is muszáj. *(Mari 17, cigány, Emese 17, cigány)*

A lányok szerint a kiházasítás és a szüzességi teszt csak az oláh közösségekben gyakorlat. Regina nagyon határozott vonalat húz az oláhok és a romungrok között, amikor azt mondja: „Teljesen más világot élnek, mint mi.” Ezek a szexualizált etnikai szokások nem összeegyeztethetőek az ő modern, városi életükkel. Ugyanakkor Mari és Regina is követi a szűzen férjhezmenés ‘korszerűsített’ változatának gyakorlatát. Az interjú idején Regina egy éve élt együtt a barátjával a szülei házában. Ő volt az a fiú, akinek 3 évvel korábban odaadta a szüzességét, miután 8 hónapig váratta a fiút. Mari a barátja szülei házában él együtt a fiúval, ők egy éve voltak együtt. Ezeket a partnereket nem a szülei találták nekik, ők választották őket, de gyakorlatilag házastársakként éltek együtt kiskorúként. Ez jó példa arra, hogyan konstruálódnak a szexualizált etnikai hagyományok új változatai azért, hogy az egyének ezek fényében megválaszthassák, milyen etnicitást és etnikai hovatartozást preferálnak, valamint azért, hogy etnikai határokat húzzanak és eltávolítsák magukat az „etnikai Másiktól”, ez esetben az oláh cigányoktól.

Az eddigi idézetek azt sugallják, hogy a szüzesség odaadása, a partnerük kiválasztása, hogy azzal házasodnak össze, akivel akarnak, a cigány lányok döntése, választása. Noha azt állítom, hogy a szüzesség odaadása a cigány lányok számára a szexuális ágencia gyakorlásának pillanata, és hogy a szűzen férjhezmenés 'modernizált', romungrónak mondott változatában a lányoknak van választása, szeretném hangsúlyozni, hogy a cigány férfi és női szexualitás heteroszexista keretben kontextualizálódik, amelyben a lányok választása, hatalma és ágenciája nem ássa alá alapjaiban a férfi dominancia struktúráit. A szüzesség odaadásánál a várakozási időszak a fiú számára is lehetőséget ad, hogy meggyőződjön róla, a lány 'barátnő' (vagy jövőbeli feleség), nem pedig 'kurva'-típus. Erről a dichotómiáról máshol részletesen írok (Rédai 2015b), itt csak azt szeretném megkérdőjelezni, hogy végső soron a lányok lennének azok, akik kezükben tartják a szálakat és teljes és kizárólagos ágenciával döntenek, amikor a szüzesség odaadásáról van szó. Egy heteronormatív kontextusban, ahol a férfi öröme a szexuális aktus fő referenciapontja (ld. Rédai 2015a), a lányok ágenciájára a nemek közti hatalmi viszonyokat figyelembe véve kell tekinteni. Továbbra is hatalmában áll a fiúnak, hogy a 'nem megfelelő' fiút játssza, ha úgy akarja, szexuálisan kihasználja a szűz lányt, és elvegye tőle a legnagyobb kincsét, anélkül, hogy ennek bármilyen negatív következményei lennének ránézve. Ezért úgy gondolom, annak ellenére, hogy egy bizonyos szinten a cigány lányok választásról, hatalomról és ágenciáról szóló diszkurzusa értelmezhető a férfi hatalom felforgatásaként, végső soron a lányok szexualitással kapcsolatos döntéseiket a 'tisztességük megvédése' kontextusában hozzák egy olyan társadalmi környezetben, amelyben a tisztesség fogalma patriarchális értékek és hatalmi szerkezetek alapján definiálódik.

A házasság és a magyar etnicitás-konstrukciók

Amint láthattuk, az alacsony szocio-ökonómiai státuszú cigány lány elveszíti a legfőbb kincsét a szüzességével, ezért a házasságnak fontos szerepe van abban, hogy kompenzálja a veszteséget és javítsa a lány státuszát (legalábbis elméletileg). A magyarok viszont negatívan értelmezik a cigány szexuális hagyományokat (ld. Neményi 1998), és így indirekt módon a saját többségi etnicitásukat is konstruálják azáltal, hogy nem-cigányként pozicionálják magukat. Így a magyarok kívülről definiálják a cigány etnikai csoporthoz tartozás tartalmát és jelentését (ld. Nagel 1994), és ráerőltetik a nézeteiket a kisebbségi csoportra, hogy ezzel definiálják az ő többségi etnikai csoporthoz tartozásuk tartalmát és jelentését is.

A cigány lányok azt hangsúlyozzák a szüzességük elvesztésével kapcsolatban, hogy a barátjuknak sokáig kellett (vagy fog kelleni) várniuk, és

hogy fontos olyannak adni, aki érdemes rá és életreszóló partner lehet belőle. A magyar lányok (és fiúk) viszont azt hangsúlyozzák a cigány lányok szüzességével kapcsolatban, hogy (túl) korán veszítik el és aztán (túl) korán házasodnak.⁶ A cigányok életkora a házasodáskor fontosabb tényezőnek tűnik a magyarok, mint a cigányok szemében. A korai házasodással kapcsolatban mind cigány, mind magyar interjúalanyaim egyetértenek: nem helyes fiatal cigány lányokat kiházasítani. A különbség abban van, hogy melyik cigányokról mondják, hogy ez náluk szokás. A magyarok határozzák meg, mi a helyes házasodási életkor, és a cigányok nem érik el ezt a standardot. A romungrók is meghatározzák, hogy mi a helyes házasodási életkor, és az oláh cigányok nem érik el ezt a standardot. A magyarok általában nem tesznek különbséget oláhok és romungrók között, így szerintük 'a cigányok' 12–13 éves korukban kiházasítják a lányukat, viszont a romungrók számára rendkívül fontos, hogy elszigeteljenek és Más-ként kezeljenek egy csoportot a csoporton belül: az oláh cigányok azok, akik követik ezt a hagyományt, nem ők, a romungrók.

A szüzesség diskurzusaihoz hasonlóan, a magyarok úgy beszélnek a cigány házasodási szokásokról, mint amit ők, magyarok *nem* követnek, tehát házasság diskurzusaikban úgy definiálják fehér identitásukat, hogy ők „nem a Másik” (ld. Frankenberg 2001). A legtöbb magyar interjúalanyom számára a szüzesség és a házasság vagy életre szóló partnerkapcsolat nem kapcsolódik össze úgy, ahogyan a cigány lányok számára, ők nem említik együtt a szüzességet és a házasságot, amikor magukról beszélnek. Ugyanakkor, amikor arról beszélnek, hogy a szüzesség és a házasság, és a kettő összekapcsolódása hogyan jellemzi a cigány szokásokat, nemcsak a cigányok etnicitását konstruálják diskurzívan, hanem közvetett módon a sajátjukat is azáltal, hogy olyan etnikai csoportba sorolják magukat, ahol a szűzen férjhezmenés és a kiházasítás *nem* szokás.

A házasság motivációiban és jelentésében is van különbség. Sok magyar lány számára a házasság vagy a hosszútávú élettársi kapcsolat nem az egyetlen lehetőség. Számukra — noha nem akarnak „kurvának” látszani (Rédai 2015b) — a partnerválasztás és a házasság melletti döntés nem a „becsület” kontextusában értelmeződik. A szüzesség elvesztéséhez hasonlóan, a körülmények és 'a megfelelő' típusú partner fontosak a magyar lányok házasság-diskurzusában is, de nem ugyanúgy, ahogy a cigány lányoknak. A cigány lányok keresik 'a megfelelő' férfit, mert szeretnének megházasodni; a magyar lányok pedig akkor akarnak házasodni, *ha* megtalálják 'a megfelelő' férfit:

⁶ A cigány lányoknak nem voltak hasonló megjegyzéseik a magyar lányok szüzesség-elvesztési és házasodási gyakorlatairól.

Hát én is úgy vagyok vele, hogy most nem szeretnék [gyereket]. De majd később igen. A házassággal úgy vagyok, hogy majd ha lesz egy normális ember, akkor talán vele. De azt is majd később. (...) Hát, hogyha (...) régóta vagyok vele együtt, és ha úgy döntünk (...). (*Brigi 17, magyar*)

Brigi nem biztos benne, hogy meg akar házasodni. A házasodás feltétele a „normális” férfi megtalálása és a hosszú együtt töltött idő utáni közös döntés. Ugyanakkor nem mindenki, aki gyereket szeretne, akar megházasodni, vagy akár feltétlenül partnert is szerezni ehhez:

Henriett: Én 30 évesen szeretnék majd egy fiút (...). Meg szeretném őrizni (...) a függetlenségemet, nem szeretnék férjhez menni, és nagy kertesi családi házban szeretnék lakni, anyukámmal, apukámmal így együtt.

RD: Aha, és partnert szeretnél vagy nem? Vagy csak gyereket?

Henriett: Hát, azt még nem döntöttem el. (*Henriett 19, magyar*)

Henriett számára a házasság a függetlensége feladását jelentené. Láthatólag a szüleivel nincs ez a problémája, ami szokatlan, mivel a legtöbb fiatal számára a függetlenség egyenlő a szülőktől való elszakadással. Később tisztázza, hogy anyagi függetlenségre gondol, arra, hogy a munkájából önfenntartó és nem kell egy férfiről támaszkodnia. Nem köti össze a gyerekvállalást azzal, hogy legyen partnere. A szülőkkel való közös élet és a gyerekvállalás, de nem feltétlenül partnerrel, azt sugallja, hogy jelenlegi partnerét átmenetinek, nem jövőbeli házastársnak tekinti.

Évi szeretne megházasodni, de ennek anyagi feltételei vannak:

Évi: Nyilvánvalóan szeretnék férjet, de hát ez mind akkor lehetséges, hogyha meglesz a pénz a háttérnek. Hogyha nem, akkor nyilván nem fogok mindenáron családra törekedni, hogyha nem fogom tudni őket úgy eltartani, meg biztosítani nekik. (...) Hát, szociális munkásnak jelentkeztem, úgyhogy az szeretnék lenni.

RD: Aha. Mondjuk az nem egy nagyon jól fizető szakma...

Évi: Hát nem. Jól kell házasodni, vagy nem tudom. (*nevet*) Nem, hát igen, emellett nyilván szeretnék még más dolgokat is csinálni. (...) Gondolom, azért lehet más állásokat, másodállásokat is vállalni, szóval azért össze lehet annyit hozni szerintem, hogy egy férjjel együtt azért már el lehessen tartani egy családot. (*Évi 19, magyar*)

Évi kenyérkeresőként látja magát és a család iránti vágyat alárendeli a család eltartása lehetőségének. Tudja, hogy a szociális munkás nem egy jól fizető szakma, de azt gondolja, másodállásokkal és dolgozó férjjel el lehet tartani egy családot. Bár viccelődik azzal, hogy jól kereső férjet kell találni,

aztán világossá teszi, hogy nem a férjétől anyagilag függőként pozicionálja magát. Szeretne szakmailag is kiteljesedni, és gondolkodik rajta, hogyan tudna a választott szakmájában dolgozni és eltartani a családját.

A magyar lányok, akik nem tekintik a szüzességüket a legnagyobb kincsüknek és nem korlátozza őket a partnerválasztásban az, hogy kinek adták a szüzességüket, úgy tűnik több ágenciával és tudatossággal tervezik a felnőtt partnerkapcsolatukat és jövőbeli családjukat. A tudatos tervezés mindkét csoportra jellemző: a cigány és a magyar lányok egyaránt feltételeket szabnak a házasodásnak, de a magyar lányok döntése nem kapcsolódik szorosan a szüzesség elvesztéséhez. Fontos megjegyezni, hogy a fent idézett magyar lányok többsége (Évi, Henriett és Magdi) gimnazisták és idősebbek, mint az idézett cigány lányok, akik közül egyik sem a gimnáziumi tagozatra jár.⁷ Az idősebb lányoknak határozottabb elképzeléseik vannak a házasságról, mint a fiatalabbaknak. Véleményem szerint az iskolai végzettség típusa és a kamaszkori szexuális tapasztalatok köre kapcsolatban áll a házassággal és azon keresztül az etnicitás konstruálásával is. Ami az iskolatípust illeti, a magyar gimnazista lányok több lehetőséget látnak maguk előtt: egyedülállónak maradni, gyereket vállalni, nem vállalni gyereket, együttélni, házasodni, de nem feltétlenül, hosszú ideig együtt élni házasság előtt. A lehetőségek sokfélesége kapcsolatban áll a gazdasági önfenntarthatóság, foglalkoztathatóság és függetlenség fogalmaival, vagyis azzal, hogy nem érzik mindenképpen szükségesnek, hogy legyen egy férfi partnerük, akire anyagilag támaszkodhatnak, és nem feltétlenül tekintik a férfit (az egyetlen) kenyérkeresőnek. A cigány lányok diskurzusa azt mutatja, hogy sokkal jobban ráutaltnak érzik magukat a férfi partnerükre, ami az alacsonyabb iskolázottsággal és a rosszabb foglalkoztatási eséllyel függ össze.

Konklúzió

Ebben a tanulmányban megvizsgáltam, hogyan konstruálódik a cigány és magyar etnicitás tizenévesek szüzesség- és házasság-diskurzusain keresztül. Ezek a diskurzusok némileg specifikus módon etnicizálódnak, mert a cigányok és magyarok által a cigányoknak tulajdonított szüzességi és házassági hagyományok csak a lányok esetében konstruálnak etnicitást és etnikai megkülönböztetést. Így a nők válnak a férfiakkal közös kollektív etnicitás hordozóivá, azon keresztül, ahogy a szüzesség elvesztésének/odaadásának és a házasodásnak a módja és fontossága konceptualizálódik. Megállapítottam,

⁷ Az iskola gimnáziumi részében jóval kisebb volt a cigányok (becsült) aránya, mint a szakközépiskolai és főleg a szakiskolai részben. Gimnazista interjúalanyaim között egy cigány identitású sem volt. Ez összhangban van a cigányok és magyarok iskolázottsági statisztikáival.

hogy a cigányok és magyarok közti társadalmi hierarchia felállításával párhuzamosan cigány interjúalanyim a cigány kisebbségen belül is hierarchiát konstruálnak, „a Másságon belüli hierarchiát” (Youdell 2003), azáltal, hogy romungróként azonosítják magukat, ami a modernitást, asszimilációt és jobb szocio-ökonómiai helyzetet jelöli, ellentétben az oláh cigányokkal, akik az idejétmúlt, elmaradott hagyományokat és elszigeteltséget jelölik. Ezek a hagyományok szexualizáltak, a szüzességről, házasságról, és a tizenéves lányok felnőtt nővé válásáról szólnak. Azzal, hogy cigány interjúalanyim azt állítják, nem gyakorolják ezeket a hagyományokat, e tradicionális csoportok fölé helyezik magukat, és etnikai hovatartozásukat nem a vérvonal vagy családi viszonyok vagy történelmi származás alapján definiálják, hanem specifikus társadalmi nemi és szexuális hagyományok alapján, mint a szűzen férjhezmenés, kiházásítás, szüzességi teszt, és a hagyományos női ruhák viselete. Noha ezeket a hagyományokat interjúalanyim idejétmúltaknak tartják, mégis referencia-pontként szolgálnak számukra az etnikai csoport-hovatartozáshoz. Arra jutottam, hogy ezek a hagyományok továbbélnek, de ‘modernizált’, ‘korszerűsített’ változatban: a legtöbb cigány lány interjúalanyom nem akar szűzen férjhez menni, de olyan férfinak szeretnék odaadni vagy adták oda a szüzességüket, akiről azt gondolják/gondolták, hogy szerelemmel, hűséggel, hosszútávú párkapcsolattal viszonzza a ‘kincset’, és a jövőben össze is házasodhatnak. A szüzességet ezek a többnyire szegény vagy mérsékelt jóléti háttérű lányok, akik nem túl magas iskolázottsággal és nem túl fényes foglalkoztatási kilátásokkal rendelkeznek, továbbra is a lány legfőbb kincsének tartják. Ezért a szüzesség odaadása sok esetben megtervezett folyamat, nyílt elvárásokkal a viszonzással kapcsolatban, így a szüzesség odaadásában a lánynak választása és ágenciája van, ami a hagyományt újrafekerteti a fiatal nők szexuális választásának és ágenciájának neoliberais diskurzusában.

A fiatal városi magyar lányoknak nincsenek etnicizált szexuális tradícióik a szüzességhez és házassághoz kapcsolódóan, és magyar identitásukat ebben a kontextusban indirekt módon úgy definiálják, hogy ők nem olyanok, mint az egységesnek látott/láttatott ‘cigányok’. Nem tekintik a szüzességet a lány legnagyobb kincsének, ezért az elvesztése általában nem annyira tudatosan megtervezett és nem feltétlenül határozza meg a szexualitással és családi élettel kapcsolatos jövőbeli döntéseket. Következésképpen a magyar lányok több lehetőséget látnak azzal kapcsolatban, hogy házasodjanak-e, mikor, kivel és milyen feltételekkel. A magukat ‘modernnek’ látó/láttató cigány lányok a szüzesség elvesztésének élményével kapcsolatban a kincs odaadását hangsúlyozzák, a magyar lányok számára pedig az élmény minősége, örömtelisége a fontosabb. A szüzességnek és házasságnak tulajdonított különböző értékek a társadalmi pozícióval is

összefüggnek: a cigány lányok helyzete, függetlenül intra-etnikai különbözőségeiktől, az osztálybeli és társadalmi nemi hierarchiában alacsony; jellemzőbb, hogy alacsonyabb iskolázottságúak maradnak, erősebben diszkriminálják őket a munkavállalásban, és jobban függenek férfi partnerüktől, mint a magyar lányok, akik több képzési és munkalehetőséget látnak maguk előtt.

Felhasznált irodalom

- Allen, Louisa. 2012. „Pleasure’s perils? Critically reflecting on pleasure’s inclusion in sexuality education.” *Sexualities* 15 (3/4): 455–471.
- Averett, Paige, Amy Moore, és Lindsay Price. 2014. „Virginity Definitions and Meaning among the LGBT Community.” *Journal of Gay & Lesbian Social Services* 26 (3): 259–278. DOI: 10.1080/10538720.2014.924802
- Bakó, Boglárka. 2002. „Együttélési viszonyok és az etnikai identitás.” In Kovács N., és Szarka L. (szerk.) *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 87–110.
- Barth, Fredrik. 1994 [1969]. *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference*. Oslo: Scandinavian University Press.
- Bosnjak, Branislava, és Thomas Acton. 2013. „Virginity and Early Marriage Customs in Relation to Children’s Rights among Chergashe Roma from Serbia and Bosnia.” *The International Journal of Human Rights* 17, 646–667. DOI: 10.1080/13642987.2013.831697
- Breheny, Mary, és Christine Stephens. 2007. „Individual Responsibility and Social Constraint: The Construction of Adolescent Motherhood in Social Scientific Research.” *Culture, Health & Sexuality* 9 (4): 333–346. DOI: 10.1080/13691050600975454
- Butler, Judith. 2005. *Jelentős testek. A „szexus” diszkurzív korlátairól*. Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- Butler, Judith. 2001. *Problémás nem. Feminizmus és az identitás felforgatása*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Crush, Jonathan, ed. 1999. *Power of Development*. London: Routledge.
- Durst, Judit. 2011. “What makes us gypsies, who knows...?”: Ethnicity and Reproduction.” In M. Stewart és M. Rövid (eds) *Multi-Disciplinary Approaches to Romany Studies*. Budapest: Central European University, 13–34.

- Durst, Judit. 2006. [*Kirekesztettség és gyermekvállalás. A romák termékenységének változása néhány „gettósodó” aprófaluban \(1970-2004\)*](#). PhD Disszertáció, Kézirat. Budapest: Corvinus Egyetem, Szociológia és Szociálpolitika Tanszék.
- Foucault, Michel. 1980. „Two lectures.” In C. Gordon (ed) *Power/Knowledge. Selected Interviews and Other Writings 1972-1977*. New York: Pantheon Books.
- Foucault, Michel. 1999. *A szexualitás története I. – A tudás akarása*. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó.
- Frankenberg, Ruth. 2001. „The Mirage of an Unmarked Whiteness.” In B. Brander Rasmussen, E. Klinenberg, I. J. Nexica, M. Wray (eds) *The Making and Unmaking of Whiteness*. Durham; London: Duke University Press, 72–96.
- Frankenberg, Ruth. 1993. *White Women, Race Matters: the Social Construction of Whiteness*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Gay y Blasco, Paloma. 1999. *Gypsies in Madrid: Sex, gender, and the performance of identity*. Oxford: Berg.
- Gill, Rosalind. 2007. „Postfeminist media culture. Elements of a sensibility.” *European Journal of Cultural Studies* 10 (2): 147–166. DOI: 10.1177/1367549407075898
- Havas, Gábor, Kemény István és Kertesi Gábor. 2000. „A relatív cigány a klasszifikációs küzdőtéren.” In Horváth Á., Landau, E., és Szalai J. (szerk.) *Cigánynak szülni. Tanulmányok, dokumentumok*. Budapest: Aktív Társadalom Alapítvány – Új Mandátum Kiadó, 193–201.
- Horváth, Kata. 2002. „Gyertek ki nálunk, hogy jobban megismerjük egymást.” In *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 241–326.
- Horváth, Kata. 2009. „[A cigány különbségtétel](#).” (Textes des doctorants de Mr. Hadas). *A CIEH kutatási programjai* [Párizs: Université Sorbonne Nouvelle]. Letöltés: 2015. Március 30.
- Jackson, Sue, és Elizabeth Westrupp. 2010. „Sex, Postfeminist Popular Culture and the Pre-Teen Girl.” *Sexualities* 13, 357–376. DOI: 10.1177/1363460709363135
- Janky, Béla. 2005. „A cigány nők társadalmi helyzete és termékenysége.” In Nagy I., Pongrácz T., és Tóth I. Gy. (szerk.) *Szerepváltozások. Jelentés a*

- nők és férfiak helyzetéről*, 2005. Budapest: TÁRKI – Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium, 136–148.
- Kemény, István. 2004. „A magyarországi cigány népesség demográfiája.” *Demográfia* 3-4, 335-346 (Budapest: Központi Statisztikai Hivatal).
- Kemény, István, és Janky Béla. 2005. „Roma Population of Hungary 1971–2003.” In Kemény, I. (ed.) *Roma of Hungary*. Boulder, CO: Atlantic Research and Publications, 70–224.
- Kertesi, Gábor, és Kézdi Gábor. 1998. *A cigány népesség Magyarországon. Dokumentáció és adattár*. Budapest: Socio-tyo.
- King, Brian W. 2014. „Inverting virginity, abstinence, and conquest: Sexual agency and subjectivity in classroom conversation.” *Sexualities* 17 (3): 310–328. DOI: 10.1177/1363460713516337
- Ladányi, János, és Szelényi Iván. 2000. „Az etnikai besorolás objektivitásáról.” In Horváth Á., Landau E., Szalai J. (szerk.) *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok*. Budapest: Aktív Társadalom Alapítvány – Új Mandátum Kiadó, 203–209.
- Medley-Rath, Stephanie R. 2007. „‘Am I Still a Virgin?’: What Counts as Sex in 20 years of Seventeen.” *Sex Cult* 11: 24–38. DOI 10.1007/s12119-007-9002-x
- Nagel, Joane. 2003. *Race, Ethnicity, and Sexuality: Intimate Intersections, Forbidden Frontiers*. New York: Oxford University Press.
- Nagel, Joane. 2000. „Ethnicity and Sexuality.” *Annual Review of Sociology* 26: 107–133.
- Nagel, Joane. 1994. „Constructing Ethnicity: Creating and Recreating Ethnic Identity and Culture.” *Social Problems* 41 (1): 152–176.
- Nakayama, Thomas K., és Robert L. Krizek. 1999. „Whiteness as a Strategic Rhetoric.” In T. K. Nakayama, és J. N. Martin (eds) *Whiteness: The Communication of Social Identity*. Thousand Oaks: Sage Publications, 87–106.
- Neményi, Mária. 1999. „Biológia vagy kultúra? Termékenységgel kapcsolatos szerepviselkedések a roma nők körében.” In Kemény I. (szerk.) *A cigányok Magyarországon*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 103–138.
- Neményi, Mária. 1998. *Cigány anyák az egészségügyben*. Budapest: Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal.

- Okely, Judith. 1983. *The Traveller-Gypsies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rédai, Dorottya. 2015a. *Sexing the School: Constituting Gender, Ethnicity and Class through discourses of sexuality in a Hungarian secondary school*. PhD Disszertáció. Kézirat. Budapest: Central European University.
- Rédai, Dorottya. 2015b. „Gender dichotómia a szexuális öröm diskurzusaiban.” *Socio.hu* 2015/1. DOI: 10.18030/socio.hu.2015.1.188
- Rottenberg, Catherine. 2003. „Passing: Race, Identification, and Desire.” *Criticism* 45 (4): 435–452.
- Serban-Temisan, Maria. 2011. „Romanian Roma women’s narratives about their sense of self.” In J. Nirenberg (ed.) *Gypsy Sexuality: Romani and Outsider Perspectives on Intimacy*. LLC: Clambake Press, 9–49.
- Spivak, Gayatri Chakravorty. 1999. *A Critique of Postcolonial reason. Toward a History of the Vanishing Present*. Cambridge, MA; London: Harvard University Press.
- Tóth, Herta. 2005. *Roma Women’s Unemployment in Hungary*. Budapest: Central European University, Center for Policy Studies.
- Tóth, Kinga Dóra. 2007. „A kisebbségi és a többségi identitás viszonyának lehetséges mintázatai.” *Századvég* 12 (43): 37–62.
- Wander, Philip C., Judith N. Martin, és Thomas K. Nakayama. 1999. „Whiteness and Beyond: Sociohistorical Foundations of Whiteness and Contemporary Challenges.” In T. K. Nakayama, és J. N. Martin (eds) *Whiteness: The Communication of Social Identity*. Thousand Oaks: Sage Publications, 13–26.
- Youdell, Deborah. 2003. „Identity Traps or How Black Students Fail: The Interactions between Biographical, Subcultural and Learner Identities.” *British Journal of Sociology of Education* 24 (1): 3–20. DOI: 10.1080/0142569032000043579

Louise O. Vasvári

New York Stony Brook

Életírás, társadalmi nemek, és trauma¹

Jelen tanulmányom tárgya az interdiszciplináris és rendkívül inkluzív „életírás” (*life writing*) műfaja, amely a műfaji keretek kitágítása révén képes túllépni a hagyományos önéletrajzi kánon korlátain. A korai feminista kritika az önéletrajz hagyományos meghatározását maszkulinistának tekintette, így az eltérő női életpályák sémáihoz igazodva igyekezett újradefiniálni az önéletrajz kánonát, szükségessé jelezve, hogy az „önéletrajz” fogalmának, illetve az általa legitimált műveknek a felülvizsgálatát. Az életírás iránt tanúsított kutatói érdeklődés a XX. század utolsó évtizedeiben támadt fel, nem csupán a feminista kutatások ösztönzésére, hanem az irodalomtudományban és kultúrakutatásban tapasztalható összehasonlító elemzés felé történő elmozdulás miatt is, mely kiegészült az olyan posztmodern témák iránti érdeklődéssel, mint a szubjektivitás, a test, az identitás, az emlékezet, a trauma- vagy a fogyatékoság tudományok, illetve egyéb elméleti kérdések mellett az etikai álláspontok és az irodalmi művek esztétikája között fennálló feszültségből fakadó aggályokkal. Ma már az életírás különböző alfajai is nagyobb érdeklődésre tartanak számot, többek között a posztkoloniális elméletek nyomán, illetve olyan kérdéskörök kapcsán, mint a feminizmus(ok), a faj, az etnikum, a társadalmi osztály, a földrajzi elhelyezkedés, az adottságok, és a személyes történelem egyre változó vetületei. Ebben a kontextusban vizsgálom a társadalmi nemesített életírás különböző, traumával kapcsolatos alfajait, többek között a tápláló, a grafikus, a transznacionális, és a posztkoloniális életírást, az autopatográfiát (más néven betegség narratívákat), valamint a háborús életírást.

A társadalmi nemesített életírás definiálása

A „életírást” (*life writing*) mint folyamatosan bővülő műfaji megjelölést először a feminista és a társadalmi nemek tudománya használta, mára azonban egy interdiszciplináris és rendkívül inkluzív fogalommá vált, amely magában foglalja a narratívák számos formáját, illetve megkérdőjelezi és elmosza többek között a történelem, a fikció, a dokumentáció, az (ön)életrajz, a szóbeli tanúságtétel, a napló, a levelezés, illetve a feljegyzések közötti általános műfaji

¹ A tanulmány a CEU, Institute for Advanced Study 2015–2016, Senior Core ösztöndíjának támogatásával készült.

határokat. Az életírás tágabb értelemben vonatkozhat továbbá a személyes töltetű történetmondásra, illetve bizonyos szemifikcionális szövegekre, mint például az önéletrajzi regény (autofikció) vagy a *Bildungsroman* egyes változatai, illetve számos egyéb szövegre és műfajra, beleértve a nem hivatásos és nem irodalmi műfajokat is (ld. Jolly 2001a; Bolaki 2011; Rak 2004; Smith and Watson 1996). A korai feminista kutatásokat összegző, *Essays on Life Writing* című kötetben Marlene Kadar (1992a, 152) az életírást úgy határozza meg, mint „olyan dokumentumtöredékekből álló műfaj, melyben az író az életből, vagy saját személyes tapasztalatából merít, akár fikcionális, akár nem fikcionális a mű, bár általában inkább az utóbbira fókuszálunk, mivel az számunkra 'élethűbbnek' tűnik.” A *Reading Autobiography: A Guide to Interpreting Life Writing* (2001) [Önéletrajzi Olvasókönyv: Életírás-értelmezési kalauz] című, jelenleg a legátfogóbb és legújabb kritikai bevezetőnek számító kötetben Sidonie Smith és Julia Watson szabatos megfogalmazásában az életírás „különböző, valamely egyén életének alakulásával foglalkozó nem fikcionális írásokra használatos gyűjtőfogalom” (17). A *Reading Autobiography* bővített második kiadásában (2010) Smith és Watson az eredeti ötvenkettő helyett hatvan különböző alfajt különböztet meg az életíráson belül, melybe többek között beletartozik az autofikció, a *Bildungsroman*, a napló, a genealógiai történetek, a feljegyzések, a levelezés, a börtön narratíva, a háborús memoár, a rabság narratíva és a tanúságtétel is — ám még ez a lista is további bővítésre szorulna. A *Tracing Autobiography* (2006) [Az önéletírás nyomában] című kötetben Marlene Kadar et al. arra hívja fel a figyelmet, hogy önéletrajzi töredékek nem várt helyeken, különböző médiákban és valószínűtlennek tűnő dokumentumokban is előfordulhatnak, mint például a deportálási lista, a valóságshow, a weboldalak, a chat szobák, vagy az ismertebb irodalmi műfajok. Az általános műfaji határok tágítása által az életírás képes túllépni a hagyományos önéletrajzi kánon korlátain, ennél fogva elutasítja a személyes művek irodalmi érdemeit figyelmen kívül hagyó bírálatokat, illetve Smith és Watson szerint kikerüli „a [hagyományos] önéletrajz ideológiától terhes kategóriáját... melyben gyakran a maszkulinista ideológia határozta meg a műfajok formai és ismeretelméleti tartalmát” („New Genres” 18). Ráadásul, amíg az önéletrajz hagyományosan retrospektív műfaj, addig az életírás pusztá fogalma is az élet folytonosságát hangsúlyozza, így többek között a trauma túlélők történetei számára is tágabb teret kínál.

Marlene Kadar (1992a) nyomon követi, hogy a politikai és irodalmi mozgalmak előrehaladásával hogyan változott az (ön)életrajzi írások megítélése, illetve feltárja a nyugati önéletrajz- és életírás teljes történetét, beleértve a fogalom folyamatos átalakulását. (Erről lásd még James Olneyt, aki továbbra is a (peri)autográfia kifejezést használja, bár figyelmeztetem az olvasót, hogy ő elsősorban kanonizált férfi önéletrajzírókkal foglalkozik.)

Olney szerint az önéletrajzírás kényszere az emberiség egyik mély és univerzális impulzusa, tehát az emlékezet és a narratíva, az emberi tudat e két fő jelensége az emberi lét két meghatározó feltétele. Olneyhoz hasonlóan Paul John Eakin is tartózkodik az életírás kifejezés használatától, helyette az én-narratíva, sajátélmény, és identitás narratíva fogalmakat használja. Eakin ezeket nem pusztán irodalmi műfajoknak tekint, hanem egy olyan életen át tartó folyamatnak, melyben az egyén magáról és másokról alkotott narratívái által folyamatosan formálja saját identitását. A *How Our Lives Become Stories: Making Selves* (1999) [Miként válik életünk történetté: Én-alkotás] című korábbi művét részben átdolgozó *Living Autobiographically: How We Create Identity* (2008) [Önéletírásszerűen élni: Miként teremjtük meg identitásunkat] című kötetében Eakin az „élő önéletrajz” univerzális jellegét és adaptív értékét hangsúlyozza, vagyis a narratív identitás folyamatos formálását és olyan művészi formába öntését, melynek segítségével megragadható az idővel folyamatosan változó én. Eakin többek között a mindennapi én-narratíva számos példáját mutatja be, például a 2001. szeptember 11-i terrortámadások után a *The New York Times* című lapban az életüket veszített emberek gyászjelentéseit („Portraits of Grief”), Facebook bejegyzéseket, és online randevú oldalakat. Eakinhez hasonlóan Smith és Watson (1996; 2009; 2014) is az önéletrajz mindennapi formáit kutatja, bár ők ezt „hátsókerti etnográfának” nevezik, mely egyebek között olyan jelenségeket foglal magában, mint a talk show, a DNS géntérkép, a társkereső hirdetések, a kórtörténetek, a szakmai önéletrajzok, az elvesztett pénztárca, amellyel egy egész identitás is elvész, valamint a blogok, önetnográfiai filmek és a videók. A digitális életírás, a digitális (ön-)publikálás és a memoárok adásvétele, illetve a virtuális szociális fórumokon történő online önkifejezés számos újdonsült formájának elterjedésével egyre több ember folytat valamilyen formában önéletrajz-írási tevékenységet (ld. Smith and Watson 2010; Guðmundsdóttir 2014; Thumin 2012).

Mivel a korai feminista kritika az önéletrajz hagyományos meghatározását maszkulinistának ítélte, igyekeztek oly módon újradefiniálni a kánont, hogy az magába foglalja a férfiak életpályájától eltérő női életutakat is, így Brodzki és Celeste Schenk már 1988-ban, az általuk szerkesztett *Life/Lines: Theorizing Women's Autobiography* [Élet/utak: A női önéletírás elmélete] című kötetben közel ötven nő életírását mutatták be különböző formákban. Smith és Watson, akik hasonló módon arra törekedtek, hogy a női tapasztalatok széles skáláját mutassák be anélkül, hogy a „női önéletrajz” egyetemességet sugalló fogalmához folyamodnának, két jelentős szerkesztett kötetet adtak ki, a *Decolonizing the Subject: The Politics of Gender in Women's Autobiography* (1992) [A szubjektum dekolonizálása: Genderpolitika a nők önéletírásaiban], és a *Women, Autobiography, Theory: A Reader* (1998) [Nők, önéletrajz, elmélet: Szöveggyűjtemény] című köteteket, habár egy évtizeddel később a „New

Genres” már arra mutatott rá, hogy a „női önéletrajz” mára idejétmúlt fogalommá vált (17). Caren Kaplan, a *Decolonizing the Subject* egyik szerzője egy érdekes szóösszetétellel előállva a „törvényenkívüli műfaj” (*out-law genre*) kifejezést javasolta, amely életírási prototípus a kulturálisan elfogadott sémákon kívül alkotó nők, illetve az etnikai kisebbséghez tartozó és emigráns írók műveit öleli fel. Hozzá hasonlóan Leigh Gilmore (1994) is úgy véli, hogy az „önéletrajz” fogalmát nem érdemes külön műfajként fenntartani, és helyette az „autobiografikák” (*autobiographics*) kifejezést javasolta az olyan nem kanonikus női önreprezentációkra, melyek túllépnek az önéletrajz maszkulinista definícióján. Az általa szerkesztett *Women's Life-Writing: Finding Voice/Building Community* (1997) [Női életírás: A saját hang megtalálása/közösségépítés] című kötetben Linda S. Coleman arra mutat rá, hogy a női életpaszlatokat kíméletlenül marginalizáló társadalmi nemi normák a nők magánéletének narratíváit is elhallgattatták, mivel történelmi és kritikai elfogultsággal viseltettek olyan „személyes” műfajokkal szemben, mint a napló, a feljegyzések, vagy a levelezés (5). A „Towards a Geography of Women's Life Writing” (2003) [A női életírás földrajza felé] című cikkében Cynthia Huff különös hangsúlyt fektet a feminista kutatók azon, az 1960-as évektől folyamatosan folyó törekvésére, hogy feltárják és archiválják a korábban marginalizált vagy elveszettnek vélt női életírásokat. Ezen törekvések nyomán a kutatás új hangokat volt képes megszólaltatni, melyek felfedték és megtámadták a kánon önkényesen felépített rendszerét és a műfajok hierarchiáját, ezzel is rámutatva, hogy az „önéletrajz” fogalmának és az általa legitimált műveknek a felülvizsgálata szükséges. Huff ezen felül arra is kitér, hogy a posztkoloniális elmélet nyomán, illetve többek között a feminizmus(ok), a faj, az etnikum, a társadalmi osztály, a földrajzi elhelyezkedés, az adottságok, és a személyes történelem egyre változó vetületei miatt ezek a szempontok egyre hangsúlyosabbá válnak, így a műfaj traumatikus és politikai dimenzióinak rekonstruálásához szükség van arra, amit Huff „az életírás új geográfiájának” nevez (15). Suzette A. Henke (1998) az életírást pszichoanalitikus keretbe helyezve felvetette, hogy az életírás „írasterápiaként” is funkcionálhat, amely „a traumatikus élmény ki- és átírásának” folyamata (xi). Ennek kapcsán talán a legátfogóbb projekt Richard Freadman *This Crazy Thing a Life: Australian Jewish Autobiography* (2007) [Ez az őrült valami, az élet: Ausztrál zsidó önéletírás] című munkája, egy olyan trauma tudományokhoz kötődő rendszerezett korpusz, amely megközelítőleg háromszáz könyvhosszúságú művet tartalmaz, főként idős túlélő amatőr íróktól, akik túlnyomó többsége nő.

Az életírás iránt tanúsított kutatói érdeklődés a XX. század utolsó évtizedeiben támadt fel, nem csupán a fent említett feminista kutatások ösztönzésére, hanem az irodalomtudományban és kultúrakutatásban

tapasztható összehasonlító elemzés felé történő elmozdulás miatt is, valamint ennek kapcsán az olyan posztmodern témák iránti érdeklődés nyomán, mint a szubjektivitás, a test, az identitás, az emlékezet, a trauma tudományok fejlődése, vagy a fogyatékossági tanulmányok, illetve egyéb elméleti kérdések mellett az etikai álláspontok és az irodalmi művek esztétikája között fennálló feszült kapcsolatból fakadó aggályok következményeként is. Az életírás etikai vetülete kapcsán Kadar (1992a) arra hívja fel a figyelmet, hogy az életírás fogalma kettős jellegű, ugyanis egyszerre műfaji és kritikai gyakorlat, melyek közül az utóbbi különösen hasznos lehet a tények és a fikció között elmosódó határok elemzésekor az olyan önéletrajzi írások kapcsán, mint a napló, a levelezés, vagy a memoár. Kadarral szemben G. Thomas Couser különbséget tesz az irodalmi memoárok és a fikció etikai kérdéskörei között, szerinte ugyanis a regényírók jogi és etikai korlátait nem gátolják, amíg egy memoár megírásakor a műfaj élethűsége korlátot szabhat az író művészi törekvéseinek (79). Ebben a kontextusban Couser olyan etikailag megkérdőjelezhető, hamis és félrevezető memoárokat vizsgál, mint Benjamin Wilkomirski *Fragments: Memories of a Wartime Childhood* (1996) [Töredékek: Háborús gyermekkori emlékek] című műve, melyben a svájci nem zsidó származású író gyermekkorú holokauszt túlélőnek adta ki magát, illetve az igazságpolitika bizonytalan esetei Rigoberta Menchú *testimonio* című művében, amely elvileg egy fiatal guatemalai quiche indián nő személyes élettörténete, aki az életírás ezen alfaján keresztül a bennszülött guatemalaiakra irányuló katonai agresszióval szembeni marginalizált női ellenállásnak adott hangot (Arias and Stoll 2001; Beverley 2004; M. Smith 2010). Susan Egan az önéletrajzi csalás számos esetét vizsgálja, így az etnikai csalást, a magukat jogfosztott kisebbségnek kiadó fehérek írásait, illetve valódi holokauszt túlélők által írt hamis holokauszt memoárokat is.

Az életírás fenti példáihoz hasonlóan szintén megbízhatatlanok és etikailag megkérdőjelezhetőek azok a női politikai elítéltektől származó szóbeli vallomások, melyeket más írástudó nők foglaltak írásban, hogy ezeket később saját fikcionális történeteikbe ágyazzák; ezeket María Mercedes Andrade is vizsgálta a „Women Writing for Other Women in Colombia's Armed Conflict” [Nők írásai nőknek Kolumbia fegyveres konfliktusa idején] című cikkében. Szintén érdemes etikai szempontból összehasonlítani különböző, a második világháborús traumák kapcsán született női életírásokat, melyek főként a háború alatti nemi erőszakkal foglalkoztak, mint például az Anonyma néven kiadott *Eine Frau in Berlin: Tagebuchaufzeichnungen vom 20. april—22 juni, 1945*, avagy magyar kiadásban *Egy nő Berlinben (Naplójegyzetek)*. Ezt a memoárt eredetileg 1954-ben angol fordításban adták ki, német nyelven pedig csak négy évvel később látott napvilágot, de nem Németországban, hanem Genfben.

A könyv megjelenését akkoriban sokan támadták Németországban, így az író 2001-ben bekövetkezett haláláig nem került újra nyomdába; végül 2003-ban, német nyelven adták ki újra. Az *Eine Frau in Berlin* eredetileg azért vált hírhedtté, mert az író a nemi erőszakot nyers, minden szentimentalizmust nélkülöző módon írta le, valamint azzal is foglalkozott, hogy milyen káros volt ez a német férfiak pszichéjére, melynek kapcsán sok német elvből elutasította a napló által kínált valóságot. 2003-ban ismét nagy port kevert fel az író, mikor kérése ellenére halála után felfedték a személyazonosságát. Marthe Hillers (1911–2001) franciául és oroszul beszélő újságíró volt, mely hitelesítette történetét, azonban az is kiderült, hogy mind Hillers, mind a szerkesztője, Kurt Marek kisebb náci kiadványokban is publikált, közvetve megerősítve James Mark állítását, miszerint a nemi erőszakról szóló vallomás lényegében politikai töltetűek. Végezetül az életírás etikai kontextusában lásd Kunt Gergely „A Female Adolescent Bystander’s Diary and the Jewish Hungarian Holocaust” (2014) [Egy serdülő lány naplója és a magyar zsidók holokausztja] című cikkét, melyben egy erősen antiszemita gondolkodású fiatal lány naplójának tükrében vizsgálja a magyar holokauszttal kapcsolatos különböző nézeteket.

Az utóbbi évtizedekben az életírás populáris formáinak tömeges piaci elterjedése jelentősen felgyorsult, egyrészt azért, mert manapság a nem fiktív írás általában nagyobb forgalomnak és olvasottságnak örvend, mint a fikció, másrészt a populáris traumakultúra rohamszerű áruba bocsátása és fogyasztása tükröződik a vallomásos életírás leggyorsabban terjeszkedő műfajában is. A *Popular Trauma Culture: Selling the Pain of Others* (2011) [Népszerű trauma-kultúra: Mások fájdalmának kiárusítása] című könyvében Anna Rothe úgy érvel, hogy a szenvedés és álszenvedés memoárok, azaz a „trauma giccs” és „trauma camp” a klisészerű és melodramatikus áldozat/elkövető holokauszt-diszkurzus által kínált paradigmákra épül (erről lásd még Mendelsohn 2010). Smith és Watson azonban kevésbé kritikusan rámutat arra, hogy a vallomásos életírás számos formájában megfogalmazódik a politikai elnyomás és népirtás áldozatainak nevében való felszólítás a válaszádsra, ezért nem meglepő, hogy a vallomásos írást sürgető belső kényszer könnyen kizsákmányolóvá válik (1996, 134). Paula S. Fass viszont pozitívan ír a memoár demokratizálásáról, szerinte ugyanis ez korunk egyik leglényegesebb műfaja, amely betekintést nyújt abba, hogyan éljük meg ma a történelmet azáltal, hogy a jelen készítésének élve különböző megnyilvánulási módokon keresztül vizsgáljuk, definiáljuk és magyarázzuk saját énünket. A *But Enough About Me: Why We Read Other People’s Lives* (2002) című kötetében [Legyen elég belőlem: Miért olvassuk mások élettörténetét] Nancy K. Miller a memoár elburjánzását inkább a tanúságtétel látványosságával, illetve a nárcizmussal magyarázza, szerinte ugyanis a

memoár „egy élmény rögzítése a másokkal való közösség reményében”, mert egy önéletrajzi aktus legalább két résztvevőt feltételez, tehát azért olvasunk mások életéről, hogy többet tudjunk meg önmagunkról (507). Miller az egyéni életeket és azok szociokulturális kontextusát vizsgálja, akár csak Julie Rak, aki szerint a különböző személyes történetek elterjedése azt segíti elő, hogy az olvasók az egyéni tapasztalatokon keresztül megérthessék a fontosabb társadalmi eseményeket, és ezáltal megragad hassák a nyilvános vagy politikai szféra és a magánszféra közötti egyensúlyt.

A traumatudomány az 1990-es évek óta különösen összefonódott a társadalmi nemek és az életírás kutatásával. Marienne Hirsch és Valerie Smith a *Signs* különszámához írt bevezetőjében („Feminism and Cultural Memory: An Introduction”) például rávilágít, hogy a szexuális erőszakra és a nőkkel szembeni erőszakra szóló feminista írások, illetve a holokauszt írások központi kérdései közé tartozik az emlékezet, a trauma, valamint az emlékek átörökítése a családban és a társadalomban. Ebben a kontextusban fogalmazzák meg a kérdést, miszerint az egyéni és csoportos történelem és identitás kifejezése során miben tér el az emlékeket közvetítő és/vagy szemtanúként átélő nők emlékezési gyakorlata a férfiakétól. Az „Autobiographical Times” (2000) című cikkében Susannah Radstone is rámutat arra, hogy a nők én-írása (ahogyan életük is) gyakran eltér az elfogadott hagyományos (férfi) önéletrajz modelljétől, mert stílusa töredékesebb, többdimenziós, idősíkjá kevésbé hangsúlyos, nem egységes, így összehasonlításban lebecsülik értékét és érdemeit. Radstone éppen ezért az általa „marginalizált ellentörténeteknek” (*marginalized counter-histories*) nevezett jelenség vizsgálatát javasolja, mivel ez által az elfeledett történetek, például a munkásosztálybeli vagy etnikai kisebbséghez tartozó nők önéletrajzai ismét a történelem részévé válhatnak. Estelle Jenilek korai úttörő feminista kritikáját idézve (*Women's Autobiography*) Radstone úgy érvel, hogy amíg a férfi önéletrajzírás legproduktívabb időszakai egybeesnek a nagyobb történelmi eseményekkel, addig a nők élettapasztalatai és az ezek nyomán született önéletrajzaik nem illeszkednek ehhez a történelemhez. Míg ez általában igaz, ugyanez nem mondható el a háborús életírásról, mely a jelen tanulmány utolsó fejezetének témája lesz.

A traumával kapcsolatos társadalmi nemesített életírás újabb formái: Autopatográfia, tápláló életírás, transznacionális életírás, grafikus életírás, és posztkoloniális életírás

A társadalmi nemesített életírás traumatudománnyal összefonódott és rohamosan fejlődő alfajai terápiajellegű írásformák. Ezek közé tartozik az

autopatográfia (egy-egy szám első személyben íródott betegség és fogyatékosság narratívák), az intergenerációs életírás, illetve a társadalmi osztály, a faj, az etnikum, és a társadalmi nemek kérdéseit feszegető életírások, különös tekintettel a holokauszt és más háborús események túlélőire, az emigránsokra, illetve egyéb transzkulturális és posztkoloniális szubjektumokra. Lényegében minden egyes felsorolt területen a legnagyobb számú életírás nőktől származik (Couser 1991; Vasvári 2009a). Jelen tanulmány további része számos példát kínál a traumával kapcsolatos társadalmi nemesített életírás fent említett alfajaira.

Couser (2016) párhuzamot von az autopatográfiák vagy betegség narratívák terjedése, illetve az egymást követő polgárjogi mozgalmak között: míg a nők egyenjogúságáért folytatott küzdelem a mellrákkal és egyéb, főként nőket sújtó betegségekkel kapcsolatos narratívákat támogatta, addig a meleg mozgalom a „felvállalás” (*coming out*) narratívák hangjait erősítette fel. Az életírás ily módon megtestesült alfajainak narratív hatalma ráadásul időről időre hathatós ellendiszkurzust kínál az orvosi, a szexuális, és egyéb domináns narratívákkal szemben (Jolly 2001a; 2001b; 2001c; ld. továbbá Hilton 2015 az önvágásról). Az autopatográf életírás ezen felül a nők többszörösen traumatizált identitását is feltárja, mint például Audre Lord (1934-1991) *The Cancer Journals* [Rák-naplók] című könyve (1981). Lorde mellrákban és később májrákban szenvedett, végül az utóbbiban halt meg, és könyvében fekete leszbikus feministaként vizsgálta a betegségről, kezelésről, fizikai szépségről és protézisről alkotott nyugati nézeteket. A protézis és a plasztikai sebészeti beavatkozás elutasítását nem csupán a beteget felemelő terápiás aktusként, hanem politikai aktusként is értelmezte (Al-Zubi 2007). A nők hatalomtól való hatványozott megfosztása kapcsán érdemes összehasonlítani Susan Miller *My Left Breast* [A bal mellem] című feminista tragikomikus autopatográf előadásszövegével, melyben a következőképp írja le magát: „egy egymellű, menopauzális zsidó biszexuális leszbikus anyuka vagyok, és én vagyok korunk témája, a felkapott ügy... egy bestseller vagyok...” (De Shazer 1; Carr 89–92; Wilson 2016). Egy neves kutató és jó barátom, Suzanne Fleischmann (1948–2000), a Berkeley Egyetemen az újlatin filológia doktora, ötvenegy évesen leukémiában halt meg. Élete utolsó éveiben megalkotta az egyedülálló orvosi életírás mint akadémiai tanulmány műfaját, ezidáig ugyanis hematológiai kurzusokon vett részt vendéghallgatóként, így elsajátíthatta az orvosi közösség nyelvhasználatát, és megtapasztalhatta annak a betegre tett hatását is. Betegként és nyelvészként az orvosi terminológia szemantikáját vizsgálta, és erről mindig egy-egy szám első személyben írt, példa erre „I Am..., I Have..., I Suffer from...: A Linguist Reflects on the Language of Illness and Disease” [Vagyok..., van..., szenvedek tőle...: egy nyelvész reflexiói a betegség nyelvhasználatáról] című cikke is (1999; ld. még Fleischman 1998). Azonban

az autopatográf életírás talán legelevenebb példája Susan Gubar (1944–) elismert feminista irodalomkritikus mélyen megrázó *Memoir of a Debulked Woman* [Egy megoperált nő feljegyzései] című műve (2012), melyben előrehaladott petefészekrákjáról ír, arról, hogy műtét során több belső szervét is eltávolították. Művében felidézi, hogy diagnózisa után szinte azonnal jegyzetelni kezdett, mivel rádöbbsent, hogy saját maga és a túlélés érdekében kénytelen lesz a következő könyvét a petefészekrákkal kapcsolatos tapasztalatainak szentelni. Az 1940-es években Virginia Woolf azt hitte, hogy az ő generációja női írói szerénységük és szemérmességre való hajlamuk miatt képtelenek lesznek elmondani a női testtel kapcsolatos tapasztalataikat. Gubar maga is túl sok olyan rákról szóló történettel találkozott, amely igyekezett elkendőzni az igazságot, így eldöntötte, hogy meg kell írnia saját, őszinte történetét a betegségről, illetve a családjában előforduló öngyilkosságra való hajlamról (Wilson; Errico).

A feminista kutatás ma már olyan jelenségeket is vizsgál, melyeket valaha privát és triviális mivoltuk miatt nem vettek figyelembe, például az újságkivágásokat tartalmazó albumokat (*scrapbooks*), a hímzéseket, kötéseket, mintadarabokat, illetve olyan verbális, nem irodalmi diszkurzus formákat, mint a levelezés, a versek, a naplók, vagy a receptek. A magánszférába utalt nők számára ugyanis ezek mind azt a célt szolgálták, hogy „megírassák egy nő életét” (Heilbrun, idézi Bower 1997). Ebben a kontextusban újraértékelték a recepteket és receptgyűjteményeket is, melyek epizodikus, anekdotikus, nem kronologikus, és gyakran közösségi társadalmi nemesített életírásokká léptek elő. A kutatók ezen felül azt is vizsgálják, hogy ezek a háztáji rítusok hogyan formálták egyes nők irodalmi írásait és életírását. Ezzel kapcsolatban egy korai tanulmányomban az ételről szóló, illetve recepteket tartalmazó életírásokat *tápláló életírásnak* neveztem (*alimentary life writing*). Az általam kínált definícióban a „tápláló” alatt nem csupán az ételt magát értem, hanem mások táplálását, így átvitt értelemben az emberi kapcsolatot is. Anne Goldman szavaival élve a főzés a kultúra metonímiája, a (főként női) szeretet és vágyról való írás metaforája. A receptek megosztása a szóbeli történetmondásban gyökerezik, tehát alkalmat kínált a nőknek történeteik megosztására, és a személyes történetek és emlékezések által a közösségen belüli identitásuk megszilárdítására. Az étel körül forgó kommunikáció kapcsán Lynne Ireland (1981) felvetette, hogy a receptkönyvek nem csupán kulturális dokumentumok, hanem bizonyos szempontból közösségi életrajznak is tekinthetőek. Ann Romines (17) magyarázatában ugyanis a háztáji rítusok és háztáji nyelv gyakran láthatatlanok azok számára, akik nem tanulták meg azok olvasatait. Lásd például Linda Murray Berzok *What Family Recipes Tell Us About Who We Are and Where We Have Been* (2011) [Mít tudhatunk meg a családi receptekből magunkról és az életünkről] című könyvét, melyben különböző

etnikai közösségekből származó nők recepteket és történeteket cserélnek egymással, ezzel is alátámasztva, hogy a receptek az egyének és a közösségek identitását tükrözik. Berzok a recepteket különböző tágabb témakörök szerint rendszerezte, ezek között szerepelt többek között a nő mint a női háztáji és családi hagyományok őrzőjének nosztalgikus történetei, a barátság, a kapcsolatteremtés, vagy az érzelmi egyensúlyra való törekvés. Berzok munkáját az inspirálta, mikor anyja halála után több száz annotált receptet örökölt, amiről így nyilatkozott: „egyes nők naplókat hagynak hátra, az anyám meg recepteket” (xvi). Hozzá hasonlóan Diana Tye folklórkutató is úgy olvasta anyja receptjeit, mint egy naplót, melynek során a régi annotált receptkártyák nyomán felvázolhatta anyja portréját, és rajta keresztül a huszadik század derekának háztáji kultúráját is. Még érdekesebb tragikus magyar kapcsolata miatt Daniela Blei a „Recipes From My Argentine Grandmother” [Argentíniai nagymamám receptjei] (2015) cikke, ahol elhunyt nagynyja receptjeiről írt, melyek megtöltöttek egy teljes töredezett lapokból álló, vajfoltokkal tarkított füzetet. Blei azt a találó észrevételt teszi, hogy „a receptekkel teleírt füzetek nem annyira az általuk kínált ízek, mint inkább azok miatt a történetek miatt érdekesek, amiket elmesélnek” (16). Blei elbeszéli, hogy frissen összeházasodott nagyszülei, Lola és Lajos mint hagyták el Prágát 1948-ban dédnagymamája, Flora kíséretében, és hogy mindhárman túléltek a holokausztot, de a család összes többi tagja elpusztult. Végül Buenos Airesben telepedtek meg, ahol a nagymamája receptesfüzete az argentin *matambrito* (hideg marharolád) receptjével indít, melyet az argentin szokásoknak engedelmességet franciasalátával javasol tálni, de a helyi fogás után már kelet-európai diótorta és gyümölcslepény következik benne, és a Imperial Torte receptje, mely egy tucat tojássárgáját és egy bögre vajat igényel. De Lola receptjei mint konyhaművészeti szövegek egy további történetet is tartalmaznak, történetet az elvándorlásról és arról, hogy a bevándorlók számára az étel az egyik módja annak, hogy a múltra emlékezhessenek, és hogy Lola újra megerősítse magát abban, ami: zsidó, európai és argentin, jó szakács, de nem rendkívülien jó. Blei végül arra a következtetésre jut, hogy a nagynyja receptjei nem annyira önmagukért érdekesek, hiszen a legtöbbjük semmitmondó és régimódi, hanem inkább azért, mert ezek a receptek a nagynyja életrajzával azonosak, hiszen megmagyarázzák, hogy ki volt ő, és hová tartott, a kárpátokbeli faluból a Confiteria Orientalba.

Az autopatográfiaival szemben a tápláló életírás első pillantásra nem kötődik olyan hangsúlyosan a traumához, illetve a betegség narratívákhoz, azonban a nők életírásában az ételkészítés gyakran segít a főszereplőnek a fájdalom és a reménytelenség leküzdésében, illetve a konyhai feladatok elvégzéséhez szükséges koncentráció nehéz körülmények között bizonyos komfortérzetet kínál. Számos modern egyes szám első személyben írt női

narratíva kezdődik úgy, hogy a főhős életének változásait stressz és depresszió kíséri, és hogy ilyen helyzetekben az ételkészítés, mint a szexuális és társadalmi nemi identitás szimbóluma gyógyító erővel bír (Andrievskikh 2014; Vasvári 2015a). A tápláló életírás számos példája a nők személyes és családi traumák feldolgozására irányuló igényéből és ebből kifolyó belső tusájából fakad, mint például az anya elvesztése, a szülői elutasítás, a hűtlenség, válás, a migráció és a lakóhely kényszerű elhagyása, háborús traumák (erről bővebben később), és az emigrációban egy új személyes és közösségi identitás kialakítása. Azonban az ételről való beszélgetés, illetve lehetőség esetén a háború alatt, például hadifogolytáborokban vagy koncentrációs táborokban íródott tápláló életírás nem csupán egyéni tevékenység vagy a nosztalgia egy válfaja, hanem a koncentrációs táborok fogolykultúrájának fontos és állandó mindennapi komponense is.

A manapság kiadott életírások legfontosabb alfajai kétségkívül a *transznacionális életírások* csoportjába tartoznak, melyben az emigránsok, kivándoroltak, menekültek, migránsok, számkivetettek és második generációs etnikai csoportok életírása és tapasztalata szorosan összefonódik a potenciális traumával. Bár mindkét nemtől ismerünk ilyen életírásokat, többségüket mégis nők írták. Susan R. Suleiman (1996) szerint a számkivetettség a múlt század – és látszólag már az új század – egyik kiemelkedő történeti jelensége, ezért áll olyan gyakran az egyéni és kulturális identitásról szóló elméleti reflektálások fókuszában. A modern nyugati kultúra maga is nagyrészt transznacionális szubjektumok terméke, akik migránsként traumatikus módon kénytelenek voltak saját kulturális emlékezetüket egy új kulturális közegbe integrálni. Példaként lásd Madelaine Hron *Translating Pain: Immigrant Suffering in Literature and Culture* (2009) [A fájdalom fordításai: Migránsok fájdalma az irodalomban és a kultúrában] című kötetét a migráció ellennarratíváiról, melyek aláássák a sikeres migráció mítoszát, és helyette a múlt traumáitól szenvedő migránsok kényszeres helyváltoztatását és áttelepítését hangsúlyozzák, akik „mindig csak volt önmaguk kísérteties árnyékában, eredeti otthonuk kulturális nyelvében maradnak életben” (39–40). Számos példa áll rendelkezésünkre, köztük Dagmar Drewniak (2015) cikke, melyben az identitás politikáját vizsgálta két magyar kanadai nő memoárján keresztül. Lásd továbbá Tsu-Ching Su írását egy kínai női memoárról, melynek írója többszörös migráción és áttelepítésen esett át Észak-Kínától Dél-Kínáig, majd a két háború után végül Tajvanban települt le. Ide sorolható még Louise O. Vasvári (2015a; 2015b; és bővített magyar változatban 2016) két cikkét a fent már említett, szinte kizárólag nők által kultivált tápláló életírás (vagy étel memoár) egyre terjedő műfajáról, melynek központi kérdése az, hogy az étel, az ételkészítés, és a mások táplálása milyen identitásformáló hatással bír, és hogyan segít megőrizni az egyén kulturális örökségét, különösen a háború és a kitelepítés traumatikus eseteiben.

Bár az ilyen életírás esetenként kizárólag az egyén anyai ágára vagy etnikai családi ágára koncentrál, Vasvári szerint gyakoribb a migráció és a háború traumájából eredő életírás, különösen a holokauszt életírásban, ám ezen felül az első, a második, vagy akár a harmadik generáció traumatikus transznacionális életírásában is közrejátsszik.

Bizonyos tekintetben elmondható, hogy a transznacionális életírás során a kulturális memória és a második generációs nyelvcsere gyakran ugyanolyan bonyolult lehet, mint az első generáció helyzete, így az eredmény időnként egy hibrid, „dupla hangú” (*double-voiced*) életírás, melyben a kollektív etnikai emlékezet és az egyéni emlékezet párbeszédet folytat egymással (ld. például Browdy; Wong). A dupla hangú életírás, melyet Bella Brodzki (2001) a veszélyeztetett narratívák intergenerációs és interkulturális átadásának nevez, egyfajta fordítási tevékenységnek tekinthető, melynek során a gyermek, legtöbbször a felnőtt lánygyermek olyan traumatikus történetet mesél el, amelyet a szülő képtelen volt. A fenti kifejezéshez hozzátehetnénk még a „[második generációs] megmentett életírás” (*salvaged life writing*) fogalmát, melynek során a szülő szóbeli vallomását vagy nem publikált írását szó szerint megmentik, mielőtt elveszne. Lásd például Vasvári (2009b) cikkét, melyben számos második generációs nő olyan írásait vizsgálja, melyek az anyjuk holokauszt traumáiról szólnak, illetve Sharon D. Raynor „African American Masculinity in the Wartime Diaries of Two Vietnam Soldiers” (2015) [Afro-amerikai maszkulinitás két vietnámi katona háborús naplójában] című cikkét, melyben apja kiadatlan naplójáról ír.

A transznacionális életírás bizonyos formái egy másik, különösen fontos és innovatív életírási kategóriába is besorolhatóak, ez a grafikus memoár vagy grafikus narratíva, illetve Gillian Whitlock elnevezésében az „autografika” (*autografics*) (2006, 976), de nevezhetnénk egyszerűen *grafikus, képregényes életírásnak* is. Ez a hibrid vagy kevert médiaforma először Art Spiegelman *Maus* (1986, 1991) című művével vált híressé, melyet ő maga „képregény keveréknek” nevezett (*commix*). Művében egy holokauszt és második generációs narratíva két hangja szólal meg az író holokauszt túlélő apjával való nehéz kapcsolatának bemutatása, illetve apja élettörténetének kibontakozása során, miközben anyja túlélésének története hiányzik, mert annak öngyilkosságát követően férje megsemmisítette minden írását – örökre elhallgattatva őt. A képregény hagyományosan alacsonyrendűnek tekintett műfaját szándékosan súlyos témákhoz felhasználó képregényes narratíva a traumatikus társadalmi nemi, szexuális, és családi kapcsolatok komplex történetét eleveníti meg, illetve ezeket gyakran a földrajzi áttelepítés és a háború szélesebb körű traumáival ötvözi, melyek intergenerációs kihatását a védtelen gyermek szemszögéből történő narráció szemlélteti, valamint az a tény, hogy az írók túlnyomó része nő (ld. például Watson 2008; Cvetkovich

2008; El Rafaie 2012; Davis 2007). Ilyen szempontból különösen fontos Hillary L. Chute *Graphic Women: Life Narrative and Contemporary Comics* (2010) [Képiró nők: Élettörténet és a kortárs képregény] című kötete, amely tanulmány keretében a korunkban egyre terjedő, de kevésbé vizsgált, nők által írt képregényeket elemzi, mivel ezekben előtérbe kerül a női test innovatív reprezentációja is. Chute szerint a feminista képregény- és memoárirók „a testet a lapra helyezik át” (26).

A képregényes életíráson belül különösen fontosak a leszbikus, és a háborús, beleértve a holokausztról szóló képregényes életírások. Az elsőre a legismertebb példa Alison Bechdel *Fun Home: A Family Tragedy* című műve (2006), [Vidám otthon: Családi tragédia] mely az író diszfunkcionális családi életének krónikája, képregény az érzelmi bántalmazásról, az öngyilkosságról, saját, szexualitását „bevalló” (*coming out*) történetéről, valamint bezárkózott, temetkezési vállalkozó és melegségét titokban tartó apjával való kapcsolatáról, a ravatalozóról mint otthonról, melyet a benne élő család csak Móra Háznak nevezett (Cvetkovich 2008; Rohy 2010; Warhol 2011; Zehelen 2015). A holokausztról szóló képregényes életírás fontos példája magyar származású Miriam Katin (1941-) *We Are on Our Own* [Magunkra maradtunk] című munkája (2006), egy grafikus memoárként megalkotott kettős életrajz a három éves Katinról és anyjáról, akik túlélését Spiegelman *Maus* című művéhez hasonló, többszintű, szavakat és képeket ötvöző metanarratíva beszéli el. Katin művében kendőzetlenül ír az bujdosásuk során anyját ért szexuális erőszakról, aki törvénytelen gyermekével bujdosó parasztasszonynak adta ki magát a vidéki Magyarországon. Az író elmeséli, hogyan erőszakolta meg és ejtette teherbe anyját egy, a zsidó identitását felfedező német tiszt, később pedig a szovjet orosz katonák által elkövetett fosztogatásról és nemi erőszakról is részletesen ír. A *Maus*-szal szemben, amely egy második generációs fiú és az apja közötti kapcsolatról szól, Katin az anya-lánya kapcsolatról és közös tapasztalataikról ír. Katin minden szentimentalitást nélkülözve, egy gyermek kíméletlen pontosságával festi le a történeteket, pedig erről szóló első könyvének megírásakor már hatvanhárom éves volt. Munkája tágabb értelemben életírásnak is tekinthető; 2013-ban *Letting Go* [Elengedni] című művében megírta a történet folytatását saját Egyesült Államok-beli migráns életéről, a múlttal való megbékélésről, és az emlékezet és a jelen valóság közötti egyensúly kereséséről.

Amikor képregényes életírásról beszélünk, szükséges megemlítenünk, hogy bár a Spiegelman írt férfi-központú *Maus*-t tartják a műfaj megalkotójának, az elsőség érdeme ténylegesen Charlotte Salomon berlini zsidó művésze (1917–1943), aki több műfajt ötvözve expresszionista gouache-okból alkotta meg *Leben? Oder Theater?* című [Élet? Vagy színház?] önéletrajzi sorozatát. Salomon 1941 és 1943 között, tehát két évig bujdosott Dél-Franciaországban,

Villefranche sur Mer városban, ahol alkotói láztól égve több mint ezer egyedi munkát készített, melyeket szöveggel, feliratokkal, és áttetsző vízfestékekkel rétegezett. Művei tragikus családi életéről szólnak, a vérfertőzésről és az egymást követő női öngyilkosságokról, majd a bujdosás során megélt saját rögeszmés szerelmi afférjáról. 1943 októberében elfogták és deportálták Auschwitzba, ahol négy hónapos terhesen gázkamrába küldték (Steinberg – Bohm-Ducher 2006; Schults – Timms 2009). Salomon szó szerint „lefestette életét;” ez a címe a Marry Lowenthal Felstiner által Salomonról írt életrajzának is: *To Paint Her Life* (1994). Bár a művész meghalt, rendkívüli munkája csodával határos módon túlélte őt, és mostanra kiállításra is került, igaz, kizárólag a zsidó közösség által fenntartott helyszíneken tekinthető meg.

Amíg a képregényes memoár gyakran összefonódik a transznacionális memoár tágabb kategóriájával, addig a *posztkoloniális életírás* ennél is tágabb kategóriája a migráció, globalizáció, és terror időszakának életnarratíváit vizsgálja. Bart Moore-Gilbert (*Postcolonial Life Writing*, 2009) [Posztkoloniális életírás] és Philip Holden (*Autobiography and Decolonization*, 2008) [Önéletírás és dekolonizáció] szerint ez azért szükséges, mert az önéletrajzi tanulmányokban eluralkodó eurocentrizmus képtelen tükrözni az etnicitás és az új „nemzeti önéletrajz” fontosságát, melyben a szöveg a korábbi koloniális világ által kínált identitások megújítására épül. A posztkoloniális életírás szempontjából különösen releváns Gillian L. Whitlock *Soft Weapons: Autobiography in Transit* (2007) [Szelíd fegyverek: Az önéletírás átváltozása] című műve, amely posztkoloniális elméletet és a feminizmus harmadik hullámát ötvözve, amellet érvel, hogy az életnarratívák „sokkal szorosabban kötődnek a történelemhez, a politikához, és a háborús konfliktusokhoz, mint ahogyan azt korábban a világ minden pontján fellelhető önéletrajzokról gondolták” (76). Whitlock a különböző, terror elleni harccal kapcsolatos szövegekben fellelhető életírásokat vizsgálja Irántól Afganisztánig, a menekült narratíváktól az autoetnográfiaig, melyek olyan kevésbé reprezentált harmadik világbeli nők aktív tevékenységére irányítják a figyelmet, mint az afgán nők vagy a női tudósítók háborús memoárjai. Az utóbbival kapcsolatban érdekes még Li Guo írása (2015) a kínai hadseregben szolgáló nőkről a nacionalista északi hadjárat és más katonai konfliktusok idején, valamint Andrade szövege (2015) a kolumbiai fegyveres konfliktusok idejéből származó, börtönökben keletkeztetett női vallomásokról. Christopher Kocela tanulmánya (2015) két női írónak a vietnámi háború nyomán írt transzbuddhista életírásáról szól, mely műfaj mind a posztkoloniális életírás kategóriájába, mind a spirituális önéletrajz klasszikus kategóriájába beleillik. Ez utóbbi a történelem során női műfajjává vált, és az egyén életfogytiglan tartó küzdelméről szól, hogy megtalálja a végső valóságot, amely a gonoszság, a szenvedés és a halál árnyékában is értelmet ad az életnek (Leigh 2000). Végső példaként meg kell említenünk

Steven Jobbit tanulmányát (2015) Fodor Ferenc geográfus 1917-es geobotanikai felfedezőkörútjáról származó terepnaplójáról, amely első látásra nem az életírás kiemelkedő példája, azonban posztkoloniális elméleti szemszögből figyelemreméltó, hiszen Fodor projektje egy jóval tágabb ausztriai-magyar maszkulinista és imperialista feltérképezési fantázia része, amely a Balkánok etnikai és geopolitikai terének „feminizálására” épült. Ahogy többek között Smith és Watson is rámutat, az életírás szorosan egybevág a társadalmi nemesített pozicionalitásokkal és kapcsolatokkal (2009, 13).

Társadalmi nemesített életírás, háború, és trauma

Ahogy fentebb már említettem, Radstone szerint a klasszikus férfi önéletrajzzal ellentétben a női életírások csak úgy, mint a női élettapasztalatok, nem kötődnek klasszikus történelmi korszakokhoz. A személyes traumával kapcsolatos életírások egy részénél talán így is van, azonban a háborús trauma nem egyéni rendellenesség, hanem a személyes, társadalmi, kulturális, történelmi, és politikai erők komplex kölcsönhatásának társadalmi nemesített terméke. (Ld. Hunt 2010, 120; továbbá Higonnet „Authenticity” [2002] című cikkét a trauma narratívák problematikus jellegéről, illetve a háborús narratívákon belüli központi szerepükről). A legnagyobb XX. századi konfliktusok alatt és után a nők valószínűleg ugyanannyit írtak, mint a férfiak, gyakran életírás formájában is, ám munkájukat nem vették kellőképpen figyelembe. (Ld. Vasvári [2006; 2009a; 2009b; 2012; 2014] tanulmányait a női túlélők holokauszt életírásának előtérbe kerüléséről.) A történelem ismétli önmagát a közelmúltban történt katasztrófák nyomán, mint például a kambodzsai népirtás, amelyről nem rég Bunkong Tuon készített tanulmányt (2015).

Paul Fussell *The Great War and Modern Memory* (1975) [A nagy honvédő háború és a modernkori visszaemlékezés] című munkájával kapcsolatban Victoria Steward rámutatott, hogy Fussell a kulturális emlékezethez való hozzájárulások terén nem vette figyelembe a nők tapasztalatait, így az első világháború az ő szemében „csupán arra korlátozódott, ami a nyugati fronton a férfiakkal történt” (ld. Tylee 1990). Steward hangsúlyozza, hogy a feministák azon törekvése, hogy a nők háborús tapasztalataira felhívják a figyelmet, nem a férfiak szerepét kérdőjelezi meg, hanem arra irányul, hogy kitágíthassuk a háborús tapasztalat fogalmát, mégpedig olyan egyének és csoportok bevonásával, akik tapasztalatait eddig nem vizsgálták részletesen. Miriam Cooke és Angela Woolacott az általuk szerkesztett *Gendering War Talk* (1993) [A háborús történetek neme] kötetben, valamint Cooke *Women and the War Story* (1997) [Nők és a háborús történet] című könyvében az első világháborútól a vietnámi háborúig bezárólag vizsgálta a női és férfi háborús

tapasztalatokat. Munkájukban rávilágítottak arra, hogy a történelem során rögzült háborús mítoszok a nők kirekesztésén, illetve a nők szerepének leegyszerűsítésén, azaz a pacifista vagy hazafias édesanyák hamis dichotómiáján alapultak, ezáltal pedig a „háborús történet” műfaja továbbra is kizárólag a férfiak kiváltsága maradt. Carol Acton a *Grief in Wartime Diaries: Private Pain, Public Discourse* (2007) [Fájdalom a háborús naplókban: Személyes fájdalom, nyilvános diszkurzus] című kötet „War and Grief at 'Home'” illetve „War and Grief at the 'Front'” fejezeteiben társadalmi nemi nézőpontú elemzést kínál a háborús írásról és a női írásról alkotott vélekedésről, mely szerint a nők csupán a hátországból siratják az elesetteket.

Már korábbi háborúkkal kapcsolatban is rendelkezünk a nők háborúban való aktív szerepvállalásáról tanúskodó női írásokkal. Lásd például Kimberly Harrison nemrég kiadott tanulmányát (2013), melyben több mint száz amerikai ültetvényes nő naplóját, és ezeken keresztül a konföderációs nemzeti identitás kialakulásában vállalt szerepüket vizsgálja. A XX. században a háború előtti szüfrazsett mozgalomnak köszönhetően a Nagy Háború után felvirágzó regényiparban számos női modernista regényíró jelent meg. Virginia Woolf, Katherine Mansfield és H. D. számos munkája, a két világháború között megjelenő női írók (többek között Vera Brittain és Charlotte Delbo) munkáihoz hasonlóan, gyakran ön/életrajzi gyökerekre épült, mint ahogy a női holokauszt túlélők és lányaik, valamint a második világháború megerőszkolt áldozatainak memoárjai is (ld. Klein 1997; Raitt – Tate 1997; Usandizaga – Kendam 2001).

Nem meglepő, hogy a XX. század során a nők egyre nagyobb szerepet vállaltak a háborús írás terén, hiszen a társadalmi nemek és a műfajok szempontjából a háború mindig is mélyreható átalakulást eredményezett, főként azért, mert a háborúk egyre súlyosabban érintették a civil lakosságot. Az első világháborús elhalálozási rátákban a civil lakosság 20%-ban volt jelen, míg a második világháborúban a civil áldozatok száma szinte háromszorosa volt a harctéren elesettek számának, mivel egyre inkább elmosódott a harci zónák és biztonságos zónák, az otthon és a front, a front és a hátország közötti vonal. Ezt tárgyalja például Cynthia Simmons és Nina Perlina tanulmánya (2005), amely a háborúskodás történetének egyik legsúlyosabb ostroma, a kilencszáz napos, 1941 szeptemberétől 1944 januárjáig tartó leningrádi ostrom alatt íródott női életírásokat vizsgálja. A tanulmány jól illusztrálja az ostrom társadalmi nemesített jellegét, hiszen a bekerített áldozatok túlnyomó része nő, illetve gyermek volt.

A női írásokban számos kérdés merült fel a társadalmi nemek újradefiniálásával kapcsolatban, hiszen a háború alatt és után a nők szerepe, illetve társadalmi és politikai identitása is jelentősen változott, különös tekintettel a társadalmi nemek kapcsolatának háború alatti és utáni

újrászerveződésére. Az életírásnak a háború nyomán megjelenő új alfajai között szerepelnek a civil és katonai ápolónők, orvosok, mentőautó vezetők és más orvosi személyzet életírásai (minden háborús övezetből, társadalmi osztályból és nemzetből, beleértve a börtönorvosok életírását is), valamint a háborús övezetben tevékenykedő női tudósítóktól, harcoló nőktől, hadifoglyoktól, női terroristáktól, és a háborús nemi erőszak áldozataul esett nőktől származó életírások is. Az utóbbi ezen felül magába foglalja az egyéni és tömeges nemi erőszakot, valamint a kényszerprostitúciót, beleértve a hadsereg berkein belüli prostitúciót is. Az orvosi személyzet által írt háborús életírás mint „talált tárgy” egy különösen szívbemarkoló példája Acton legújabb tanulmánya Mary Morris ír ápolónő naplójáról, amit véletlenül fedeztek fel az Imperial War Museum munkatársai, s mely, Acton közreműködésével, a normandiai partraszállás hetvenedik évfordulóján került kiadásra, mivel Morris is ekkortájt került Normandiába. Bár az ápolónőknek szolgálatellátás közben tilos volt naplót írniuk, Morris 1940-től 1946-ig vezette naplóját, mely fontos betekintést nyújt az ápolónők szerepébe mind a harcvezetésben, mind a hátszágban. A naplóban a háború borzalmait Morris romantikus életének személyes részleteivel keverednek, így teremtve egyensúlyt a két világ között, ezért is nevezte Acton a naplót „Nagyon személyes naplónak” (*A Very Private Diary: An Irish Nurse in Wartime* [2014], ld. továbbá Higonett 2001; 2002; Gallagher 1998; Hallett 2007; Fell – Hallett 2013; Lee 2006; Kaplan 2001; Nguyen 2005; Vasvári 2012; Ward 2000; Glynn 2013; Moon 1997; Stetz – Oh 2013; Acton – Potter 2015).

A korábbiakban az életírás új formái kapcsán már több szó esett a tápláló életírásról és a nemi erőszakra szóló életírásról, azonban a háborús időszak kontextusában érdemes visszatérni mindkettőre. A tápláló életírással kapcsolatban ajánlanám “Nem és emlékezet a táplálkozási élettörténet-írásokban a holokauszt idején és után” című cikkemet (2016), mivel itt csupán egyetlen magyar példára szorítkozom. 2013-ban Czingel Szilvia folklórkutató és zenetudós szerkesztésében jelent meg Endrei Istvánné Weiss Hedvig (1914-2012) *Szakácskönyv a túlélésről* című könyve. A Centropa szervezet, amely a közép- és kelet-európai zsidóság életét kutatja a múlt századfordulótól napjainkig, felkérte Czingelt, hogy gyűjtsön szóbeli visszaemlékezéseket zsidó túlélőktől, és a projekt során 2007-ben Weiss-szel is készített egy interjút. Az interjú alatt Weiss meg akarta mutatni Czingelnek a flódnai receptjét, a jellegzetes zsidó ételek egyikét, melyet annak idején anyjával együtt készítettek, azonban amikor kinyitotta a polcán lévő szakácskönyvet, egy miniatűr kézzel írott háborús szakácskönyv esett ki a lapok közül. A könyvecske 1945 óta lapult a kötetben, mint ahogy sok más elfeledett családi archívumban kallódó gyűjtemény is teszi mind a mai napig. A fent említett kötet szóbeli visszaemlékezéseket tartalmazó részében Weiss története is szerepel, aki

Budapesten a Nagycsarnok közelében lakott, így akkori élete jól példázza, milyenek voltak a középosztály mindennapjai Budapesten a két világháború közötti időszakban. A történet későbbi részében Weiss a háborús tapasztalatokról beszámolva elmondta, hogy férjével csak pár hetet tölthetett együtt, mert később a munkaszolgálat során nyoma veszett. Amikor 1944. november 9-én Weissnek is jelentkeznie kellett a deportálási gyűjtőpontként is szolgáló budai téglagyárnál, szállítóeszközök híján hazaküldték a többi deportálásra ítélttel együtt, hogy jöjjön vissza másnap, azonban Weiss akkori lakóhelyének házfelügyelője feljelentette a rendőrségen, mondván, hogy megszökött a helyszínről. Weiss 1944 decemberében négy másik éhező zsidó nő társaságában érkezett meg a Wiener Neustadt melletti Lichtenwörthre. Az ottani lágerben 2500 nő lakott, és bár Lichtenwörth nem számított szó szerint haláltábornak, az ott tartózkodók állandó éhezésnek voltak kitéve, és gyakran két vagy három napig nem kaptak enni. Más táborokhoz hasonlóan főként krumpli héjból, vagy takarmányként termesztett marharépból főzött levest kaptak. Weiss magyarázata szerint a nők saját családjuk történeteit is elmesélték a receptek diktálása során, és azért kérték fel őt a lejegyzésükre, mivel volt nála papír és ceruza, és tömör volt a kézírása: „Én csak írtam, nagyon apró betűkkel, hogy elég legyen a papír. Nem volt szempont, hogy milyen típusú ételeket írunk. Ami éppen eszünkbe jutott...” Weiss összesen 149 receptet írt le, de állításával ellentétben a kutatás során kiderült, hogy mégiscsak volt egy bizonyos logika az éhező nők által választott és lediktált receptek láncolatában, bár ez akkoriban nem tűnt fel nekik. Ugyan mindenféle ételfajta előfordul a közép-kelet európai gasztronómiát tükröző kötetben, többségük azonban különösen gazdag, illetve édes fogás. A térség ételkultúrájának megfelelően sok tejfölt írtak elő a receptek, valamint az is feltűnő, hogy hiányoznak a levesek és főzelékek, helyettük számos desszert, zsíros étel, valamint húsos és krumplis étel szerepel. Egyik étel sem kóser, bár akad közöttük zsidó recept is, mint például a tüdős hurka. Sajnálatos módon Czingel csak Weiss halála után tudta kiadni a *Szakácskönyvet*.

Az *Eine Frau in Berlin* [Egy nő Berlinben] című naplóval és az életírás etikai kérdéseivel kapcsolatban már esett szó a háború alatti nemi erőszakról szóló életírásról, mivel a napló írója arról is írt, hogy 1945-ben hogyan erőszakolták meg tömegesen a német nőket a szovjet katonák (Pöttsch 2012; Schwartz 2015). Anonyma gyakran írt ironikus hangvételben, azonban a nemi erőszakkal kapcsolatban kizárólag olyan eufemizmusokat használt, mint a *Schändung* [‘megszégyenítés, meggyalázás’]. Az *Eine Frau in Berlin*, illetve a napló alapján készített film az egyetlen olyan háborús nemi erőszakról szóló életírás, amely tudományos szempontból feldolgozásra került, pedig számos írott vallomásról tudunk, melyek a szovjet katonák német nőkön elkövetett nemi erőszaktételéről szólnak, igaz, többségük kizárólag német nyelven érhető

el (Nieden 1993). Említésre méltó Gabriele Köpp (1930-2010) 1945-ös naplójának töredékei alapján írt, *Warum war ich bloss ein Mädchen: Das Trauma einer Flucht 1945* [Miért csupán egy lány voltam én: Egy menekülés traumája, 1945] című memoárja, melyet a szerző nyolcvan éves korában, közvetlenül a halála előtt adott ki. Az író szerint csak harminc évvel a történetek után, a pszichoterápia során volt képes fokozatosan visszaemlékezni saját kálváriájára, és a nemi erőszakra írt életírását egyfajta íraterápiának tekintette. Amikor anyja tizenöt évesen arra kényszerítette Köppöt, hogy meneküljön el otthonról, még nem tudott semmit a szexről, így amikor azt hallotta, hogy a szovjet katonák meg akarják erőszakolni a nőket (*vergewaltigen*), fogalma sem volt, hogy ez mit jelent. Hamarosan, 1945 januárjában és februárjában két héten belül többször is megerőszakolták, mikor idősebb nők ismételtén őt vetették oda a nemi erőszakon átesett áldozatokra vadászó katonáknak. Amikor Köpp tizenöt hónappal később visszatért anyjához, az anyja nem akarta hallani, min ment keresztül a lánya. A (háború alatti) nemi erőszak társadalmi stigmája miatt a nőket folyton hallgatásra és tagadásra kényszerítették, így a legtöbb ehhez hasonló történet a hallgatásba veszett, vagy ha elmondták, akkor az áldozatok személyes beszámolóí helyett gyakran férfiak jegyezték a történeteket. Lásd például Günter Grass félig önéletrajzi elméleti írását az emlékezetéről, melynek címe *Beim häuten der Zwiebel* [Hagymahántás közben] (2007). Ebben Grass leírja, hogy anyja és lánytestvére nem volt hajlandó beszélni arról, hogy mit tettek velük az orosz katonák, azonban végül a testvére megjegyzése alapján kiderült, hogy az anyja annak idején felajánlotta magát a lánya helyett, s lett tömeges nemi erőszak áldozata.

Magyarországi vonatkozásban Polcz Alaine *Egy asszony a fronton* című regénye (1991) volt az első háborús nemi erőszakra szóló életírás. Polcz könyvének első része az alkoholista és mentálisan ingatag első férjétől elszenvedett házastársi bántalmazásról szól, míg a második részben részletekbe menően ír arról, hogyan erőszakolták meg többször is őt, anyósát, és számos más nőt a szovjet katonák az egyre váltakozó hadifronton (Vasvári 2011). Polcz leírásából jól kitűnik a traumatikus esemény hatására a test és elme között beálló filmszakadás, amely során a túlélők teste megdermed és saját traumájuk külső szemlélőivé válnak. A traumatikus esemény következtében időérzékük lelassul, pillanatnyi paralízis, vagy eszméletvesztés történhet: „Nem mozdultam. Azt hittem, ebbe belehalok. Persze nem hal bele az ember. Kivéve, ha eltörik a gerincét, de akkor sem azonnal. Hogy mennyi idő telhetett el és hányan voltak, nem tudom.” Mint Köpp esetében, Polcz számára is az volt a legnagyobb sértés, amikor szabadulása után visszatért Budapestre, ahol a rokonainak fogalma sem volt, min ment keresztül, ezért kérdezték, hogy megerőszakolták-e, és amikor Polcz igennel felelt, ízléstelenül viccelődtek, hogy hányszor erőszakolhatták meg. Vacsora után

anyja félrevonta Polczot, majd figyelmeztette, hogy ne csináljon „ilyen csúnya vicceket”, mert még elhiszik, amire Polcz azt felelte:

- Anyukám, ez igaz!... Azt mondtátok, itt is elvitték a nőket.”
- Igen, de csak azokat, akik kurvák. És te nem vagy olyan... Kislányom, mondd, hogy nem igaz!
- Jó, mondtam -, nem igaz; csak úgy vittek el, betegeket ápolni. (155)

A háború alatt szovjet katonák által megerőszakolt magyar nők eseteiről lásd továbbá Kováts Judit *Megtagadva* című kötetét (2012). E közösségi tanúvallomás során huszonhárom vidéki nővel készítettek interjút, akik a háború borzalmairól és a nemi erőszakról beszéltek, majd az interjúkat egyes szám első személyben írt narratívába ágyazták, egy nyolcvanhárom éves nő élettörténetének részeként. Ahogyan a mű címe is mutatja, olyan narratívákról van szó, melyek középpontjában a háború alatt nemi erőszak tagadásának és elhallgatásának története áll.

A zsidó nőktől származó, háború alatti nemi erőszakról szóló életírások, melyekben a náciktól, koncentrációs táborokban, bujdosás közben, vagy szovjet katonáktól elszenvedett nemi erőszaknak állítanak emléket, egyelőre kevésbé kutatottak, mint a (feltehetően nem zsidó) német és magyar nők tömeges megerőszakolásáról szóló írások. Példaként szerepeljen itt Radnóti Miklós özvegyének, Gyarmati Fanninak (Radnóti Miklósné) a *Naplója*, amely csak 2014-ben jelent meg, mivel a szerző, aki százkét éves korában halt meg, kizárólag halála után engedélyezte annak kiadását. Gyarmati eredetileg azért írt naplót, hogy hagyományos írófeleség módjára férje költői ambícióját támogassa, tehát a napló egyfajta irodalomtörténeti krónikaként szolgált volna, azonban egyben holokauszt krónikává is vált, melyben részletesen leírja, hogyan erőszakolta meg egy szovjet katona, valamint megemlíti egy korábbi esetet is, melyben megerőszakolta „a kis mongol múltkor.” Érdemes összehasonlítani Susan Varga mesteri életírásával, melynek címe *Heddy and Me* (1994), és anyja holokauszt alatti életéről szól, amikor Susan még csecsemő volt, illetve családjá háború utáni emigrációjáról Ausztráliába, ahol a történetük végül összefonódik Susan saját (leszbikus) élettörténetével. Anyja elmondta Susannak, hogy őt, lánytestvérét, és anyját több szovjet katona egy szobába terelte, ahol egyszerre erőszakolták meg mindhármukat, és hogy később anyja hat hónapon át „konszenzuális” kapcsolatot tartott fenn egy tiszttel a család védelme érdekében. Miriam Katin, a már említett, 2006-ban megjelent képregényében leírta, hogyan bántalmazta szexuálisan és ejtette teherbe anyját egy német tiszt, és hogy ezután egy részeg szovjet katona is megerőszakolta (Vasvári 2009a; 2009b). E történetekből is világos, hogy minden nő potenciális áldozat volt, azonban legtöbbjük nemi erőszakról szóló története a hallgatás és tagadás miatt továbbra sem ismert.

Emellett tanúskodik Zahava Stessel (született Szász Margit) magyar holokauszt túlélő dokumentumfilm jellegű mesteri életírása, a *Snowflowers: Women in an Airplane Factory, Markkleeberg, Germany* (2009) (nemrégén magyarul is kiadták *Hóvirágok. Magyar zsidó nők Markkleebergben, egy repülőgyárban* címmel [2016]). Stessel, akit 1944 áprilisában deportáltak Abaújszántóról Auschwitzba, 1300 magyar lány és nő sorsáról ír, akiket 1944 augusztusában elvittek kényszermunkára Markkleebergbe, ahol egy Junkers gépgyárban dolgoztak. Voltak, akik szerencsésen túléltek az 1945. áprilisi halálmenetet és felszabadultak, azonban még sok veszély leselkedett rájuk az úton. A túlélők tudtak arról, hogy sok lányt megerőszakoltak és néhányat meg is öltek, de „nem akarták a nevük megadásával beszennyezni az emléküket és a jó hírüket... mert a házasságon kívüli szexuális aktus szégyennek számított, akkor is, ha az illető áldozat volt” (274–5).

Ahogy a már említett példák is mutatják, számos, a nők háborús életírásáról szóló eredeti kézirat, valamint a nők háború alatti helyzetéről szóló kutatás csak később, az utóbbi pár évtizedben jelenthetett meg. Az Ardener, Armitage-Woodward és Sciana által nemrégén kiadott *War and Women Across Continents: Autobiography and Biographical Experiences* (2016) [Háború és nők különböző kontinenseken: Önéletírás és életrajzi események] című kultúrantropológiai orientáltságú kötet családi és történeti feljegyzésekre, illetve szemtanúk vallomásaira építve mutatja be a háború nőkre tett hatását mind a hadseregben, mind a civil társadalomban, és teszi ezt különböző konfliktusok bemutatásával, a kenyai Mau Mau felkeléstől a Burmában, Ruandában, Kambodzsában és Afganisztánban folyó konfliktusokig. A *Chinese Comfort Women: Testimonies from Imperial Japan's Sex Slaves* című kötetet (Peipei Quo et al. 2014) [Kínai örömlányok: A császári Japán szexrabszolgáinak története] tizenkét, egyes szám első személyben rögzített és szexuális rabszolgasággal kapcsolatos vallomást tartalmaz olyan kínai túlélőktől, akiket a japán katonai megszállás során hurcoltak el szülővárosaikból. Külön említést érdemel két másik cikk a női életírásról, mivel olyan életírásokat vizsgálnak, melyek két nő teljes élettörténetét tartalmazzák, és akik háborús veszteségei átívelnek a XX. század legjelentősebb korszakain. Tsu-Chung Su cikkében (2015) Pang-Yuan Chi epikus spirituális életírását vizsgálja, aki nyolcvanegy évesen kezdett el írni, hogy feltérképezze saját élettörténetét Kína, valamint később a diaszpóra és a tajvani száműzetés háború sújtotta modern történetében. Ilana Rosen cikke, „The War Memoirs of Rachel Maccabi” (2015) pedig a cionista Maccabi öt kötetből álló életírását dolgozza fel, aki Palesztina/Izraelt építeni és megvédeni vágyva hagyta el a diaszpórát, az Izraeli Védelmi Alakulatok tisztje lett, és két különböző háború során mind első férjét, mind a fiát elvesztette (ld. továbbá Adbo – Lentin 2002).

Tanulmányom rövid zárásaként hadd hivatkozzam ismét Carol Acton tanulmányaira, melyekben különböző geopolitikai konfliktusokban tevékenykedő ápolónők életírását vizsgálta, mivel ezek különösen ékes példát szolgáltatnak arra, hogyan használhatjuk a társadalmi nemet elemzési kategóriaként a háborús traumáról szóló életírás magán- és nyilvános aspektusainak vizsgálata során. Acton munkásságában a női íráson át vizsgálta a két világháborút és az iraki háborút, és rámutatott, hogy a naplókban, versekben, és weblogokban rögzített szubjektív élmények nem csupán a nők egyéni háborús traumájának terén, de a háborúkról szóló kollektív történeti narratívákban is fontos helyet foglalnak el. Ahogyan Ilana Rosen is megjegyezte saját úttörő kötetében, melynek címe *Hungarian Jewish Women Survivors Remember the Holocaust* (2004), [Magyar zsidó túlélő nők visszaemlékezései a Holokausztra] „a háború nem csak a férfiak háborúja volt, hanem a nők és gyermekek háborúja is, [azonban] a nők és gyermekek tapasztalatai és emlékei még nem kaptak kellő figyelmet” (2).

Idézett irodalom

- Abdo, Nahla and Ronit Lentin, eds. 2002. *Women and the Politics of Military Confrontation: Palestinian and Israeli Gendered Narratives of Dislocation*. New York: Berghahn,
- Acton, Carol. 2001. „Dangerous Daughters: Gender Identity in Women's Writing from World War I and the Vietnam War.” *War, Literature and the Arts: An International Journal of the Humanities* 13 (1/2): 87–113.
- Acton, Carol. 2004. „Diverting the Gaze: The Unseen Text in War Writing.” *College Literature* 31 (2): 53–79.
- Acton, Carol. 2007. *Grief in Wartime: Private Pain, Public Discourse*. New York: Palgrave Macmillan.
- Acton, Carol. 2010. „Stepping into History: Reading the Second World War Through Irish Women's Diaries.” *Irish Studies Review* 18 (1): 39–56.
- Acton, Carol, ed. 2014. *A Very Private Diary. An Irish Nurse in Wartime*. London: W & N.
- Acton, Carol and Jane Potter. 2015. *Working in a World of Hurt: Trauma and Resilience in the Narratives of Medical Personnel in Warzones*. Manchester: Manchester UP.

- Al-Zubi, Hasan. 2007. „Autopathography and Audre Lord’s *The Cancer Journals* as Narrative of Illness: Revising the Script of Illness.” *Dirasat: Human & Social Sciences* 34: 857–870.
- Andrade, María Mercedes. 2015. „[Women Writing for Other Women in Colombia's Armed Conflict](#).” *CLCWeb: Comparative Literature and Culture* 17 (3).
- Andrievskikh, Natalia. 2014. „Food Symbolism in Sexuality and Gender Identity in Fairy Tales and Modern Women’s Bestsellers.” *Studies in Popular Culture* 37 (1): 137–153.
- Ardener, Shirley, Fiona Armitage-Woodward, and Lidia Dina Sciamia, eds. 2016. *War and Women Across Continents. Autobiography and Biographical Experiences*. New York: Berghahn.
- Arias, Arturo and David Stoll, eds. 2001. *The Rigoberta Menchú Controversy*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Berzok, Linda Murray, ed. 2011. *Storied Dishes: What Family Recipes Tell Us About Who We Are and Where We Have Been*. Santa Barbara: Praeger.
- Beverley, John. 2004. *Testimonio: On the Politics of Truth*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Blei, Daniela. 2015. „[Recipes From My Argentine Grandmother](#).” *Forward* (február 13.).
- Bolaki, Stella. 2011. *Unsettling the Bildungsroman: Reading Contemporary Ethnic American Women’s Fiction*. Amsterdam – New York: Rodopi.
- Browdy, Jennifer. 1996. „The Plural Self: The Politicization of Memory and Form in Three American Ethnic Autobiographies.” In Amritjit Singh, Joseph T. Skerret Jr., and Robert E. Hogan (eds) *Memory and Cultural Politics: New Approaches to American Ethnic Literature*. Boston: Northeastern UP, 41–59.
- Brodzki, Bella. 2001. „Trauma Inherited: Trauma Reclaimed: Chambert, Recollections from an Ordinary Childhood.” *Yale Journal of Criticism* 14 (1): 155–167.
- Brodzki, Bella, and Celeste Schenk, eds. 1988. *Life/Lines: Theorizing Women’s Autobiography*. Ithaca: Cornell UP.
- Carr, Teresa W. 2007. [Recovering Woman: Autobiographical Performances of Illness Experience](#). PhD Dissertation, University of Texas at Austin.
- Chute, Hillary L. 2010. *Graphic Women: Life Narrative and Contemporary Comics*. New York: Columbia UP.

- Coleman, Linda S., ed. 1997. *Women's Life-Writing: Finding Voice/Building Community*. Bowling Green: Bowling Green State UP.
- Cooke, Miriam G. 1997. *Women and the War Story*. Berkeley: University of California Press.
- Cooke, Miriam G., and Angela Woolacott, eds. 1993. *Gendering War Talk*. Princeton: Princeton UP.
- Couser, G. Thomas. 2016. „[Body Language: Illness, Disability, and Life Writing](#).” *Life Writing*, 13 (1): 3–10
- Couser, G. Thomas. 2011. *Memoir: An Introduction*. Oxford: Oxford UP.
- Couser, G. Thomas. 1991. „Autopathography: Women, Illness and Life Writing.” *a/b: Auto/Biography Studies* 6 (1): 65–75.
- Cvetkovich, Ann. 2008. „Drawing the Archive in Alison Bechtel's Fun Home.” *Women's Studies Quarterly* 36 (1-2): 111–28.
- Czingel, Szilvia, szerk. 2013. *Szakácskönyv a túlélésért: Lichtenwörth, 1944–1945*. Budapest: Corvina.
- Davis, Rocio G. 2007. „A Graphic Self: Comics as Autobiography in Marjane Satrapi's Persepolis.” In Rosalia Baena (ed.) *Transculturating Auto/Biography: Forms of Life Writing*. London: Routledge, 47–62.
- De Shazer, Mary K. 2005. *Fractured Borders: Women's Cancer Literature*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Drewniak, Dagmara. 2015. „[It's Our Shared Memories...The Stories We Tell...: Politics and Identity in Two Memoirs by Hungarian-Canadians](#).” In Kerstin W. Shands et al. (eds) *Writing the Self: Essays on Autobiography and Autofiction*. Stockholm: Södertörns högskola, 93–102.
- Eakin, Paul John. 1999. *How Our Lives Become Stories: Making Selves*. New York: Cornell UP.
- Eakin, Paul John. 2008. *Living Autobiographically: How We Create Identity*. New York: Cornell UP.
- Egan, Susanna. 2011. *Burdens of Proof: Faith, Doubt, and Identity in Autobiography*. Waterloo: Wilfred Laurier University Press.
- El Rafaie, Elisabeth. 2012. *Autobiographical Comics: Life Writing in Pictures*. Jackson: University Press of Mississippi.
- Errico, Sally. 2012. „[Susan Gubar on Writing Her Way Through Ovarian Cancer](#).” *The New Yorker* (June 21).

- Fass, Paula S. 2006. „The Memoir Problem.” *Reviews in American History* 34 (1): 107–123.
- Fell, Allison S., and Christine E. Hallett, eds. 2013. *First World War Nursing: New Perspectives*. London: Routledge.
- Felstiner, Mary Lowenthal. 1994. *To Pain Her Life: Charlotte Salomon in the Nazi Era*. New York: HarperCollins.
- Fleischman, Suzanne. 1999. „I am..., I have..., I suffer from...: A Linguist Reflects on the Language of Illness and Disease.” *Journal of Medical Humanities* 20 (1): 3–32. doi:10.1023/A:1022918132461
- Fleischman, Suzanne. 1998. „Gender, the Personal and the Voice of Scholarship: A Viewpoint.” *Signs: A Journal of Women in Culture and Society* 23 (4): 975–1016.
- Freadman, Richard. 2007. *This Crazy Thing a Life: Australian Jewish Autobiography*. Perth: University of West Australia Press.
- Gallagher, Jean. 1998. *The World Wars Through the Female Gaze*. Carbondale: Southern Illinois University Press.
- Gilmore, Leigh. 1994. *Autobiographics: A Feminist Theory of Women's Self-Representation*. Ithaca: Cornell University Press.
- Glynn, Ruth. 2013. *Women, Terrorism, and Trauma in Italian Culture*. New York: Palgrave.
- Grass, Günter. 2007. *Hagymabántás közben*. Budapest: Európa.
- Guðmundsdóttir, Gunnþórunn. 2014. „The Online Self: Memory and Forgetting in the Digital Age.” *The European Journal of Life Writing* 3: 42–54.
- Guo, Li. 2015. „[Women's Wartime Life Writing in Early Twentieth-century China](#).” *CLCWeb* 17 (3).
- Hallett, C.E. 2007. „The Personal Writings of First World War Nurses: A Study of the Interplay of Authorial Intention and Scholarly Interpretation.” *Nursing Inquiry* 14 (4): 320–29.
- Harrison, Kimberly. 2013. *The Rhetoric of Rebel Women: Civil War Diaries and Confederate Persuasion*. Carbondale: Southern Illinois P.
- Henke, Suzette A. 1998. *Shattered Subjects: Trauma and Testimony in Women's Life Writing*. New York: St. Martin's P.
- Hilton, Belinda. 2015. „Expressing Nonsuicidal Self-Injury: Using Creative Writing and Autobiographical Fiction as Self-Care.” In Kerstin W.

- Shands et al. (eds) *Writing the Self: Essays on Autobiography and Autofiction*. Stockholm: Södertörns högskola, 51-61.
- Hirsch, Marianne, and Valerie Smith. 2002. „Feminism and Cultural Memory: An Introduction.” *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 28 (1): 1–19.
- Higonnet, Margaret R. 2002. „Authenticity in Art and Trauma Narratives of World War I.” *Modernism/ Modernity* 9 (1): 91–107.
- Higonnet, Margaret R. 2001. *Nurses at the Front: Writing the Wounds of the Great War*. Boston: Northeastern University Press.
- Higonnet, Margaret R. 2003. „The Literature of World War I and Conflicting Female Identities.” *Neobelicon: Acta Comparationis Litterarum* 30 (1): 49–60.
- Higonnet, Margaret R., Jane Jenson, Sonya Michel, and Margaret Collins (eds). 1999. *Behind the Lines: Gender and the Two World Wars*. New Haven: Yale UP.
- Holden, Philip. 2008. *Autobiography and Decolonization: Modernity, Masculinity, and the Nation-State*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Hron, Madelaine. 2009. *Translating Pain: Immigrant Suffering in Literature and Culture*. Toronto: Toronto UP.
- Huff, Cynthia. 2003. „Towards a Geography of Women's Life Writing and Imagined Communities: An Introductory Essay.” *Prose Studies* 26 (1): 1–16.
- Hunt, Nigel C. 2010. *Memory, War, and Trauma*. Cambridge: Cambridge UP.
- Ireland, Lynne. 1981. „The Compiled Cookbook as Foodways Autobiography.” *Western Folklore* 40 (10): 107–114.
- Jelinek, Estelle. 1980. *Women's Autobiography: Essays in Criticism*. Bloomington: Indiana UP.
- Jobbitt, Steven. 2015. „[Fodor's Field Diary and the Writing of the Hungarian Imperial Self during World War I](#).” *CLCWeb* 17 (3).
- Jolly, Margaretta. 2001a. *Encyclopedia of Life Writing: Autobiographical and Biographical Forms*. London: Routledge.
- Jolly, Margaretta. 2001b. „Coming Out of the Coming Out Story: Writing Queer Lives.” *Sexualities* 4 (4): 475–97.
- Jolly, Margaretta. 2001c. „Beyond Hagiography: New Books on Lesbian and Gay Life Writing.” *Women's History Review* 10 (4): 651–662.

- Kadar, Marlene. 1992a. „Coming to Terms With Life Writing – From Genre to Critical Practice.” In *Essays on Life Writing: From Genre to Critical Practice*. Toronto: University of Toronto Press, 3–16.
- Kadar, Marlene. 1992b. „Whose Life Is It Anyway? Out of the Bathtub and into the Narrative.” In *Essays on Life Writing: From Genre to Critical Practice*. Toronto: University of Toronto Press, 152–161.
- Kadar, Marlene, Linda Warley, Jeanne Perreault, and Susanna Egan (eds). 2006. *Tracing the Autobiographical*. Waterloo: Wilfrid Laurier Press.
- Kaplan, Caren. 1992. „Resisting Autobiography: Out-Law Genres and Transnational Feminist Subjects.” In Sidonie Smith and Julia Watson (eds) *Decolonizing the Subject: The Politics of Gender in Women's Autobiography*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 115–128.
- Kaplan, Laurie. 2001. „How Funny I Must Look with My Breeches Pulled Down to My Knees: Nurses' Memoirs and Autobiographies from the Great War.” In Aránzazu Usandizaga and Andrew Monninc Kendam (eds) *Dressing Up for War: Transformations of Gender and Genre in the Discourse of Literature of War*. Amsterdam: Rodopi, 1–12.
- Klein, Yvonne M. (ed.). 1997. *Beyond the Home Front: Women's Autobiographical Writing of The Two World Wars*. New York: New York UP.
- Köpp, Gabriele. 2010. *Warum war ich bloss ein Mädchen? Das Trauma einer Flucht*. München: Herbig.
- Kovats, Judit. 2012. *Megtagadva*. Budapest: Magvető.
- Kocela, Christopher. 2015. „[Negotiating War and Peace in Chân Không's Learning True Love and Kingston's The Fifth Book of Peace.](#)” *CLCWeb* 17 (3).
- Kunt, Gergely. 2015. „[A Female Adolescent Bystander's Diary and the Jewish Hungarian Holocaust.](#)” *CLCWeb* 17 (3).
- Lee, Janet. 2006. „A Nurse and a Soldier: Gender, Class and National Identity in the First World War Adventures of Grace McDougal and Flora Sanders.” *Women's History Review* 15 (1): 83–101.
- Leigh, David J. 2000. *Circuitous Journey: Modern Spiritual Autobiography*. New York: Fordham UP.
- Mendelsohn, Daniel. 2010. „But Enough About Me: What Does the Popularity of Memoirs Tell Us about Ourselves.” *The New Yorker* (25 January): 68.

- Miller, Nancy K. 2002. *But Enough About Me: Why We Read Other People's Lives*. New York: Columbia UP.
- Moon, Katherine Hyung-Sun. 1997. *Sex Among Allies: Military Prostitution in U.S.–Korea Relations*. New York: Columbia UP.
- Moore-Gilbert, Bart. 2009. *Postcolonial Life-Writing: Culture, Politics, and Self-Representation*. London: Routledge.
- Nieden, Susanne zur. 1993. *Alltag im Ausnahmezustand: Frauentagebücher im zerstörten Deutschland 1943 bis 1945*. [‘Everyday Life Under Exceptional Circumstances: Women’s Diaries in a Germany in Ruins 1943-1945’]. Berlin: Orlanda Frauenverlag.
- Nguyen, Nathalie Huynh Chau. 2005. „[War Through Women's Eyes: Nam Phuong's Red on Gold and Young Krall's A Thousand Tears](#).” *Intersections: Gender, History and Culture in the Asian Diaspora* 11 (August).
- Olney, James. 1998. *Memory and Narrative. The Weave of Life-Writing*. Chicago: University of Chicago Press.
- Pötzsch, Holger. 2012. „Rearticulating the Experience of War in Anonyma: Eine Frau in Berlin.” *Nordlit* 30.
- Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni. 2014. *Napló 1935-1946*. 2 kötet. Budapest: Jaffa Kiadó.
- Radstone, Susannah. 2000. „Autobiographical Times.” In Tess Cosslett, Celia Lury, and Penny Summerfield (eds) *Feminism and Autobiography: Texts, Theories & Methods*. London: Routledge, 201–219.
- Raitt, Susan, and Trudi Tate (eds). 1997. *Women's Fiction and the Great War*. Oxford: Oxford UP.
- Rak, Julie. 2004. „Autobiography? A Consideration of Genre and Public Identity.” *Genre* 36 (3–4): 305–326.
- Rak, Julie. 2013. *Boom! Manufacturing Memoir for the Pop Market*. Waterloo: Wilfrid Laurier UP.
- Raynor, Sharon D. 2015. „[African American Masculinity in the Wartime Diaries of Two Vietnam Soldiers](#).” *CLCWeb* 17 (3).
- Richardson, Ann. 2009. „Mapping the Lines of Fact and Fiction in the Holocaust Testimonial.” In Louise O. Vasvári and Steven Tötösy de Zepetnek (eds) *Comparative Central European Holocaust Studies*. West Lafayette: Purdue UP, 53–66.
- Rosen, Ilana. 2015. „[The War Memoirs of Rachel Maccabi](#).” *CLCWeb* 17 (3).

- Romines, Ann. 1992. *The Home Plot: Women, Writing, and Domestic Ritual*. University of Massachusetts Press.
- Rosen, Ilana. 2004. *Hungarian-Jewish Women Survivors Remember the Holocaust: An Anthology of Life Histories*. Dallas: UP of America.
- Rothe, Anne. 2011. *Popular Trauma Culture: Selling the Pain of Others*. New Brunswick: Rutgers UP.
- Rohy, Valery. 2010. „In the Queer Archive.” *GLQ: A Journal of Lesbian and Gay Studies* 16 (3): 341–361.
- Schultz, Deborah, and Edward Timms. 2009. *Pictorial Narrative in the Nazi Period: Felix Nussbaum, Charlotte Salomon and Arnold Dagbani*. London: Routledge.
- Schwartz, Agata. 2015. „[Narrating Wartime Rapes and Trauma in a Woman in Berlin](#).” *CLCWeb* 17 (3).
- Shands, Kerstin W. et al. (eds), 2015. *Writing the Self: Essays on Autobiography and Autofiction*. Stockholm: Södertörns högskola.
- Simmons, Cynthia and Nina Perlina. 2005. *Writing the Siege of Leningrad. Women's Diaries, Memoirs and Documentary Prose*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
- Smith, Kathryn. 2010. „[Female Voice and Feminist Text. Testimonio as a Form of Resistance in Latin America](#).” *Florida Atlantic Comparative Studies Journal* 12.
- Smith, Sidonie, and Julia Watson. 2009. „New Genres, New Subjects: Women, Gender and Autobiography after 2000.” *Revista Canaria de Estudios Ingleses* 58: 13–40.
- Smith, Sidonie, and Julia Watson. 2010. *Reading Autobiography: A Guide to Interpreting Life Narratives*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Smith, Sidonie, and Julia Watson. 2014. „Virtually Me: A Toolbox about Online Self-Presentation.” In Anna Polett and Julia Rak (eds) *Identity Technologies: Constructing the Self Online*. Madison: University of Wisconsin Press, 70–95.
- Smith, Sidonie, and Julia Watson (eds). 1992. *Decolonizing the Subject; The Politics of Gender in Women's Autobiography*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Smith, Sidonie, and Julia Watson (eds). 1996. *Getting a Life: Everyday Uses of Autobiography*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

- Smith, Sidonie, and Julia Watson (eds). 1998. *Women, Autobiography, Theory: A Reader*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Stewart, Victoria. 2003. *Women's Autobiography: War and Trauma*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Steinberg, Michael and Monica Bohm-Ducher (eds). 2006. *Reading Charlotte Salomon*. Ithaca: Cornell UP.
- Stetz, Margaret D., and Bonnie B.C. Oh (eds). 2013. *Legacies of the Comfort Women of World War II*. London: Routledge.
- Stessel, Zahava Szász. 2009. *Snow Flowers: Women in an Airplane Factory, Markkleeberg, Germany*. Madison: Fairleigh Dickinson [Magyar fordításban: *Hóvirágok: magyar zsidó nők Markkleebergben egy repülőgyárban*. Budapest: Norán (2016)].
- Stoff, Laurie. 2012. „The 'Myth of the War Experience' and Russian Wartime Nursing During World War I.” *Aspasia* 6: 96–116.
- Su, Tsu-Ching. 2015. „['Being Singular Plural' in Chi's 巨流河 \(The Great-Flowing River\)](#).” *CLCWeb* 17 (3).
- Suleiman, Susan Rubin. 1996. „Introduction: On Signposts, Travelers, Outsiders, and Backward Glances.” *Poetics Today* 17 (3): 283–288.
- Thumin, Nancy. 2012. *Self-Representation and Digital Culture*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Tuon, Bunkong. 2015. „Writing Trauma, Writing Life in Chanrinthy Him's When Broken Glass Floats.” *Comparative Literary Studies* 52 (3): 585–612.
- Tylee, Claire M. 1990. *The Great War and Women's Consciousness: Images of Militarism and Womanhood in Women's Writings, 1914-64*. Basingstoke: Macmillan.
- Usandizaga Aránzazu, and Andrew Monninc Kendam (eds). 2001. *Dressing Up for War: Transformations of Gender and Genre in the Discourse of Literature of War*. Amsterdam: Rodopi.
- Vasvári, Louise O. 2016. „Nem és emlékezet a táplálkozási élettörténet-írásokban a holokauszt idején és után.” *Múlt és Jövő* 4: 104–140.
- Vasvári, Louise O. 2015a. „[Introduction to and Bibliography of Alimentary Life Writing and to Recipe Writing as War Literature](#).” *CLCWeb* 17 (3).

- Vasvári, Louise O. 2015b. „[En-gendering Memory Through Holocaust Alimentary Life Writing](#).” *CLCWeb* 17 (3).
- Vasvári, Louise O. 2014. „[Hungarian Women's Life Writing in the Context of the Nation's Divided Social Memory, 1944-2014](#).” *Hungarian Cultural Studies* 7: 55–81 [Magyarul: „Magyar nők a holokauszt-életírásai a megosztott nemzeti emlékezet kontextusában, 1944-2014.” *Múlt és Jövő* 25.3 (2014): 64–84.
- Vasvári, Louise O. 2012. „Annak átka, ha valaki művelt, zsidó és nő. Holokauszt túlélő orvosnők életírása.” *Múlt és Jövő* 1: 10–34.
- Vasvári, Louise O. 2011. „Writing the Fragmented [Cultural] Body in Alaine Polcz's *Asszony a fronton* (A Woman On the Front).” In Steven Tötösy de Zepetnek and Louise O. Vasvári (eds) *Comparative Hungarian Cultural Studies*. West Lafayette: Purdue UP, 72–85 [Magyarul „[A töredékes \(kulturális\) test írása Polcz Alaine Asszony a fronton című művében](#).” *Hungarian Cultural Studies* 3 (2010)].
- Vasvári, Louise O. 2009a. „[An Introduction to and Bibliography of Works of Central European Women's Holocaust Literature in English](#).” *CLCWeb* 11 (1).
- Vasvári, Louise O. 2009b. „[Emigrée Central-European Jewish Women's Holocaust Writing](#).” *CLCWeb* 11 (1) [Magyarul: „Lefordított trauma, lefordított életek. Holokauszt-túlélő magyar nők az emigrációban.” *Múlt és Jövő* 20.1 (2009): 35–62].
- Vasvári, Louise O. 2006. „Women's Holocaust Memories/Memoirs: Trauma, Testimony and the Gendered Imagination.” In András Kovács & Michael I. Miller (eds) *Jewish Studies at Central European University 5 (2006-2007)*. Budapest: CEU, 141–154.
- Ward, Christopher. 2000. „Defending Leningrad: Women Behind Enemy Lines/On the Road to Stalingrad: Memoirs of a Woman Machine Gunner.” *Canadian Slavonic Papers / Revue Canadienne des Slavistes* 42 (3): 378–79.
- Warhol, Robyn. 2011. „The Space Between: A Narrative Approach to Alison Bechdel's *Fun Home*.” *College Literature* 38 (3): 1–20.
- Watson, Julia. 2008. „Autographic Disclosures and Genealogies of Desire in Alison Bechdel's *Fun Home*.” *Biography* 31 (1): 27–58.
- Whitlock, Gillian L. 2006. „Autographics: 'The Seeing 'I' of the Comics.” *Modern Fiction Studies* 52 (4): 965–979.

- Whitlock, Gillian L. 2007. *Soft Weapons: Autobiography in Transit*. Chicago: University of Chicago Press.
- Whitlock, Gillian L. 2015. *Postcolonialism and Life Narratives: Testimonial Transactions*. Oxford: Oxford UP.
- Whitlock, Gillian L. 2000. *The Intimate Empire: Reading Women's Autobiography*. London: Bloomsbury.
- Wilson, Robin. 2012. „[A Feminist Professor's Closing Chapters](#).” *The Chronicle of Higher Education*, April 22.
- Wilson, Steven. 2016. „Introduction: Embodiment, Identity, and the Patient's Story.” *L'Esprit Createur* 56 (2): 1–11.
- Wong, Sau-ling Cynthia. 1998. „Immigrant Autobiography: Some Questions of Definition and Approach.” In Sidonie Smith and Julia Watson (eds) *Women, Autobiography, Theory: A Reader*. Madison: University of Wisconsin Press, 299–315.
- Zehelen, Eva-Sabine. 2015. „'My Mother Composed Me As I Now Compose Her.' Catharsis and Cathexis in Alison Bechdel's *Are You My Mother*.” In Kerstin W. Shands et al. (eds) *Writing the Self: Essays on Autobiography and Autofiction*. Stockholm: Södertörns högskola, 163–173.

Kiegészítő bibliográfiai válogatás: Életírás, társadalmi nemek, és trauma

- Adak, Hülya. 2003. „National Myths and Self-Narrations: Mustafa Kemal's Nütük and Halide Edib's Memoirs and the 'Turkish Ordeal.'” *South Atlantic Quarterly* 102 (2-3): 509–527.
- Adler, Nanci. 2012. *Keeping Faith with the Party: Communist Believers Return from the Gulag*. Bloomington: Indiana UP.
- Ahn, Shinkwon, Yunho Lee, and Kyungil Park. 2014. „Pre-and Post-War Life History of Sex Slave Victims by Imperial Japanese Army.” *Life Science Journal* 11 (7): 528–533.
- Alexander, Karen, and Mary E. Hawkesworth (eds). 2008. *War & Terror: Feminist Perspectives*. Chicago: University of Chicago Press.
- Alteras, Lea Ausch. 2002. *Three Generations of Jewish Women: Holocaust Survivors, Their Daughters, and Granddaughters*. Lanham: UP of America.

- Anishchenkova, Valerie (ed). 2014. *Autobiographical Identities in Contemporary Arab Culture*. Edinburgh: Edinburgh UP.
- Armstrong, Andrew. 2000. „Speaking through the Wound: Irruption and Memory in the Writing of Ben Okri and Festus Iyayi.” *Journal of African Cultural Studies* 13 (2): 173–183.
- Baena, Rosalia (ed). 2007. *Transculturating Auto/Biography: Forms of Life Writing*. Mahwah: Taylor and Francis.
- Baer, Elizabeth. 2000. „Complicating the Holocaust: Who is a Victim? What is a Holocaust Memoir?” In John K. Roth and Elizabeth Maxwell (eds) *Remembering the Future: The Holocaust in an Age of Genocide*. London: Palgrave MacMillan, 15–23.
- Baer, Elizabeth R., and Myrna Goldenberg (eds). 2003. *Experience and Expression: Women, the Nazis, and the Holocaust*. Detroit: Wayne State UP.
- Baggerman, Arianne, Rudolf Dekker, and Michael Mascuch (eds). 2011. *Controlling Time and Shaping the Self: Developments in Autobiographical Writing since the Sixteenth Century*. Leiden: Brill.
- Balaev, Michelle. 2000. „Trends in Literary Trauma Theory.” *Mosaic: A Journal for the Interdisciplinary Study of Literature* 4 (2): 149–166.
- Bardenstein, Carol. 2010. „Transmission Interrupted: Reconfiguring Food, Memory, and Gender in Cookbook-Memoirs of Middle Eastern Exiles.” *Gender and Cultural Memory* 28 (1): 353–387.
- Beattie, Keith. 1990. „'The Healed Wound': Metaphor and the Impact of the Vietnam War.” *Australasian Journal of American Studies* 9 (1): 38–48.
- Bedford, Ronald, Lloyd Davis, and Philippa Kelly (eds). 2006. *Early Modern Autobiography: Theories, Genres, Practices*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Berntsen, Dorothy and David C. Rubin (eds). 2012. *Understanding Autobiographical Memory: Theories and Approaches*. Cambridge: Cambridge UP.
- Berressem, Hanjo. 1999. „Body-Wound-Writing.” *Amerikastudien / American Studies* 44 (3): 393–411.
- Besemeres, Mary. 2002. *Translating One's Self: Language and Selfhood in Cross-Cultural Autobiography*. Bern: Peter Lang.

- Bishop, Wendy, and Amy L. Hodges. 2005. „Loss and Letter Writing.” In Shane Borrowman (ed.) *Trauma and the Teaching of Writing*. New York: State University of New York Press, 141–155.
- Blake, Debra J. 1997. „Unsettling Identities: Transitive Subjectivity in Cherrie Moraga's *Loving in the War Years*.” *Auto/Biography Studies* 12 (1): 71–89.
- Blight, David. 2002. *Beyond the Battlefield: Race, Memory, and the American Civil War*. Amherst: University of Massachusetts Press.
- Boardman, Kathleen A., and Gioia Woods. 2004. *Western Subjects: Autobiographical Writing in the North American West*. Salt Lake City: University of Utah Press.
- Bond, Lucy, and Jessica Rapson (eds). 2014. *The Transcultural Turn: Interrogative Memory Between and Beyond Borders*. Berlin: DeGruyter.
- Bonner, Robert E. 2006. *The Soldier's Pen: Firsthand Impressions of the Civil War*. New York: Hill and Wang.
- Bos, Pascale. 2005. *German-Jewish Literature in the Wake of the Holocaust: Greta Weil and Ruth Klüger and the Politics of Address*. New York: Palgrave MacMillan.
- Boswell, Mathew. 2014. „Beyond Autobiography: Hybrid Testimony and the Art of Witness.” In Antony Rowland and Jane Kilby (eds) *The Future of Testimony: Interdisciplinary Perspectives on Witnessing*. London: Routledge, 144–159.
- Bourguignon, Erika. 2005. „Bringing the Past into the Present: Family Narratives of Holocaust, Exile, and Diaspora: Memory in an Amnesic World.” *Anthropological Quarterly* 78 (1): 63–88.
- Bowden, Lisa, and Hannon Cain. 2008. *Powder: Writing by Women in the Ranks, from Vietnam to Iraq*. Tucson: Kore.
- Bower, Anne (ed). 1997. *Recipes for Reading: Community Cookbooks, Stories, Histories*. Amherst: University of Massachusetts Press.
- Boynton, Victoria, and Jo Malin. 2005. *Encyclopedia of Women's Autobiography*. Westport: Greenwood.
- Brison, Susan J. 2002. *Aftermath, Violence and the Remaking of a Self*. Princeton: Princeton UP.
- Brodzki, Bella. 2001. „Trauma Inherited, Trauma Reclaimed: Chamberet: Recollections from an Ordinary Childhood.” *The Yale Journal of Criticism* 14 (1): 155–167.

- Bruner, Jerome. 2003. „Self-Making Narratives.” In Robyn Fivush and Catherine A. Haden (eds) *Autobiographical Memory and the Construction of a Narrative Self: Developmental and Cultural Perspectives*. Mahwah: Taylor and Francis, 200–225.
- Butalia, Urvashi. 2000. *The Other Side of Silence: Voices from the Partition of India*. Durham: Duke UP.
- Cardell, Kylie. 2014. *Dear World. Contemporary Uses of the Diary*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Caruth, Cathy. 1996. *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History*. Baltimore: Johns Hopkins UP.
- Caruth, Cathy (ed). 1995. *Trauma: Explorations in Memory*. Baltimore: Johns Hopkins UP.
- Cavarero, Adriana. 2000. *Relating Narratives: Storytelling and Selfhood*. London: Routledge.
- Chaney, Michael A. 2011. *Graphic Subjects: Critical Essays on Autobiography and Graphic Novels*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Chansky, Ricia A. (ed). 2016. *The Routledge Auto/Biographical Reader*. London: Routledge.
- Charlesworth, Hilary. 2005. „Missing Voice: Women and the War in Iraq.” *Oregon Review of International Law* 7: 5–25.
- Clementi, Federica K. 2013. *Holocaust Mothers and Daughters: Family, History and Trauma*. Waltham: Brandeis UP.
- Clementi, Federica K. 2013. „Natalia Ginzburg, Clara Sereni and Lia Levi: Jewish Italian Women Recapturing Cities, Families and National Memories.” *European Journal of Women's Studies* 20 (1): 1–16.
- Coleman, M. Donald, Eugene H. Kaplan, Maurice S. Nadelman, and Howard H. Schlossman. 2015. „Future Psychoanalysis and Memories of the Second World War.” *American Imago* 72 (1): 27–62.
- Cooke, Miriam, and Angela Woolacott (eds). 1993. *Gendering War Talk*. Princeton: Princeton UP.
- Cooke, Miriam, and Roshni Rustomji-Kerns (eds). 1994. *Blood into Ink: South Asian and Middle Eastern Women Write War*. Boulder: Westview Press.
- Costello, Lisa A. 2011. „Performative Auto/biography in Ruth Klüger's *Still Alive: A Holocaust Girlhood Remembered*.” *Auto/Biography Studies* 26 (2): 238–264.

- Coullie, J.L. (ed). 2004. *The Closest of Strangers: South African Women's Life Writing*. Johannesburg: Witwatersrand UP.
- Creet, Julia. 2012. „Locking Up Letters.” In Linda M. Morra and Jessica Schagerl (eds) *Basements and Attics, Closets and Cyberspace: Explorations in Canadian Women's Archives*. Waterloo: Wilfrid Laurier UP, 303–317.
- Creet, Julia. 2011. „The Archive as 'Temporary Abode.'” In Julia Creet and Andreas Kitzmann (eds) *Memory and Migration: Multidisciplinary Approaches to Memory Studies*. Toronto: University of Toronto Press, 280–298.
- Creet, Julia, and Andreas Kitzmann (eds). 2011. *Memory and Migration: Multidisciplinary Approaches to Memory Studies*. Toronto: University of Toronto Press.
- Croftwaite, Paul. 2009. *Trauma, Postmodernism and the Aftermath of World War II*. New York: Palgrave Macmillan.
- Crouthamel, Jason. 2003. „Nervous Nazis: War Neurosis, National Socialism and the Memory of the First World War.” *Journal of War and Cultural Studies* 21 (2): 55–75.
- Dahlke, Birgit, Dennis Tate, and Roger Woods (eds). 2010. *German Life Writing in the Twentieth Century*. Rochester: Camden House.
- Das, Santanu (ed). 2011. *Race, Empire and First World War Writing*. Cambridge: Cambridge UP.
- Davies, Carole Boyce. 1994. *Black Women, Writing, and Identity: Migrations of the Subject*. London: Routledge.
- Davis, Rocío G. 2007. „A Graphic Self. Comics as Autobiography in Marjane Satrapi's *Persepolis*.” In Rosalia Baena (ed.) *Transculturating Auto/Biography: Forms of Life Writing*. London: Routledge, 47–62.
- Davis, Rocío G. 2011. *Begin Here: Reading Asian North American Autobiographies of Childhood*. Honolulu: University of Hawaii Press.
- Davis, Rocío G. 2015. „Layering History: Graphic Embodiment and Emotions in GB Trans's *Vietnamerica*.” *Rethinking History: The Journal of Theory and Practice* 19 (2): 252–267.
- Dean, Peter. 2010. „Commemoration, Memory, and Forgotten Histories: The Complexity and Limitations of Australian Army Biography.” *Journal of War and Cultural Studies* 29 (2): 118–136.
- Dooling, Amy D. (ed). 2005. *Writing Women in Modern China the Revolutionary Years, 1936-1976*. New York: Columbia UP, 72–80.

- Dowd, Michelle M., and Julie A. Eckerle. 2007. *Genre and Women's Life Writing in Early Modern England*. London: Ashgate.
- Dryburgh, Marjorie, and Sarah Dauncey. 2013. *Writing Lives in China, 1600-2010: Histories of the Elusive Self*. New York: Palgrave Macmillan.
- Egan, Susanna, and Gabriele Helms. 2005. „Generations of the Holocaust in Canadian Auto/biography.” In Julie Rak (ed.) *Auto/geography in Canada: Critical Directions*. Waterloo: Wilfrid Laurier UP, 39–45.
- El Refaie, Elisabeth. 2012. *Autobiographical Comics: Life Writing in Pictures*. Jackson: University of Mississippi Press.
- Engel, Barbara Alpern. 2007. „The Womanly Face of War: Soviet Women Remember World War II.” In Nicole Ann Dombrowski (ed.) *Women and War in the Twentieth Century: Enlisted with or without Consent*. London: Routledge, 102–119.
- Epstein, Julia, and Lori Hope Lefkowitz (eds). 2001. *Shaping Losses: Cultural Memory and the Holocaust*. Chicago: University of Illinois Press.
- Ernest, John (ed.). 2014. *The Oxford Handbook of African American Slave Narratives*. New York: Oxford UP.
- Etter-Lewis, Gwendolyn, and Michèle Foster (eds). 1996. *Unrelated Kin: Race and Gender in Women's Personal Narratives*. London: Routledge.
- Fadda-Conrey, Carol. 2010. „Writing Memories of the Present: Alternative Narratives about the 2006 Israeli War on Lebanon.” *College Literature* 37 (1): 159–173.
- Faulks, Sebastian and Hope Wolf. 2014. *A Broken World: Letters, Diaries and Memories of the Great War*. London: Hutchinson.
- Fina, Anna De. 2003. „Crossing Borders: Space, Time and Disorientation in Narrative.” *Narrative Inquiry* 13 (2): 367–391.
- Frank, Arthur W. 2011. *Letting Stories Breathe: A Socio-Narratology*. Chicago: University of Chicago Press.
- Frey, Hugo, and Benjamin Noys. 2002. „History in the Graphic Novel.” *Rethinking History* 6 (3): 255–260.
- Frühstück, Sabine. 2007. *Uneasy Warriors: Gender, Memory, and Popular Culture in the Japanese Army*. Berkeley: University of California Press.
- Fuchs, Miriam. 2004. *The Text is Myself: Women's Life Writing and Catastrophe*. Madison: University of Wisconsin Press.

- Fullbrook, Mary. 2013. *A Small Town near Auschwitz: Ordinary Nazis and the Holocaust*. Oxford: Oxford UP.
- Garcia, Michael Nieto. 2014. *Autobiography in Black and Brown: Ethnic Identity in Richard Wright and Richard Rodriguez*. Albuquerque: University of New Mexico Press.
- Gatt-Rutter, John. 2014. *The Bilingual Cockatoo: Writing Italian Australian Lives*. Melbourne: Hybrid Press.
- Geis, Deborah R. 2010. *Considering Maus: Approaches to Art Spiegelman's "Survivor's Tales" of the Holocaust*. Tuscaloosa: University of Alabama Press.
- Gheith, Jehanne M. 2007. „I Never Talked': Enforced Silence, Non-narrative Memory, and Gulag.” *Mortality: Promoting the Interdisciplinary Study of Death and Dying* 12 (2): 159–175.
- Giesberg, Judith. 2009. *Army at Home: Women and the Civil War on the Northern Home Front*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Gill, Diana C. 2010. *How We Are Changed by War: A Study of Letters and Diaries from Colonial Conflicts to Operation Iraqi Freedom*. London: Routledge.
- Giunta, Edvige, and Joseph Sciorra (eds). 2014. *Embroidered Stories: Interpreting Women's Domestic Needlework from the Italian Diaspora*. Jackson: UP of Mississippi.
- Gheith, Jehanne M., and Katherine R. Jolluck. 2010. *Gulag Voices: Oral Histories of Soviet Incarceration and Exile*. New York: Palgrave Macmillan.
- Goldberg, Esther, and Martin Gilbert. 2004. *Holocaust Memoir Digest: Survivors' Published Memoirs with Study Guide and Maps*. Portland: Vallentine Mitchell.
- Golley, Nawar Al-Hassan. 2003. *Reading Arab Women's Autobiographies*. Austin: University of Texas Press.
- Grace, Sherril, Patrick Imbert, and Tiffany Johnstone (eds). 2012. *Bearing Witness: Perspectives on War and Peace from the Arts and Humanities*. Montréal: McGill-Queen UP.
- Grice, Helena. 2012. „The Voice in the Picture': Reversing the Angle in Vietnamese American War Memoirs.” *Journal of American Studies* 46 (4): 941–958.
- Gudmundsdóttir, Gunnthórunn. 2003. *Borderlines: Autobiography and Fiction in Postmodern Life Writing*. Amsterdam: Rodopi.

- Hallett, Christine E. 2007. „The Personal Writings of First World War Nurses; A Study of the Interplay of Authorial Intention and Scholarly Interpretation.” *Nursing Inquiry* 14 (4): 320–329.
- Hampl, Patricia, and Elaine Tyler May. 2008. *Tell Me True: Memoir, History, and Writing a Life*. St. Paul: Minnesota History Society Press.
- Hanley, Lynne. 1991. *Writing War: Fiction, Gender, and Memory*. Amherst: University of Massachusetts Press.
- Hanna, Martha. 2003. „A Republic of Letters: The Epistolary Tradition in France during World War I.” *The American Historical Review* 108 (5): 1338–61.
- Harari, Yuval Noah. 2009. „Scholars, Eyewitnesses and Flesh-Witnesses of War: A Tense Relationship.” *Partial Answers: Journal of Literature and the History of Ideas* 7 (2): 213–228.
- Harootunian, Harry D. 2000. „Japan's Long Postwar: The Trick of Memory and the Ruse of History.” *The South Atlantic Quarterly* 99 (4): 715–739.
- Hart, Jonathan. 2015. *The Poetics of Otherness: War, Trauma, and Literature*. New York: Palgrave Macmillan.
- Haugbolle, Sune. 2005. „Public and Private Memory of the Lebanese Civil War.” *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 25 (1): 191–203.
- Haynes, Rosetta R. 2011. *Radical Spiritual Motherhood: Autobiography and Empowerment in Nineteenth-Century African American Women*. Baton Rouge: Louisiana State UP.
- Heehs, Peter. 2013. *Writing the Self: Diaries, Memoirs, and the History of the Self*. London: Bloomington.
- Henke, Suzette. 1998. *Shattered Subjects: Trauma and Testimony in Women's Life-Writing*. New York: St. Martin's Press.
- Hershatter, Gail. 2014. *The Gender of Memory: Rural Women and China's Collective Past*. Oakland: University of California Press.
- Hicks, Jim. 2013. *Lessons from Sarajevo: A War Stories Primer*. Amherst: University of Massachusetts Press.
- Higonnet, Margaret R. 2007. „Souvenirs of Death.” *Journal of War and Culture Studies* 1 (1): 65–78.
- Higonnet, Margaret R. 2007. „War Toys: Breaking and Remaking in Great War Narratives.” *The Lion and the Unicorn* 31 (2): 116–131.

- Higonnet, Margaret R. (ed). 1999. *Lines of Fire: Women Writers of World War I*. New York: Plume.
- Hirsch, Marianne. 2012. *Family Frames: Photography, Narrative, and Postmemory*. New York: Create Space.
- Hoffman, Michael J., and Andrew S. Gross. 2004. „Memory, Authority, and Identity: Holocaust Studies in Light of the Wilkomirski Debate.” *Biography* 27 (1): 25–47.
- Hogan, Rebecca. 1991. „Engendered Autobiographies: The Diary as a Feminist Form.” *Prose Studies* 14 (2): 95–107.
- Holstein, James A., and Jaber F. Gubrium. 2000. *The Self We Live By: Narrative Identity in a Postmodern World*. Oxford: Oxford UP.
- Howe, Elizabeth Teresa. 2015. *Autobiographical Writing by Early Modern Hispanic Women*. Burlington: Ashgate.
- Howell, Jessica, Anne Marie Rafferty, and Anna Snaith. 2011. „(Author) ity Abroad: The Life Writing of Colonial Nurses.” *International Journal of Nursing Studies* 48 (9): 1155–62.
- Huff, Cynthia. 2008. „Memory, Memorabilia, and Life Narrative.” *Auto/Biography Studies* 23 (1): 25–40.
- Huxford, Grace. 2015. „'Write Your Life!': British Prisoners of War in the Korean War (1950–1953) and Enforced Life Narratives.” *Life Writing* 12 (1): 2–23.
- Hynes, Samuel. 1999. „Personal Narratives and Commemoration.” In Jay Winter and Emmanuel Sivan (eds) *War and Remembrance in the Twentieth Century*. Cambridge: Cambridge UP, 205–220.
- Igarashi, Yoshikuni. 2000. *Bodies of Memory: Narratives of War in Postwar Japanese Culture, 1945-1970*. Princeton: Princeton UP.
- Jensen, Kimberley. 2007. *Mobilizing Minerva: American Women in the First World War*. Chicago: University of Illinois Press.
- Jensen, Meg. 2009. „Separated by a Common Language: The (Differing) Discourses of Life Writing in Theory and Practice.” *Auto/Biography Studies* 24 (2): 299–314.
- Jones, Sara. 2014. *The Media of Testimony: Remembering the East German Stasi in the Berlin Republic*. New York: Palgrave Macmillan.
- Kacandes, Irene. 2010. „When Facts Are Scarce: Authenticating Strategies in Writing by Children of Survivors.” In Jakob Lothe, Susan Rubin

- Suleiman, and James Phelan (eds) *After Testimony: The Ethics and Aesthetics of Holocaust Narrative for the Future*. Columbus: Ohio State UP, 179–198.
- Karpinski, Eva C. 2012. *Borrowed Tongue: Life Writing, Migration, and Translation*. Waterloo: Wilfrid Laurier UP.
- Kaźmierska, Kaja. 2002. „Narratives on World War II in Poland: When a Life Story is a Family History.” *The History of the Family* 7: 281–305.
- Kelley, Carol E. 2013. *Accidental Immigrants and the Search for Home: Women, Cultural Identity, and Community*. Philadelphia: Temple UP.
- Kertzer, Adrienne. 2002. „A Daughter's Endless Mourning: Maternal Representation in Isabella Leitner's Memoirs.” In *My Mother's Voice: Children, Literature, and the Holocaust*. Peterborough: Broadview Press, 77–106.
- Khoury, Dina Rizk. 2013. *Iraq in Wartime: Soldiering, Martyrdom, and Remembrance*. Cambridge: Cambridge UP.
- Kim, Moo Yong. 2002. „An Analysis of the Autobiographies of the Massacre Victims' Bereaved Families in the Period of the Korean War: A Storytelling of Family as Accusation Politics.” *International Journal of Korean History* 17 (2): 133–157.
- Kirkley, Laura. 2011. „Witnesses to War: Changing Perspectives on the Literature of the Second World War and the Kindertransport.” *Women: A Cultural Review* 22 (1): 83–86.
- Kirshenblatt-Gimblett, Barbara and Jeffrey Shandler (eds). 2012. *Anne Frank Unbound: Media, Imagination, Memory*. Bloomington: Indiana UP.
- Knockel, Carl. 2011. *War Trauma and English Modernism: T.S. Eliot and D. H. Lawrence*. London: McMillan.
- Kunt, Gergely. 2014. „[Irony Narrative Agency as a Method of Coping with Trauma in the Diary-Memoir of Margit K., a Female Holocaust Survivor.](#)” *Hungarian Cultural Studies* 7.
- LaCapra, Dominick. 2001. *Writing History, Writing Trauma*. Baltimore: Johns Hopkins UP.
- Lambert-Hurley, Siobhan. 2013. „Life/History/Archive: Identifying Autobiographical Writing by Muslim Women in South Asia.” *Journal of Women's History* 25 (2): 61–84.
- Lamberti, Elena, and Vita Fortunati (ed). 2009. *Memories and Representations of War: The Case of World War I and World War II*. Amsterdam: Rodopi.

- Landsberg, Alison. 2004. *Prosthetic Memory: The Transformation of American Remembrance in the Age of Mass Culture*. New York: Columbia UP.
- Lassner, Phyllis. 2008. *Anglo-Jewish Women Writing the Holocaust: Displaced Witnesses*. New York: Palgrave Macmillan.
- Lee, Janet. 2006. „A Nurse and a Soldier: Gender, Class and National Identity in the First World War Adventures of Grace McDougall and Flora Sandes.” *Women's History Review* 15 (1): 83–103.
- Lejeune, Philippe. 1999. „The Practice of the Private Journal: Chronicle of an Investigation (1986-1998).” In Rachel Langford (ed.) *Marginal Voices, Marginal Forms: Diaries in European Literature and History*. Amsterdam: Rodopi, 185–211.
- Lejeune, Philippe. 2009. *On Diary*. Trans. Katherine Durnin. Honolulu: University of Hawaii Press.
- Levitch, Mark. 2004. „The Great War Re-remembered: The Fragmentation of the World's Largest Painting.” In *Matters of Conflict: Material Culture, Memory and the First World War*. New York: Routledge, 90–108.
- Levine, Michael G. 2006. *The Belated Witness: Literature, Testimony, and the Question of Holocaust Survival*. Stanford: Stanford UP.
- Lobasz, Jennifer K. 2008. „The Woman in Peril and the Ruined Woman: Representations of Female Soldiers in the Iraq War.” *Journal of Women, Politics & Policy* 29 (3): 305–334.
- Loftus, Ronald P. 2013. *Changing Lives: The "Postwar" in Japanese Women's Autobiographies and Memoirs*. Ann Arbor: Association for Asian Studies.
- Lucamante, Stefania (ed). 2014. *Forging Shoah Memories: Italian Women Writers, Jewish Identity and the Holocaust*. New York: Palgrave MacMillan.
- Luckhurst, Roger. 2008. *The Trauma Question*. London: Routledge.
- Makkonen, Anna. 1999. „Holocaust Chronicle, Spiritual Autobiography, Portrait of an Artist, Novel in the Making: Reading the Abridged Diary of Etty Hillesum.” *Biography* 237–261.
- Malin, Jo. 2000. *The Voice of the Mother: Embedded Maternal Narratives in Twentieth-Century Women's Autobiographies*. Carbondale: Southern Illinois UP.
- Manchanda, Rita (ed). 2001. *Women, War and Peace in South Asia: Beyond Victimhood to Agency*. Thousand Oaks: Sage.
- Martin, Elaine. 2007. „Is War Gendered? Issues in Representing Women and the Second World War.” In Aparna Rao, Michael Bolling, and Monika

- Böck (ed.) *The Practice of War: Production, Reproduction and Communication of Armed Violence*. Ed. New York: Berghahn Books, 161–74.
- McSorley, Kevin and Sarah Maltby. 2012. „War and the Body: Cultural and Military Practices.” *Journal of War and Cultural Studies* 5 (1): 1–4.
- Metta, Marilyn. 2010. *Writing Against, Alongside and Beyond Memory: Lifewriting as Reflexive Poststructuralist Feminist Research Practice*. Bern: Peter Lang.
- Milani, Farzaneh. 1992. *Veils and Words: The Emerging Voices of Iranian Women Writers*. Syracuse: Syracuse UP.
- Miller, Nancy K., and Jason Tougaw, eds. 2002. *Extremities. Trauma, Testimony, Community*. Urbana: University of Illinois Press.
- Mitsch, R.H., and Benjamin Stora. 1999. „Women's Writing between Two Algerian Wars.” *Research in African Literatures* 30 (3): 78–94.
- Moore-Gilbert, Bart. 2009. *Postcolonial Life-Writing: Culture, Politics and Self-Representation*. London: Routledge.
- Morin, Daren M., and Lawrence D. Berg. 2001. „Gendering Resistance: British Colonial Narratives of Wartime New Zealand.” *Journal of Historical Geography* 27 (2): 196–222.
- Morina, Christina. 2011. *Legacies of Stalingrad: Remembering the Eastern Front in Germany since 1945*. Cambridge: Cambridge UP.
- Nadal, Marita, and Mónica Calvo (eds). 2014. *Trauma in Contemporary Literature: Narrative and Representation*. London: Routledge.
- Neimeyer, Robert A. 2004. „Fostering Posttraumatic Growth: A Narrative Elaboration.” *Psychological Inquiry* 15: 53–59.
- Neimeyer, Robert A. 2006. „Re-storying Loss: Fostering Growth in the Posttraumatic Narrative.” In L. Calhoun and R. Tedeschi (eds) *Handbook of Posttraumatic Growth: Research and Practice*. Mahwah: Lawrence Erlbaum, 68–80.
- Ng, Janet. 2003. *The Experience of Modernity: Chinese Autobiography of the Early Twentieth Century*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Nguyen, Nathalie Huynh Chau. 2014. „War Through Women's Eyes: Nam Phuong's Red on Gold and Yung Krall's A Thousand Tears Falling.” In Nathalie Huynh Chau Nguyen (ed.) *New Perceptions of the Vietnam War: Essays on the War, the South Vietnamese Experience, the Diaspora and the Continuing Impact*. Jefferson: McFarland, 129–150.

- Nicholson, Virginia. 2011. *Millions Like Us: Women's Lives in War and Peace 1939–1949*. London: Viking.
- Ohnuki-Tierney, Emiko. 2006. *Kamikaze Diaries: Reflections of Japanese Student Soldiers*. Chicago: University of Chicago Press.
- Oliver, Kelly. 2001. *Witnessing: Beyond Recognition*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Ono, Kazuko. 1989. *Chinese Women in a Century of Revolution, 1850-1950*. Stanford: Stanford UP.
- Ostle, Robin, Ed de Moor, and Stefan Wild (eds). 2001. *Writing the Self: Autobiographical Writing in Modern Arabic Literature*. London: Saqi Books.
- Parussa, Sergio. 2008. *Writing as Freedom: Writing as Testimony*. Syracuse: Syracuse UP.
- Payne, James Robert. 1992. *Multicultural Autobiography: American Lives*. Knoxville: University of Tennessee Press.
- Perrault, Jeanne. 1995. *Writing Selves: Contemporary Feminist Autobiography*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Peters, Erin. 2016. „Trauma Narratives of the English Civil War.” *Journal for Early Modern Cultural Studies* 16 (1): 78–94.
- Poper, Michael. 2000. „Re-remembering the Soldier Hero: The Psychic and Social Construction of Memory in Personal Narrative of the Great War.” *History Workshop Journal* 50: 181–204.
- Popkin, Jeremy D. 2003. „Holocaust Memories, Historians' Memoirs: First-Person Narrative and Memory of the Holocaust.” *History and Memory* 15 (1): 49–84.
- Porter, Roger J. 2004. „Finding the Father: Autobiography as Bureau of Missing Persons.” *Auto/Biography Studies* 19 (1–2): 100–117.
- Prescott, Deborah Lee. 2010. *Imagery from Genesis in Holocaust Memoirs: A Critical Study*. Jefferson: McFarland.
- Putzi, Jennifer. 2008. „Occupied Territory: The Gendered Politics of Space in Sarah Morgan's Civil War Diary.” *Autobiography Studies* 23 (2): 264–290.
- Qiu, Peipei, Su Zhiliang and Chen Lifei. 2013. *Chinese Comfort Women: Testimonies from Imperial Japan's Sex Slaves*. New York: Oxford UP.

- Ramsey, Neil. 2011. *The Military Memoir and Romantic Literary Culture, 1780–1835*. Burlington: Ashgate.
- Riley, Robin L. 2008. „Women and War: Militarism, Bodies, and the Practice of Gender.” *Sociology Compass* 2 (4): 1192–1208.
- Rippl, Gabriele, Philipp Schwerghauer, Tiina Kirss, Margit Shtrop, and Theresa Steffen (eds). 2013. *Haunted Narratives: Life Writing in an Age of Trauma*. Toronto: University of Toronto Press.
- Robson, Kathryn. 2004. *Writing Wounds: The Inscription of Trauma in Post-1968 French Women's Life-Writing*. Amsterdam: Rodopi.
- Robson, Kathryn. 2004. „Bodily Contours: Sarah Kofman's Narratives of Childhood Trauma.” *The Modern Language Review* 99 (3): 608–621.
- Rosen, Alan. 2010. *The Wonder of Their Voices: The 1946 Holocaust Interviews of David Boder*. Oxford: Oxford UP.
- Roy, Srila. 2012. *Remembering Revolution: Gender, Violence, and Subjectivity in India's Naxalbari Movement*. Oxford: Oxford UP.
- Rumbarger, Lee. 2006. „Housekeeping: Women Modernists' Writing on War and Home.” *Women's Studies* 35 (1): 1–15.
- Savitt, Sarah. 2002. „'Every Writer Needs a Wound': Suffering and the Suffering Body in Contemporary Literary Autobiography.” *The Cambridge Quarterly* 31 (4): 327–344.
- Scannell, Paul. 2015. *Conflict and Soldiers' Literature in Early Modern Europe: The Reality of War*. London: Bloomsbury.
- Scarparo, Susanna, and Rita Wilson (eds). 2004. *Across Genres, Generations and Borders: Italian Women Writing Lives*. Newark: University of Delaware Press.
- Schaffer, Kay, and Sidonie Smith. 2004. *Human Rights and Narrated Lives: The Ethics of Recognition*. New York: Palgrave Macmillan.
- Schrödinger, Erwin. 1992. *What is Life? With Mind and Matter and Autobiographical Sketches*. Cambridge: Cambridge UP.
- Schwab, Gabriele. 2010. *Haunting Legacies: Violent Histories and Transgenerational Trauma*. New York: Columbia UP.
- Schwan, Anne. 2014. *Convict Voices: Women, Class and Writing about Prison in Nineteenth-Century England*. Durham: University of North Hampshire Press.

- Schwarcz, Vera. 1998. *Bridge across Broken Time: Chinese and Jewish Cultural Memory*. New Haven: Yale UP.
- Shands, Kerstin, and Giulia Grillo Mikrut. 2015. *Writing the Self: Essays on Autobiography and Autofiction*. Stockholm: Södertörn UP.
- Simmon, Cynthia. 2005. *Writing the Siege of Leningrad: Women's Diaries, Memoirs and Documentary Prose*. Pittsburg: University of Pittsburg Press.
- Singh, Gajendra. 2014. *Testimonies of Indian Soldiers and the Two World Wars: Between Self and Sepoy*. London: Bloomsbury.
- Skjelsbaek, Inger. 2006. „Victim and Survivor: Narrated Social Identities of Women who Experiences Rape During the War in Bosnia-Herzegovina.” *Feminism and Psychology* 16 (4): 373–402.
- Smith, Sidonie. 1993. *Subjectivity, Identity, and the Body: Women's Autobiographical Practices in the Twentieth Century*. Bloomington: Indiana UP.
- Stamant, Nicole. 2013. „Memoir: An Introduction.” *Auto/Biography Studies* 28 (1): 167–170.
- Stamant, Nicole. 2013. „Memoir: An Introduction.” *Auto/Biography Studies* 28 (1): 167–170.
- Stark, Jared. 2011. „Traumatic Futures: A Review Article.” *Comparative Literature Studies* 48 (3): 435–452.
- Stewart, Victoria. 2005. „Holocaust Diaries: Writing from the Abyss.” *Forum for Modern Language Studies* 41 (4): 418–426.
- Stier, Oren Baruch. 2015. *Holocaust Icons: Symbolizing the Shoah in History and Memory*. New Brunswick: Rutgers UP.
- Suleiman, Susan Rubin. 2006. *Crises and Memory and the Second World War*. Harvard: Harvard UP.
- Suleiman, Susan Rubin. 1998. „Monuments in a Foreign Tongue: On Reading Holocaust Memoirs by Emigrants.” *Poetics Today* 17 (4): 639–657.
- Suleiman, Susan Rubin. *Shaping Losses: Cultural Memory and the Holocaust*. Champaign: U of Illinois P, 2001.
- Suleiman, Susan Rubin. 2002. „The 1.5 Generation: Thinking about Child Survivors of the Holocaust.” *American Imago* 59 (3): 277–296.
- Tabachnick, Stephen E. 2014. *The Quest for Jewish Belief and Identity in the Graphic Novel*. Tuscaloosa, Alabama: University of Alabama Press.

- Tagore, Proma. 2009. *The Shape of Silence: Writing by Women of Color and the Politics of Testimony*. Monterey: McGill-Queen's UP.
- Taylor, Joy T. 2013. „'Am I Colored or am I White?': Unsettling 'the' Japanese American Experience through Sarah Ogawa's Life Story.” *Life Writing* 10 (2): 151–170.
- Torchin, Leshu. 2012. *Creating the Witness: Documenting Genocide on Film, Video, and the Internet*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Tötösy de Zepetnek, Steven. 2006. „English-Language Memoir Literature by Central European Jewish Women.” In Andrea M. Laurisch (ed.) *Zions Töchter. Jüdische Frauen in Literatur, Kunst und Politik*. Wien: LIT, 139–148.
- Trahan, Elizabeth Welt. 2000. „Writing a Holocaust Memoir in Two Languages: A Balancing Act.” *Metamorphoses* 8 (2): 256–263.
- Turner, Henry Ashby, Jr. 2000. „Two Dubious Third Reich Diaries.” *Central European History* 33 (3): 415–422.
- Tyrer, Nicola. 2008. *Sisters in Arms: British Army Nurses Tell Their Story*. London: Weidenfeld & Nicolson.
- Underwood, Doug. 2011. *Chronicling Trauma: Journalists and Writers on Violence and Loss*. Champaign: University of Illinois Press.
- Vance, Jonathan F. 2011. *Death So Noble: Memory, Meaning, and the First World War*. Vancouver: University of British Columbia Press.
- Vassallo, Helen. 2008. „Embodied Memory: War and the Remembrance of Wounds in Nina Bouraoui and Lela Sebbar.” *Journal of War & Culture Studies* 1 (2): 189–200.
- Vees-Gulani, Susanne. 2003. *Trauma and Guilt. Literature of Wartime Bombing in Germany*. Berlin: DeGruyter.
- Vernon, Alex. 2002. „Submission and Resistance to the Self as Soldier: Tim O'Brien's Vietnam War Memoir.” *Auto/Biography Studies* 17 (2): 161–179.
- Vernon, Alex (ed). 2005. *Arms and the Self: War, the Military, and Autobiographical Writing*. Kent: Kent State UP.
- Wang, Jing. 2008. *When "I" Was Born: Women's Autobiography in Modern China*. Madison: University of Wisconsin Press.

- Watson, Julia. 2008. „'As Gay and as Indian as They Chose': Collaboration and Counter-Ethnography in In the Land of the Grasshopper Song.” *Biography* 31 (3): 397–428.
- Waxler, Jerry. 2013. *Memoir Revolution: A Social Shift that Uses Your Story to Heal, Connect, and Inspire*. Quakertown: Neural Coach.
- Waxman, Zoë. 2006. *Writing the Holocaust: Identity, Testimony, Representation*. Oxford: Oxford UP.
- Winter, Jay. 2006. *Remembering War: The War between Memory and History in the Twentieth Century*. New Haven: Yale UP.
- Williams, Katarzyna Kwapisz. 2014. „Displaced Women: Eastern European Post-War Narratives in Australia.” *Life Writing* 11 (4): 375–387.
- Wilson, Richard. 2001. „Children and War in Sierra Leone: A West African Diary.” *Anthropology Today* 17 (5): 20–22.
- Wong, Hertha D. 1992. *Sweet. Sending My Heart Back across the Years: Tradition and Innovation in Native American Autobiography*. Oxford: Oxford UP.
- Yellin, Emily. 2010. *Our Mothers' War: American Women at Home and at the Front during World War II*. New York: Simon and Schuster.
- Yoshimizu, Ayaka. 2009. „'Hello, War Brides': Heteroglossia, Counter-Memory, and the Auto/biographical Work of Japanese War Brides.” *Meridians: Feminism, Race, Transnationalism* 10 (1): 111–36.
- Young, Elizabeth. 1999. *Disarming the Nation: Women's Writing and the American Civil War*. Chicago: University of Chicago Press.

Pásztor Anita

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Női reprezentáció az 1950-es évek magyar propagandaplakátjain¹

Tanulmányomban az 1950-es évek ideologikus plakáttermését gender-reprezentációs szempontból vizsgálom. A plakátok női szereplőinek megjelenítését a magyar plakátművészet szakirodalma, a sztálinista kultúra bizonyos művészettörténeti megközelítései és az időszakot vizsgáló különféle társadalomtudományi kutatások eredményeire támaszkodva értelmezem. A reprezentációkat a nyilvános élet és a magánélet tematikus csomópontjai köré rendezve tárgyalom, és az időszak politikai, társadalmi és kulturális változásaival állítom párhuzamba. A korabeli propagandaplakátok vizsgálatán keresztül bemutatom, az időszak politikája hogyan konstruálta, illetve használta fel saját céljaira az „ideális” nő képét. Végül arra a következtetésre jutok, hogy a jellegzetesen „férfias” megjelenítés és/vagy szerep nem emancipációs törekvésekről vagy gendersemlegességről, hanem a patriarchális rend helyreállításáról árulkodik: a nő akkor lehet egyenlő a férfival, ha egyfajta „férfiminőséget” adunk hozzá; a női test a maga nemi jellegében nem mutakozhat.

Kiindulópontok

Az 1950-es évek a múlt századi magyar történelem legkeményebb évtizedeinek egyike. Még vissza sem rendeződött a társadalom a II. világháború borzalmai után, amikor 1949-ben megkezdődött a totális diktatúra kiépítése. A hatalom teljesen átszabta az életfeltételeket, ideológiáját mindenre ki kívánta terjeszteni a kulturális hegemonia megteremtésének érdekében. Állami berendezkedést, gazdaságot, művészetet vagy egyént ugyanazzal a kollektivizáló szemlélettel kezelt — az új világrend építése a szovjet anyaország mintája szerint haladt.² Az egypártrendszer, a

¹ Az itt megjelenő írás az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán, 2015. januárjában megvédett, „*Női reprezentáció az 1950-es évek plakátművészetében*” című alapszakos szakdolgozat tömörített és átdolgozott változata.

² „Minden országnak vagy kommunista pártnak megvolt a maga sajátos története, megvoltak a helyi és térségi adottságai, többé-kevésbé kóros eseményei, de mindez abba az öntőformába

tervgazdálkodás, a szocialista realizmus vagy a korabeli szociopolitikai intézkedések ennek megfelelően egyazon folyamat eszközei voltak, még ha nem is tartottak ki később azonos ideig a helyi rendszeren belül. Így a Sztálin halálával bekövetkező 1953-as enyhülés, majd az 1956-os forradalom fordulópontjai után a diktatúra bár változtatott arcán, a Rákosi-kor hátrahagyta a maga kulturális örökségét (Kovács 157, 169). Az évtized töredezettsége, a politikai élet ideológiától fűtöttsége és a mindennapi élet teljes átpolitizálása kutatási szempontból azonban rendkívül érdekessé teszi ezt az időszakot.

A magyar plakátművészet történetében a szakirodalom az ötvenes évek és az úgynevezett szocialista realizmus kapcsán a plakát műfaji sajátosságainak – közérthető szimbólumalkotás, lényegére törő redukált forma, szűkszavúság, merész koncentráltság, ötletesség (Németh 4) – semmibe vételét emeli ki (Bakos 114; Frank 122; Ihász 5-6; Demeter 126). A grafikák műfajidegenségét a korabeli szakma már 1955-ben felismerte, majd 1956 tavaszán kollektív fellépéssel utasította el (Frank 123). Mindazonáltal egyértelművé vált, hogy nem véletlenül nyomta rá még inkább bélyegét a hivatalos kultúrpolitika a plakátművészetre, hiszen „keves műfaj függ annyira a megrendelőtől, mint a plakát” (Németh 6).

Magyarországon az 1950-es évek első felének ún. „nőpolitikáját” a közvélemény általában egyfajta emancipációval azonosítja (Acsády 1996, 454), ezért az időszak az utóbbi húsz évben gender-szempontból is a vizsgálat gyűjtőpontjába került. A nők társadalmi szerepének megítélése kapcsán valóban történtek változások: a törvényi szabályozásban a nemek között formális egyenlőséget teremtettek (Acsády 2006, 18) – nők szavazati jogának elnyerése, családjogi törvényben egyenlő félként való kezelése (Pukánszky 556) –, magasabb arányban vontak be nőket a munkába (Zimmermann 104), az oktatásba (Pukánszky 557, 562), és a Magyar Nők Demokratikus Szövetsége által a politikai életbe is (Acsády 2006, 13). A párt intenzíven kommunikálta az „új nő” *típusának* létrejöttét (Acsády 2006, 16). Az utóbbi időben születő tanulmányok azonban rendre felülvizsgálják az évtized első éveinek nőket érintő politikai intézkedéseinek rendkívüliségét, mögöttes indítékait és valós eredményeit (pl. Acsády 2006; Aczél & Szikra 2012; Pukánszky 2007; Schadt 2003; Zimmermann 2012).

Tanulmányom az 1950-es éveket történetileg és folyamatában vizsgálja, bemutatja az előzményeket, következményeket és párhuzamokat, hogy a maga kulturális kontextusában értelmezze az időszak műveit. Dolgozatomban a korabeli plakátok női figuráinak vizsgálatán keresztül arra keresem a választ, miben álltak a nőiség jelentésének főbb elemei az 1950-es

került bele, amely Moszkvában készült 1917 novembere óta, és amely ennél fogva valamiféle kényszerű genetikai kódot képviselt.” (Courtois 765).

évek Magyarországon, hogyan konstruálódtak az adott politikai, társadalmi és kulturális körülmények között, és legfőképp: a plakátoknak milyen szerep jutott e folyamatban.

Propaganda a plakátokon, nők a propagandában

A hazai plakátokat szemlélve a szovjet mintához illő narratív, naturalista, patetikus ábrázolásmód 1950-re jutott teljes érvényre. Bakos Katalin az 1955-ig tartó időszakot a „plakátszerű festmények és festményszerű plakátok” korszakának írja le, mivel az azonos szabályok tekintetében a műfaji különbségek is eltűntek (Bakos 114). A közérthető forma elvárásának megfelelően a realista ábrázolásmód és a didaktikus elbeszélés vált jellemzővé – a tanító, felvilágosító attitűd a kereskedelmi, kulturális és politikai plakátok felhasználás szerinti hagyományos felosztását is átírta (György 12). Egyedül a kulturális plakátokon belül a színdarab- és filmplakátok voltak azok, melyek tematikailag és formailag is elkülönülhettek, így nagyobb szabadságot élvezhettek (Bakos 116).

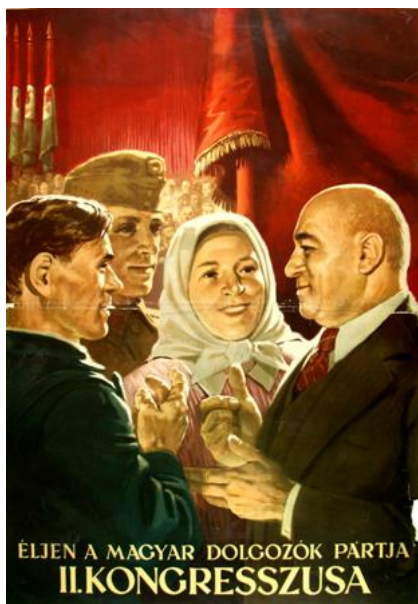
A hatalom tudatosan használta ki a médium adta lehetőséget az ideológia terjesztésére: stratégiai jelentőségűvé vált a mindennapi élet vizuális világának megváltoztatása, melybe beletartozott az utcakép egésze, így a plakát is (György 12). Az ünnepélyes beállítások és az alakok idealizált megjelenítése mellett a munkás és a paraszt típusfigurái, vagy a „vezérek” alakjai lettek a plakátok ikonográfiájának visszatérő elemei (Ihász 6; Demeter 126-127). Az állandó képi sémák és motívumok politikai jelszavakkal kiegészülve ismétlődtek, egyrészt, hogy eltereljék az utca emberének figyelmét a politikai rendszer intézkedéseiről (Ihász 6), másfelől, hogy a sokszorosított nyomtatványok átszellemített reprezentációja egy új világkép programját hirdesse és a totális átnevelést célozza (György 14).

Ebben az új világképben foglalt helyet az új nőideál is, „a dolgozó nő” figurája, mely magát a szocialista embereszményt testesítette meg (Pukánszky 556). A kifejezés nemcsak, hogy a politikai intézkedések, nyilatkozatok, és a hivatalos propaganda egyik új jelszavává vált, de a szófordulat hallatán könnyen eszünkbe juthatnak az akkori ábrázolások piros pozsgás arcú, vidám traktoroslányai, vagy az egyenruhás, füttyös kalauznő alakja is. A nőiség fogalmai tehát nemcsak verbálisan, a politikai színtér vagy a tömegkommunikáció retorikájában konstruálódtak, hanem a kor vizuális kultúrájában is, többek között a festészetben, fotón, filmen, és plakáton. Az „új nő” konstruált képében a szakirodalom egységesen kiemeli az aszexualitást, mint meghatározó jelleget, és azt egyrészt a sztálinizmus sajátos, kispolgári prűdériájával magyarázza (Sinkó 78), másrészt az emberi szabadság diktatúra általi erőteljes korlátozásával és ellenőrzésével állítja párhuzamba,

illetve a „sztálinizmus képtelen és téves módon megkezdett nőemancipáció-felfogásának” egyértelmű jeleként kezeli (György 22).

Tanulmányom egyik kulcskérdése tehát: Miben gyökereznek a női test ilyen megjelenítésének okai és hogyan kapcsolhatóak egyfajta téves emancipációhoz? A korban ideálisnak tartott női szerepek további összefüggéseinek feltárásához a női szereplők aktivitását (adott esetben céljait), és a szereplők (nő-férfi, nő-gyermek, férfi-gyermek) között ábrázolt viszonyokat kísértem figyelemmel. Az elemzéseket az e szempontok által kialakított, a nyilvános és a magánélet tágabb aspektusaira felfűzött tematika mentén tárgyalom. E tanulmány összefoglaló jellege miatt az itt bemutatott művek a gyűjtés³ jellegzetes darabjainak válogatása csupán — igyekeztem tipikus és/vagy szemléletes példákat választani a tematikai pontok illusztrálására, ugyanakkor az illusztráltnál több alkotás is említésre kerül a

szövegben, néhány atipikus művet is beleértve. Színház- és filmplakátokra ugyanakkor nem csak terjedelmi keretek miatt nem kerül sor, hanem mivel az adott darab vagy film önálló narratívájától nem függetleníthetőek, így témánktól részben elkülönülő tematikai egységet képeznek.

1. kép: Ismeretlen: *Éljen a Magyar Dolgozók Pártja II. kongresszusa*, 1951. Magyar Nemzeti Múzeum. Ltsz.: 91-302-1.

Nők megjelenítése a nyilvános életben

A fellelt plakátokon a nyilvános életben a nők elsődlegesen a munka „frontján”, *dolgozó nőként* kerültek megjelenítésre.

A munkás-paraszt-értelmiségi három alakos motívumában, mely a kommunizmus égisze alatt összefonódó társadalmi osztályokat volt hivatva jelképezni (Bakos 115), a női szereplő

³ Fontos megjegyezni, hogy a fennmaradt plakátok mennyisége és elérhetősége alapvetően befolyásolja a kutatást. Az általam felállított tematika alapját a kutatás során összegyűjtött több, mint 80 propagandaplakát képezi (melybe nem tartoznak bele a további film- és színházplakátok). Hálás köszönettel tartozom a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Tárának, a Budapest Poster Gallerynek, a Magyar Nemzeti Galériának, és munkatársaiknak, mivel lehetővé tették számomra az anyag- és információgyűjtést, illetve Dr. Gosztonyi Ferencnek, aki témavezetőmként segítette szakdolgozatom elkészülését.

általában a parasztságot jeleníti meg.⁴ Ennek jó példája a Magyar Dolgozók Pártja II. kongresszusára készült 1951-es plakát (1. kép), melyen a munkás, katona és a paraszt Rákosival teljes testközelségben, körülötte állva látható — a vezér meghallgatja „alattvalóit”⁵. A férfi munkásfigura intenzív gesztusokkal, aktívan kommunikál Rákosival, mely a munkásosztály vezető szerepét hangsúlyozza a dolgozó nép egyesítésében,⁶ míg a női szereplő inkább közvetítő, kiegyensúlyozó szereppel bír a képen. A fejkendős parasztasszony igen vázlatosan megformált testét a két férfi hangsúlyos kézmozdulatai szorítják a háttérbe.⁷

A három-alakos megjelenítés mellett egy két-alakos séma is használatban volt. Ebben a munkásságot (egyben az ipart és a várost) a férfi, a paraszti réteget (és a mezőgazdaságot, illetve falut) pedig a nőalak szimbolizálta (Farkas 74). Példaként említhető a Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt 1948-as „egyesülésének” kongresszusára készült plakát (2. kép). Az előtérben a férfi és nő párosának előre lépő szinkronmozdulata Vera Muhina mintaadó szobrának (*Munkás és kolhozparasztnő*, 1937) alapmotívumát idézi (Prakfalvi – Szücs 42). A két osztály és két nem felismerhetőségét szinte csak a ruha- és hajviselet eltérése biztosítja, az alakok testének és arcának megformálásában

2. kép: Göncki-Gebhardt Tibor: Magyar Kommunista Párt és Szociáldemokrata Párt Egyesülési Kongresszusa, június 12–14., 1948.

⁴ Bár a statisztikák szerint a korban a nők nagy arányban dolgoztak a mezőgazdaságban (Schadt 43-47), a későbbiekben szó lesz a megjelenítés ideológiai okairól is.

⁵ Szeifert Judit Pór Bertalan 1950-es, *Rákosi elvtárs és felesége parasztküldöttekkel beszélget* című festménye kapcsán emelte ki ugyanezt (Szeifert 41).

⁶ Szücs György a Czeglédi István és Bánhegyi Tibor által 1950-ben tervezett, „*Előre a béke és a szocializmus ifjú harcosainak kongresszusáért!*” feliratú szocreál plakátja kapcsán említi ezt a jelleget (Szücs 2007, 124).

⁷ Ritkán, de előfordul, hogy a női szereplő a motívumon belül az értelmiségi osztályt jeleníti meg — mint pl. „*A munkaverseny igazi nyertese a dolgozó magyar nép*” feliratú 1951-es plakáton. Az 1950-es évek elején valóban megnyílt a lehetőség a magyar nők számára a szellemi és értelmiségi foglalkozások terén is, de az ekkoriban leginkább elértéktelenedő, ezért férfiak által elhagyott, alacsony jövedelemmel és presztízzsel bíró értelmiségi pozíciókat tölthették csak be (Schadt 50–53). Ilyen feminizálódó foglalkozás volt ez idő tájt a jogászi, gyógyszerészi vagy pedagógusi hivatás — utóbbi plakáton is egy tanítónő tűnik fel.

csupán árnyalatnyi a különbségek. A plakát tökéletesen sugallja az ideológiai célt: ahogy az MKP és az MSZDP egyesülésével létrejött a Magyar Dolgozók Pártja, úgy a munkásság és parasztság, illetve férfiak és nők egyesített összhangjában teljesül majd be a nemek és osztályok megkülönböztetésétől mentes, „azonos állampolgárokból” álló szocialista társadalom eszménye (Prakfalvi & Szücs 42).⁸

Míg az előbbi, elvontabb üzenettel rendelkező plakátokon a nők társadalmi osztályuk egészét jelképező, passzív szereplők, számos példán figyelhetők meg parasztként dolgozó nők munka közben. Ezek a plakátok már konkrét, közvetlen üzenettel rendelkeznek és szereplőjük általában mezőgazdasági munkára szólítja fel a nézőt. Ilyen a 3. kép nőalakja, az *Asszonyok, lányok! Gyertek dolgozni az állattenyésztésbe!* (1955) című plakáton.

3. kép: Székely J.: *Asszonyok! Lányok! Gyertek dolgozni az állattenyésztésbe!*, 1955. Magyar Nemzeti Múzeum. Ltsz.: 59.0910.

A traktoroslányok a korszak propagandájának ikonikus női szereplőivé, sőt egyenesen annak jelképévé váltak (Farkas 85). Pál György 1950-ben készült, „*Gyertek lányok traktorra!*” feliratú plakátján (4. kép) a háttér női traktorvezetője épp a földeket szántja, míg az előtérben a traktoron ülő képviselőbe öltözött, fonott hajú lányt a fölé magasodó, inget, overállt és fejkendőt viselő, kitüntetéssel rendelkező lány okítja a gép vezetésére. A plakát voltaképpen egy beavatást reprezentál: az eddig „maradi”, kinézetében még hagyományos parasztlányságként megjelenő fiatal nőt a már „beavatottként” ábrázolt, „férfiruhát” viselő és haját kendővel elfedő, traktorkormányt biztos kézzel irányító, munkavégzéséért kitüntetett „új szocialista nő” vezeti be a traktoros munka világába. A háttérben önállóan szántó nő a beavatási jelenet ideális következményét, a sikeres jövőt szemlélteti a teleologikus kompozíciós

⁸ Vera Muhina ikonikus szobra is a nemek közti egyenlőséget volt hivatott jelképezni, de az már a szereplők szintjén, a nemek és társadalmi osztályok egymáshoz rendelése folytán sem valósulhatott meg, mivel a szovjet ideológiában a parasztság csak másodlagos, alárendelt szerepet töltött be a szocializmus építésében (Waters 240). A testek megjelenítésének hasonlósága is a férfi nem számára kedvez, mely szintén arról tanúskodik, hogy az ideológiában a semlegesség igénye tulajdonképp a kedvezőbbnek vélt maszkulinitásba fordul. (FÁTU-TUTOVEANU 254).

sorban. Bár a plakáton kizárólag nők jelennek meg, a „beavatott” nőalak tulajdonképpen „férfiszerepben” tűnik fel, formailag és tartalmilag egyaránt.

4. kép: Pál György: *Gyertek lányok traktorral*, 1950. Magyar Nemzeti Múzeum. Ltsz.: 59.0920.

5. kép: *Nők Lapja*, 1950. március 25.

A nők traktorosnak való beszervezése az 1949–1953-as időszakban tartott, és intenzív kampány kísérte (5. kép). A sajtóban sorozatosan jelentek meg propagandacikkek és ábrázolások⁹, de fotókon (lásd pl. Schadt 57), festményeken (pl. Csekei Zoltán: *Traktorosbrigád*), vagy szobrokon (pl. Somogyi Árpád vagy Herczeg Klára *Traktoroslánya*)¹⁰ is feltűnt a visszatérő jelkép. A női traktorosok beszervezésére való törekvést a gazdaság fejlesztése, a társadalom átalakítása és a szovjet minta követése indokolta, és arra a hipotézisre épült, hogy a szocialista mezőgazdaság a férfiakat *helyettesítő* női munkaerőre fog támaszkodni (Farkas 65–66). Az extenzív propaganda igyekezett a traktoros életről a valóságosnál vonzóbb képet festeni, sőt több kutatás hívta fel a figyelmet a traktorista lány alakjának tudatos jelképpé

⁹ A *Nők Lapja* mint a korban a legtöbb női olvasóval rendelkező magazin volt az új nőtípus legfontosabb közvetítője (pl. 1950. március 25-i szám borítója). Részletes elemzés született Schadt Mária tollából a propaganda egyes sajtótermékei által közvetített nőképeről (lásd Schadt 94–111).

¹⁰ Schadt Mária a példaként említett képzőművészeti alkotások összehasonlító elemzését adja hivatkozott könyvében (Schadt 120–122).

formálására (Farkas 74; Schadt 56; Tóth 58), mely a szocialista mezőgazdaságért *harcoló*, a nehéz fizikai munkában *férfiasan helytálló* nő ideálját szimbolizálta (Farkas 75; Schadt 56; Tóth 64; Acsády 2006, 16). Innen ered a traktoroslányok férfias megjelenítése – erős fizikum, keményebb arcvonások (Farkas 78; Tóth 65) –, mely az emancipált nőt jelölte: „a férfival egyenjogú nő külsőleg is hasonlónak vált a másik nemhez” (Farkas 78). A női egyenjogúság mint a jelkép központi eszméje a propaganda ideológiájában azonban leszűkült a *nyilvános életben* munkát vállaló nők egyenjogúságára, hogy majd „a frissen szerzett jogból rögvest kötelesség” legyen (Farkas 76).

A gyakorlatban azonban a nők traktorokra vezénylése még a felülről elrendelt keretszámok és a propaganda ellenére sem volt hatásos (Pukánszky 560).¹¹ Az 1953-as politikai változásokkal a traktoroslány-kampány is megszűnt, és az ábrázolások nagyobb része is az előző évekből származik. Utózőngének, a korábbiaktól eltérő példának tekinthető Nyári János 1955-ös *Traktorosnap*-plakátja (6. kép), melyen a nőalak már nem a traktort vezeti diadalittasan, hanem a búzamezőn állva egy férfi vonja maga mellé őt. A boldogan a messzeségbe tekintő férfialak válik aktív szereplővé, aki testi közelségével szinte felügyelete alá vonja a passzívan álló traktoroslányt. A női szereplő külső megjelenítésének változatlansága (ing, overáll és fejkendő viselete, erős és egészséges test) ellenére így mégsem mutatkozik a férfival egyenrangúnak.

Véleményem szerint az overáll és piros fejkendő nemcsak a traktoroslányok beazonosíthatóságára szolgáló attribútumok (Farkas 79), hanem a férfias fizikumhoz hasonlóan, a férfival való „egyenjogúságot” voltak hivatva szimbolizálni. Az overáll mint „férfiruha” felöltése is ehhez köthető, a fejkendő pedig, a hajkorona eltakarásával úgy jelenítheti meg a nőiséget, hogy

6. kép: Nyári János: *Traktorosnap*. 1955 június 12, 1955.

¹¹ A női traktoros élet visszasságairól lásd: Farkas 67 és 70-71.

funkciójában tulajdonképpen a férfival való külső hasonlást célozza.¹² Sőt, Pál György 1950-es plakátja alapján e hasonulás nem a szimbolizált egyenjogúság velejárója vagy következménye, hanem egyenesen feltétele annak: az éppen betanuló parasztlány még nem öltötte magára a kötelező ruhadarabokat, így hiába ül a traktoron, még nem igazi traktoroslány — férfival egyenrangú nő szimbólumaként funkcionálni, még akkor is, ha külsejében továbbra is hasonult hozzá.

A fejkendő központi motívum a plakátok másik aktív női szereplőin, a könnyűipari munkásnők megjelenítésében is. Egy ismeretlen alkotó „*Az 5 éves terv megteremti a biztonságos munka feltételeit*” feliratú plakátja (7. kép) a régi, „elmaradott” tőkés világot állítja szembe az új, modern, emberközpontú

7. kép: Ismeretlen: *Az 5 éves terv megteremti a biztonságos munka feltételeit*, é. n. Magyar Nemzeti Múzeum. Ltsz.: 58.1120.

államszocializmussal — a propaganda kedvelt retorikai eszközeként (Tóth 65). A két rendszer jelképes szereplői is eltérőek: a tőkés világ nőmunkása hanyagul a falra akasztva hagyja munkaruháját, saját ruhája alól pedig testének

¹² A piros fejkendőt Tóth Eszter Zsófia a nőiesség attribútumának tekinti és a szóveges propagandában jellemző traktoroslány-képpel kapcsolja össze, melyben a kötelező férfias jegyek mellett a „női tulajdonságok” (pl. kedvesség, alkalmazkodó képesség) úgy szerepeltek, mint amivel a nők férfitársaiknál még nagyobb munkateljesítményre képesek (Tóth 65; Czene Béla 1951-es *Traktoroslány* c. festménye is a „gyengéd női jellemet” látszik kiemelni a finomabb arcvonások és tekintet által, a férfias jegyek megjelenítése mellett).

különböző részei is láthatóvá válnak, ezzel szemben a szocialista munkásnő testét a bő szabású köpennyel, haját a piros fejkendővel gondosan elfedi.

A munkavédelmi plakátok előszeretettel demonstrálták a védőruházat használatát a fejkendő viselésére való felszólítással (pl. Gál Máttyás: *Kössük be fejünket az előírás szerint*, 1953).

Egy plakát 1950-ből az üzemek széppé, otthonossá tételére szólít fel (8. kép). A tekintélyt sugárzó nézet, a tisztságtól ragyogó gyár és a pasztellszínek kellemes hangulata a színteret a szocialista munkakörnyezet érdekes variánsává teszi. Ahogy a kitüntetett tökéletességgel működő gyár eszménye itt a szép, nyugodt légkörű otthonnal párosul, úgy a szorgos munkásnők és egy dolgozó nőként, de tulajdonképpen háziasszony-szerepben megjelenő nőalak egyszerre vannak jelen. A gyár így nemcsak a „szocializmus építéséért” végzett munka helyszíne, hanem a dolgozók otthona is — ugyanakkor e „második otthont” is a nők feladata a korabeli elvárásoknak megfelelő komfortos térré tenni. A könnyűipari munkásnők reprezentációja a megbízható, felelősségteljes munkára való ösztönzés, a szocialista ipari fejlődés és idealizált környezetének megjelenítése kapcsán jöhetett létre, tehát inkább közvetett, s nem kiemelt szerepben.¹³

A dolgozó nő megjelenítési típusa olyan egyenruhás munkásnők képében is felbukkan, mint a vasutasok, rendőrök, vagy katonák. Pályaudvaron, zászlóval és virágcsokorral a kézben, vigyázban álló vasutas csoport tagjaként (1952), vagy vasutas férfit kislánnyal együtt köszöntve (1953) láthatunk vasutas nőket a Vasutasnap¹⁴ plakátjain. Egy gondatlan gyermeket figyelmeztető rendőrnőre figyelhetünk fel egy 1954-es plakáton (Ismeretlen: *Az uttest nem játszótér!* [9. kép]), vagy pl. női katonára lehetünk

8. kép: Ismeretlen: *Tegyük széppé, otthonossá üzemünket*, 1950. Magyar Nemzeti Múzeum. Ltsz.: 58.1125.

¹³ A statisztikai adatok szerint viszont a könnyűipar a legjellemzőbb ágazat ekkor a munkavállaló nők körében (Schadt 47-48). A kereskedelem, szolgáltatóipar vagy az egészségügy területén bár szintén nagy arányban dolgoztak nők, az ezekhez köthető megjelenítésre elvételre találtam csak példát, pl. Sebők Imre: *Kisipari Termelő Szövetkezetek – A legjobb kisipari munkával a közönség szolgálatában*, 1953-ból. Sebők plakátján fejkendő nélkül látjuk a munkásnő alakját, viszont azzal a nyomós indokkal, hogy a plakát a fodrászi munka minőségét hivatott kiemelni.

¹⁴ Az 1951-ben bevezetett Vasutasnap a vasutas dolgozók köré szervezett propagandával igyekezett elterelni a figyelmet a mostoha gazdasági körülményekről és az emberfeletti munkáról (Nagy) – az esemény plakátjain is uralkodik az idillikus hangulat.

figyelmesek Pál György egy 1949-es Népfrent- plakátja¹⁵ háttérében. Ha a traktoroslány overálljának és a munkásnő védőruházatának szerepe a férfiruha felöltéseként értelmezhető, ami a férfiak világába való jelképes belépésként azonosítható, akkor a vasutas, rendőri vagy katonai egyenruha (és a fejkendő helyett immár az egyenruhához tartozó sapka) felöltése ennek a legmagasabb szintjét képviseli.¹⁶ A plakátok egyenruhás férfifoglalkozásokban reprezentálódó nőalakjai azonban, bár külsejükben hasonultak férfitársaikhoz, mégsem váltak aktív szereplővé¹⁷ — egyedül az 1956-os plakát rendőrnője aktív, ám aktivitása tulajdonképpen egy hagyományos női szerepre irányul, „férfi köntösbe” bújtatva: a rendőrnő egy gyermekét fegyelmező anya szerepében jelenik meg, csupán egyenruhában és a nyilvános térben.¹⁸

9. kép: Ismeretlen: *Az uttest nem játszótér!*, 1954.

¹⁵ Pál György: *Békeért, gyermekeink jövőjéért! Szavazz a Népfrontra!* (1949), lásd: 20. kép

¹⁶ Festészeti párhuzamként hozható fel Felekiné Gáspár Anni híres *Fütyös kalauznője* (1950), vagy Kiss Ernő *Rendőrszék – Az új növendék* (1950-es évek eleje) című képe; utóbbi ráadásul éppen a férfiruha felöltésének beavatásos jellegű pillanatát ragadja meg, melynek nem mindennapi öröme ül ki a fiatal lányok arcára.

¹⁷ Az 1952-es vasutasnap-plakáton a szereplők a vasutas társadalom szimbolikus képviselői, az 1953-as példán a vasutas nő inkább szemtanúja a férfi ünneplésének — utóbbi akár családi zsánerjelenetként is felfogható a szereplők közti bensőségesebb viszony alapján; ez esetben a dolgozó férfi mint családfő is piedesztálra kerül.

¹⁸ A *dolgozó nő*-ábrázolások körében a női testet vagy szépséget hangsúlyozó plakátokra elvételre találtam csak példát. Dénes Vincze 1955-ös Műkorcsolya Európa-bajnokságot hirdető plakátja szokatlanul láttatni engedi a hivatásos sportolónő izmos, de karcsú alakját; az 1953-as tavaszi-nyári divatbemutató plakátja pedig az elegáns, hangsúlyosan esztétikus nőalakokkal emelkedik ki az eddigiek közül. A „nőies” megjelenés a nyilvános szférában a plakátok tanúsága szerint tehát csak kivételes esetben, például sportteljesítménykor, vagy a kifutón lehetséges. A hivatalos divat szintén csak a kifutón volt elérhető a korszakban, a hétköznapiakban pedig maradt az áruhiány és a tömegtermelt ruhák silány minősége és egyhangúsága (Simonovics 73-75) — a divatbemutató plakát ellenpontjaként a Ruházati Kisipari Termelő Szövetkezetek 1952-es plakátja tökéletesen illusztrálja a korszak „kényszer puritán” normáit és uniformizáló hatását (Valuch 99).

A nők a nyilvános szférában a munka „frontja” mellett az oktatás, művelődés színterén is reprezentálódtak. Ennek korai példája Pál György 1948-as plakátja *„Tarts velünk a szakszervezeti ismeretterjesztő előadásra!”* felirattal (10. kép). A munkás férfi — paraszt nő két-alakos képi sémájának korábbiakban vázolt üzenete itt a tanulás eszményével párosul. Pál egy 1950-es plakátján¹⁹ az oktatás folyamatába pillanthat be a néző: a tantermi helyszínen az oktatóra figyelő munkás férfiak csoportjában néhány munkásnő is helyet kap. Az 1948-as előzmény Sztálin-idézete²⁰ és Czeglédi István egy 1950-es MHK-plakátja (*A Munkára Harcba Kész Sportmozgalom erős, egészséges, bátor dolgozókat nevel*) a szocialista oktatás, művelődés — legyen az a test vagy a szellem művelése — alapvető céljára világít rá, ami nők és férfiak esetében is ugyanaz volt: jó szocialista dolgozókat nevelni.²¹ Az oktatásban ábrázolt nőalakok a korábban látott munkásnőkhöz hasonló ikonográfiával jelennek meg, mégsem kerülnek igazán előtérbe – ahogy az ötvenes évek oktatásának szerkezeti egységesítése sem teremtett egyező feltételeket nők és férfiak tanulmányi lehetőségeiben (Schadt 32–40; Pukánszky 552).

A nők nyilvános életben való reprezentációjának harmadik színtere a politika volt. Káldor László 1947-es, a szakszervezetek nőgyűlésére készült plakátja tekinthető előzménynek. A vörös háttér előtt szinkronmozdulatban látható három stilizált nőalak megjelenítése a munkás-paraszt-értelmiségi hármas képi sémájára épül.²² Ennek klasszicizáló ellenpontja Konecsni György a Magyar Nők Demokratikus Szövetségének III. Kongresszusára készített 1952-es plakátja (11. kép). Az ingben és zakóban szónokló női alak felett *„Az öt éves tervért, a gyermekért, a békéért!”* felirat újra csak árulkodó: bár a

10. kép: Pál György: *Tarts velünk a szakszervezeti ismeretterjesztő előadásra!* 1948. Magyar Nemzeti Múzeum. Ltsz.: 58.1145.

¹⁹ „Tanulj te is velünk a helyesírási és számolási tanfolyamokon – Jelentkezz az üzemi bizottságnál!” felirattal.

²⁰ „Mi minden munkást és parasztot kulturálttá, művelté akarunk tenni és ezt meg is tesszük!”

²¹ A nemek közti különbségek megszüntetése az oktatásban legfőképpen abban volt tetten érhető, hogy a szocialista rendszer minden állampolgárt, nemtől függetlenül a nyilvános életben végzett munkára nevelt, vagyis az ideálisnak gondolt társadalom követelményeinek megfelelő embertípus kinevelését szolgálta (Schadt 32).

²² A női társadalmat leképezendő (a kulcsmondat is erre utal: „Nő beszél a nőhöz”, mely rögvést érzékelteti a korabeli nőgyűlések alapvető elvi problémáját, a szerepvállalási lehetőség szegregáltságát).

szereplő férfiasnak tekintett szerepbe bújt, megmaradtak a sztereotip női közönséghez asszociált hívószavak.²³

11. kép: Konecsni György: *Az ötéves tervért, a gyermekért, a békéért!* MND SZ. III. Kongresszusa. 1952 május 24-25, 1952.

²³ A plakát által hirdetett MND SZ az 1950-es években egyedülként nyújtott lehetőséget a nők politikai szerepvállalására, csak hogy a párt központosított nőszervezete lévén valójában nem a nők emancipációját segítette, hanem az MDP által vezényelt agitációs és propagandatevékenységet folytatott (Schadt 93; Aczél & Szikra 62 és 65; Acsády 2006, 13).

Nők megjelenítése a magánéletben

A magánélet szféráján belül a legtöbb példát a feleség- és háziasszony-szerep ábrázolására találhatunk a plakátokon.

Az okos háziasszony figurája többek között a konzervipar kollektív reklámplakátjainak önálló szereplőjeként jelenik meg (12. kép)²⁴ Fejes Gyula plakátján. A háttérben a letűnt, polgári világ „maradi”, testes háziasszonya a konyhai tűzhely mellett, a fárasztó befőzés közben, arcáról verejtékét törölve jelenik meg, míg az előtérben a praktikus öltözetű, konzervvel teli kosarat kezében tartó, szocialista háziasszony látható.

12. kép: Fejes Gyula: *Nem érdemes befőzni! Konzerv bőségben, mindig kapható!*, 1950. Magyar Nemzeti Galéria. Ltsz: XY76.181.

Az okos háziasszony számos terménybeadásra ösztönző plakáton is visszaköszön (pl. Élelmezési Minisztérium: *Most adom be a tojást, mert több pénzt kapok érte!*, 1951, *Teljesítsd baromfi és tojásbeadási kötelezettségedet!*, 1950; E. Kiss: *A naponta beadott tej népgazdaságunk erősödését és gyermekeink egészségét szolgálja*, 1951 (13. kép)). A hangsúly ez esetben is a felelős, gondos szocialista állampolgári viselkedésre helyeződik, háziasszonyi szerepkörben.²⁵

²⁴ Halvax Gyula 1947-es dekoratív plakátja (*Konzerv – A földön mindenütt*) még a '40-es évek nőképéről árulkodik (divatos öltözk és hajviselet, esztétikus figura). Gábor Pál 1949-es, és Fejes Gyula 1950-es azonos témájú plakátjai már jól mutatják a reklám és a nők megítélésének korabeli változását. A magasabb életszínvonalat ígérő szlogent („*Nem érdemes befőzni... Konzervet vásárolj!*”) Gábor a modern, városi nő image-ével (vásárló nő, praktikus, de divatos öltözetben, rövid hajjal) párosította egy jelszerű kompozícióban. Ellenben Fejes a „rég és új munkásnőt” didaktikusan helyezte szembe illusztratív jellegű plakátján (Bakos 117).

²⁵ Bár ezek a háziasszony-figurák többnyire férfi kíséret nélkül jelennek meg, a feleség- és háziasszony-szerepet tematikailag összetartozónak, egymástól elválaszthatatlannak tekintem az ábrázolásokon. Ennek egyik oka, hogy a háztartással kapcsolatos teendők ellátása az 1950-es években is a feleségre hárult – mely „kettős terhet” rótt a nyilvános életben és a magánéletben is kötelezően munkát végző nők vállára, amit a szociális ellátórendszer hiányosságai tovább fokoztak (Schadt 32 és 128; Aczél & Szikra 59; Zimmermann 107–109).

13. kép: E. Kiss: *A naponta beadott tej népgazdaságunk erősödését és gyermekeink egészségét szolgálja*, 1951.

Másrészt a fiatal nők az ekkor ideálisnak tartott esetben az atyai „felügyelet” alól hamar a férj „felügyelete” alá kerültek (Schadt 127; Tóth 26–30), így az önálló, független háziasszonyszerep kevésbé mérvadó. Az említett plakátok nőalakjai tehát minden esetben egy férfival való kötelékben képzelendők el, még akkor is, ha a férfi nem is jelenik meg az ábrázolásokon.

A Csepel varrógép egy 1950-es plakátján már a férfi is jelenlévő szereplő, a nőalak pedig a férjéről gondoskodó feleség – háziasszony kötelességtudó szerepét látja el (14. ábra). A magánéletben a nő férfit kiszolgáló szerepe magától értetődőként jelenik meg, sőt a Csepel – a szocialista időszakban kevés megmaradt márka egyikeként – a szlogen szerint még örömmé is teszi e „női kötelesség” teljesítését.

14. kép: Vudy József: *Öröm a varrás... Csepel varrógéppel*, 1950. Magyar Nemzeti Múzeum.

A feleség alakja sokszor reprezentálódik családi körben társadalmi események kapcsán is — jól érzékeltetve a politika korabeli áttérjedését a magánszférára és annak társadalmiasításának szándékát (Bakos 115). Gönczi-Gebhardt Gábor 1952-es, „*Éljen április 4 — Hazánk felszabadulásának hetedik évfordulója*” feliratú, híressé vált plakátja a politikai rendszer által bevezetett

nemzeti ünnepségre kalauzolja nézőit (15. kép). A zászlók sokaságából kinyúló Szabadságszobor adta háttérben újra a munkás-paraszt-értelmiségi hármasképi séma tűnik fel egy katona és egy munkás férfi, illetve egy fejkendő parasztlány diadalittas alakjainak ritmikus elrendezésében, az előteret pedig egy lódenkabátos, telt alkatú, rövid, göndörített hajú feleség („városi nő”) és kislányát nyakába ültető férj alkotta derűs család tölti be. A férfi nemcsak családfő, hanem apaszerepben is megjelenik — bár figyelme és aktivitása inkább az ünnepségre koncentrálódik.

15. kép: Gönczi-Gebhardt Tibor: *Éljen április 4 – Hazánk felszabadulásának hetedik évfordulója*, 1952. Magyar Nemzeti Galéria. Ltsz.: XY 92.308

Gönczi egy 1954-es Népfront plakátján a hagyományos nemi szerepek érvényesülnek: a férfi a döntéshozó családfőként, a nő feleség- és

anyaszerepben jelenik meg. Mivel a jelenlévő gyermek itt a nőalak kezében látható, a plakát reflektál az anyaszerepre, ugyanakkor az a feleségszerep alá rendelődik — a gyermek és anyja békés, áhítatos bizalommal néznek a felelősségteljesen szavazó férfialakra.²⁶

A feleség alakja a szabadidő családi körben történő élvezetes eltöltése kapcsán is megjelenik, többnyire hurráoptimista zsánerjelenetekben: üdülésen, férfiak kíséretében mosolyognak a nők Mészáros 1951-es (*A tél minden szépsége vár a hegyekben! Szabadságod alatt a Mátra, Bükk, Mecsek legszebb üdülőiben pihenhetsz*) és Gönczi „*Szép a nyár vége a balatoni üdülőkben*” feliratú plakátján; egy ismeretlen alkotó 1950-es plakátján (*Rólatok beszél – hozzátok szól a Néprádió. Ára 380 Ft*) (16. kép) az asztalfőn ülő férfi családfő és a gyerekek körében hallgat kedélyesen rádiót egy ismeretlen alkotó plakátjának női szereplője.²⁷

16. kép: Ismeretlen: *Rólatok beszél – hozzátok szól a Néprádió*, 1950

Szimbolikus ellentétpárba állítható a néprádió-plakáttal Bottlik József egy 1959-es plakátja „*Televízió – Új korszak otthonunk kultúrájában*” felirattal (17. kép), mely már a Kádár-korszak ígéreteit hirdeti a magánélet, szórakozás és nőideál eltérő megjelenítésében. A jólfésült, öltönyös férfi és az estélyibe öltözött, divatos hajviseletű nő a nézőnek teljesen hátat fordítva, összebújva, saját otthona kényelmében művelődik kulturálisan a modern készülék segítségével.²⁸

²⁶ Szentgyörgyi Kornél 1953-as „*Május 17-én a Népfontra szavazunk*” feliratú plakátja ellenben kifejezetten a fiatal paraszt nőket célozta meg közönségként – kivételesen az ő szimbolikus képviselőjüket helyezte aktív, döntéshozó szerepbe a szavazó gesztus motívumával az ábrázoláson.

²⁷ Utóbbi példa is reflektál a férfi apaszerepére, viszont itt a rádióadás vonja el az apa figyelmét gyermekéről.

²⁸ Az évtized elejéről nő és férfi kapcsolatának bensőségességére reflektáló megjelenítésére egyetlen ábrázolást találtam: Czeglédi István 1951-es, „*Augusztus 1-től napilap a Szabad Ifjúság*” feliratú plakátját. Ezen a fiatal pár együtt olvassa az újságot, miközben a munkás férfi átkarolja a fejkendős nőt. Azonban a nyüzsgő iparváros alkotta háttér újból a nyilvános térbe csempészi az egyébként meghitt, magánéletet idéző jelenetet.

17. kép: Bottlik József: *Televízió – Új korszak otthonunk kultúrájában*, 1959.

A nők a magánéletben különálló anyaszerepben is megjelenítődtek, gyakran az újonnan bevezetett Nemzetközi Nőnapra készült plakátokon.

Szilas Győző 1954-es nőnap-plakátjának szereplője (18. kép) békésen, gyermekével való idillikus viszonyban jelenik meg.

Ettől eltérő típust képvisel pl. Szilas egy évvel korábbi, azonos témájú plakátja, mely az anyát összehúzott szemöldökkel, gondterhelt tekintettel, gyermekét magához szorítva jeleníti meg (19. kép). Az effajta anya gyermekkel-ábrázolásokon a nők aktív „békeharcosok”, a lelkiismeret élő szobrai, akik emlékeztetik nézőjüket a szocialista társadalom építésének fontosságára és az ellenséggel szembeni elővigyázatosságra (Schadt 119).

18. kép: Szilas Győző: *Nemzetközi Nőnap 1954 március 8.*, 1954. (Fent)

19. kép: Szilas Győző: *Nemzetközi Nőnap 1953. március 8.*, 1953. Magyar Nemzeti Múzeum. Ltsz.: 58. 1422. (Balra)

A politika ideologikus propagandája viszont közvetlenül is tetten érhető az anyaszerep megjelenítéseiben.

Ennek előzménye egy ismeretlen alkotó 1945-ös plakátja (*Családod boldogságáért küzd a Magyar Kommunista Párt*), később pedig a nyíltan agitáló, anyai érzésekre apelláló plakátok mintapéldánya Pál György 1949-es Népfront-plakátja (*Békéért, gyermekeink jövőjéért! Szavazz a Népfontra!* [20. kép]). Itt a háttérben többségében nőkből álló (katona-, munkás- és parasztruhást is találni) sokaság

éljenez, míg az előtérben a munkásnő már ismert alakja egyik kezével gyermekét tartja, másikkal pedig boldogan helyez szavazócédulát a virágokkal körülvett szavazóurnába. Így a dolgozó nő egyben gyermeke jövőjéért felelős

20. kép: Pál György: *Békéért, gyermekeink jövőjéért! Szavazz a Népfontra!*, 1949. Magyar Nemzeti Múzeum. Ltsz.: 75.33.

21. kép: Ismeretlen: *Mosd meg a gyümölcsöt! A mosatlan gyümölcs fertőző betegségeket terjeszt!*, 1955. (Jobbra)

A női test nemi jellegének ábrázolása is megvalósulhatott, de csak „nemes,” egészségnevelési céllal — szigorúan a női test esztétizálása (erotizálása) nélkül. Vilnrotter Miklós egy 1950-es plakátja (*Életet ment az az anya, aki a tejéből más csecsemőnek is juttat!* [22. kép]) például az idealizálást és heroizálást

anya szerepében is reprezentálódik: a gyermek a magánéletbeli, a szavazómozdulat a nyilvános életbeli aktivitást biztosítja — de utóbbit jellemzően a férfiak jelenlététől elkülönítve.

Az anyaszerep ábrázolása az egészségnevelési plakátokon is hasznosnak minősült a tisztaság szocialista eszményképének és a folytonos elővigyázatosságra törekvés jelentőségének érzékeltetésére. Ahogy az anya a gyermekét tisztaságra és elővigyázatosságra neveli a *Mosd meg a gyümölcsöt! A mosatlan gyümölcs fertőző betegségeket terjeszt!* (Ismeretlen, 1955) (21. kép) plakáton, úgy okítják ezek a plakátok saját nézőjüket. A tanító, felvilágosító attitűd okán a néző sem véletlenül érezheti magát kiskorúként kezelve.

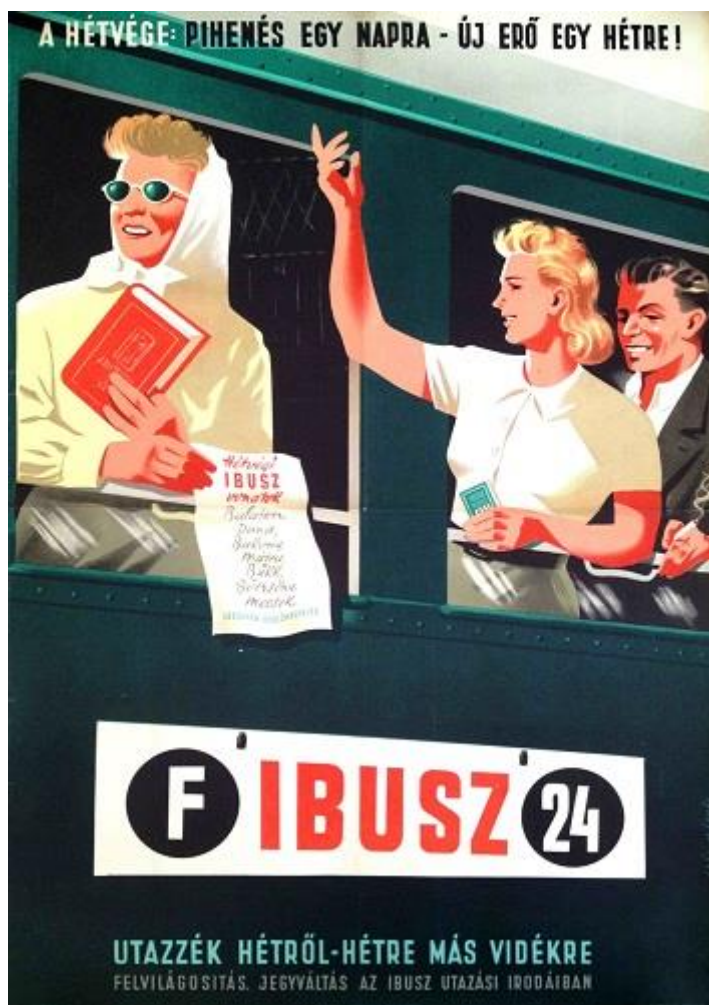
alkalmazza az erotikus konnotációk elkerülésére.²⁹

22. kép: Vilnrotter
Miklós: *Életet ment az az anya, aki a tejéből más csecsemőnek is juttat!*, 1950.
Magyar Nemzeti
Múzeum. Ltsz.: 58.1405.

²⁹ A nő gyermekkel-típusú ábrázolások nőalakjai bár az anyaszerepben férfiaktól elkülönítetten szemlélhetők, mégis kötelezően odaképzelandő melléjük a férj alakja (Paternák Miklós a propagandafotók kapcsán ugyanerre a konklúzióra jut [Paternák 80]), úgy, mint a háziasszony szerep esetében is. Viszont amíg a feleség- és háziasszony-szerep között tanulmányomban elvi egyenlőségjelet tettem (az ábrázolásokon minden feleség háziasszony is és minden háziasszony feleség is), az anyaszerep megjelenítése más logikát követ. Bár az anyaszerep a feleségszerephez volt köthető, (minden anya feleség is, hiszen az egyedülálló anyát ekkoriban kizárólag erkölcsileg elítélt, „megesett lányként” tartották számon, és csak később változott megítélése [Tóth 73–95] így idealizált megjelenítése a propagandában elképzelhetetlen) ugyanakkor a feleségszerep alá rendelődt, és nem volt kizárólagos jellegű (nem minden feleség anya). Sőt az alacsony gyermekvállalási kedv az időszak olyan jelentős problémája volt, hogy azt olyan felülről jövő, erőszakos és drámai politikai intézkedésekkel próbálták növelni, mint az abortusz rendeletben való betiltása (Aczél & Szikra 59). Az anyaság idealizált vagy heroizált megjelenítése a propagandában ellenben a pozitív ráhatás eszköze volt. Ugyanakkor az anyaszerep elkülönített megjelenítésének női-anyai érzelmekre épülő hatásmechanizmusa, és a tárgyalt nőnap-plakátok mint a propaganda által a nőiséget alapvetően az anyasággal azonosító attitűd illusztratív példái a politika „nőideológiájának” biológiai determináltságát (Joó 49–50) jelzik, az abortuszrendelethez hasonlóan.

A magánélethez kötődően elvétve, de akadnak plakátok, amelyeken a nők néha teljesen független szereplőkként, férfiakhoz való viszony(ítás) nélkül jelenhettek meg: az utazási plakátokon. Ilyen Gál Mátyás 1950-es *Ibusz*-plakátján a vonatfülke ablakaiban a fiatal pár mellett az önállóan utazó nőalak is (23. kép). Bár nyakig gombolkozva és fejkendőben látható, a ruházat pasztellszínei, a kikandikáló rövid, göndörített haj és a napszemüveg együttese mégis modernebb nőképet sugall, a nő elkülönülő, egyedül utazó alakja pedig szabadabb szerepre utal.

23. kép: Gál Mátyás: *Ibusz. A hétvége: pihenés egy napra – új erő egy hétre*, 1950.

Vajda Lajos késői, 1958-as „*Fürödjünk*” feliratú plakátja a 24. képen az eddig látottakhoz képest „frivol” nőképről tanúskodik, ami viszont már a Kádár-kor eltérő viszonyaiban gyökerezik.

24. kép: Vajda Lajos: *Fürödjünk!*, 1959.

Nőiség és propagált női szerepek az 1950-es években

Az 1950-es évek plakátjain megfigyelhető női reprezentáció problematikája szervesen ötvözi a korabeli hivatalos művészet, plakátgrafika és „nőpolitika” ideológiailag meghatározott kérdéseit. Az évtized első feléből talált nőábrázolások nagy száma arra enged következtetni, hogy a plakát erősen retorikus jellegű, populáris műfaja kulcsfontosságú szerepet játszott az ideológiával leginkább átfutott Rákosi-korszak hivatalos nőideáljának terjesztésében. Az évtized késői éveiből származó, arányaiban kevesebb példái már a Kádár-korszak kulturális közegébe vezetnek át, és a következő időszak lazuló társadalmi keretei felé mutatnak.³⁰

A plakátelelmzések olyan bináris ellentétpárok szempontjaira épültek, mint a publikus-privát, vagy az aktív-passzív. Megfigyeléseim szerint, még ha a reprezentációk a nyilvános szférába és/vagy aktív szerepbe is beengedték a nőket, ezért az engedményért a nők súlyos árat fizettek. A férfias alkat eszményítése, a női (erotikus) nemi jelleg lefokozása, eltakarása és/vagy a figyelem elterelése nemcsak a korszak jellegzetesen prűd, androgün nőképéhez járult hozzá, hanem a patriarchális rend helyreállítását is biztosította — a plakátok két- dimenzionális térben és a valóságos térben egyaránt.

Az ábrázolásokon a nők a nyilvános életben legtöbbször önálló szereplőkként jelenhettek meg a munka, az oktatás és a politika színterén. A leghangsúlyosabb a „dolgozó nő” idealizált típusa, mely szerepkörön belül különböző foglalkozású (társadalmi osztályú) nők kerültek szemléltetésre: parasztlányok és -asszonyok, traktoroslányok, könnyűipari munkásnők, valamint egyenruhás (rendőr, vasutas) nők. A rendszer a munka heroizálásával megteremtette „a dolgozó nő” mítoszát, melyben a nehéz fizikai munkát végző nők mint „*férfifoglalkozást*” végzők szocialista hősoökként váltak példaképekké (Rieder 2005; Tóth 58; Schadt 55).³¹

Véleményem szerint a női testet jobban takaró munkaruházat miatt is a dolgozó nő típusának reprezentációja *vált lehetővé*. A munkaruhába mint „*férfiruhába*” bújtatáson túl a fejkendő — mint a hajkorona eltakarására

³⁰ A „hosszú hatvanas évek” plakátjainak női reprezentációjáról bővebben lásd András Edit átfogó tanulmányát (András 2011.)

³¹ A felsorolt alakok a korábbi szovjet propagandában is megtalálhatóak (FÄTU-TUTOVEANU 252), azonban kulcsfontosságú mintaképnek a Vera Muhina szobrán is feltűnő kolhozparaszt nő alakja („*kolhoznyitsa*”) tekinthető, mely az 1930-as években az „új szovjet nő” szimbólumaként jött létre (Bonnell 14). Bár az 1930-as évek Szovjetuniójának eltérő kulturális kontextusában keletkezett és a szovjet propagandában is összetett szereppel bírt (Bonnell 105–122, FÄTU-TUTOVEANU 253–256), a karakter fizikai ereje, szorgalma és heroikus jellege révén a munka női hősképpé vált és nagy hatást gyakorolt a szovjet kultúrára (FÄTU-TUTOVEANU 255).

szolgáló ruhadarab – gyakori megjelenítését is a férfihoz való külső hasonítás koncepciójához kapcsoltam. A nyilvános szférában ábrázolt nők „férfias” megjelenítését úgy értelmeztem, mint amely nem a férfiakkal való egyenjogúság következménye, hanem annak *szerűsége*, de nem is mindig elégséges *feltétele*. A női test hangsúlyos léte értelmezésem szerint tehát nemcsak egyfajta prűdéria miatt volt kerülendő, hanem mivel összeférhetetlen volt az időszakban az egyenjogúnak hirdetett nő képével.³² A kor szellemében az egyenjogúság hitelesnek ható vizuális megjelenítése annyit tesz: „valami férfihoz hasonló”.³³ Kézenfekvőbb megoldásnak bizonyult „férfiruhába” bújtatni, vagy „férfiasabb” alkatúra formálni egy női testet, mint a maga testi valójában egyenlő félként bemutatni és akként kezelni egy női testben lévő egyént.

Az ábrázolások tanúsága szerint azonban még a férfiasabbnak ítélt test sem volt erre garancia: a dolgozó női figurák néhol nyilvános munkájukban is valójában háziasszony- vagy anyaszerepet töltenek be, gyakran pedig passzívak — újra csak helyreállítva a patriarchális rendet.

A privát szférában meghatározóan a férfihoz — családhoz való viszonyban, sztereotipikus módon ábrázolt nőalakokat figyeltem meg, gondoskodó-támogató feleségként, okos háziasszonyként, és bensőséges, felelősségteljes vagy heroikus anyaszerepben. A nyilvánosság viszont a magánéletbe is beférkőzik, a szereplők sokszor társadalmi események kapcsán, illetve dolgozó nőkként, csupán mellette még otthoni feladataikat is gondtalanul, kitűnően ellátva jelennek meg.³⁴ A családi kötelékek ám valójában csak alkalmat biztosítanak annak az üzenetnek a megerősítésére, hogy nemcsak a nyilvános életben, de a magánéletben is minden a szocializmus épülését szolgálja — a család ellátása nőként szocialista állampolgári kötelesség is, és az anyaság is „termelési feladatként” (Aczél & Szikra 66) reprezentálódik.

Ahogy az ötvenes évek hivatalos kultúrpolitikája nem tett különbséget tömeg- és magas művészet, vagy a plakátművészet és festészet között, úgy a politikai hatalom sem tett különbséget nő és férfi szocialista polgár között.³⁵ Viszont ahogy ez az attitűd a művészetben a műfaji határok összemosódásával, így egyfajta műfajidegenség kialakulásával járt, úgy a

³² A korábbiakban már láttuk, az egyenlőség leegyszerűsített értelmezése során a domináns nem felé billent a mérce (lásd bővebben a 8. lábjegyzetben).

³³ A traktoroslány mint az egyenjogúság korabeli jelképének ábrázolásaiban éleződik ez ki igazán.

³⁴ A politikai elit szándéka a társadalmi gyakorlatban is az volt, hogy a nőket *a lehető legtöbb szerep maradéktalan betöltésére* felkészítse (Pukánszky 561).

³⁵ Lásd pl. a korábbiakban Gönczi-Gebhardt Tibor: *Magyar Kommunista Párt és Szociáldemokrata Párt Egyesülési Kongresszusa, június 12–14.* (1948) elemzésénél.

társadalomban a nő és férfi közti különbségeket is egészen groteszk módon mosta össze.

A társadalmi gyakorlatban az ötvenes évek „nőpolitikája” csak egy szűken értelmezett emancipációval (Acsády 2006, 17), a nemek közötti egyenlőség kifordított és leegyszerűsített értelmezésével volt egyenlő, amely ráadásul valójában nem a nők társadalmi egyénekként alanyi jogon való elismerésére irányult (Pukánszky 558-559), hanem gazdasági és politikai propaganda célokat szolgált. A nők munkába való bevonása a gazdasági felzárkózás szempontjából, a férfi munkaerő pótlása miatt volt szükségszerű (Zimmermann 105, Palasik 2005), és nem változtatott a munkaerőpiac társadalmi nemi megosztottságán³⁶ (Acsády 2006, 18; Pukánszky 2007), ráadásul a nyilvános életben és a magánéletben is kötelező munkavégzés kettős terhet jelentett a nők számára (Schadt 32; 128). Ezen problémák egyike sem tűnik fel a propagandaalkotásokon, ám a szociopolitikai intézkedésekhez hasonlóan az elemzett ábrázolásokon is felszínre törnek az ideológia visszasságai: a látványos változások mögött a nőkkel szembeni hagyományos sztereotípiák változatlanul tovább éltek a korban — csak immár a progresszivitás látszatának árnyékában.

Felhasznált irodalom

- Aczél Zsófia, Dr. Szikra Dorottya. 2012. „A jóléti állam és a nők: a „maternalista” szociálpolitika.” In Adamik Mária (szerk.) *Bevezetés a szociálpolitika nem szerinti értelmezésébe. „Gendering Social Policy”*. Elektronikus kiadvány. Budapest: ELTE-TÁTK, 42–76.
- Acsády Judit. 1996. „Lovagiasságtól a vádaskodásig.” In *Educatio* 3: 454-466.
- Acsády Judit. 2006. „[A varázstalanító emancipáció mítosza.](#)” In Bíró Judit, Hammer Ferenc és Örkény Antal (szerk.) *Tanulmányok Csepeli György 60.születésnapjára.*
- András Edit. 2011. „A kávédarálótól a szputnyikig.” In *Ars Hungarica* 37 (3): 39–61.
- Bakos Katalin. 2007. *10x10 év az utcán – A magyar plakátművészet története 1890–1900.* Budapest: Corvina.

³⁶ Például: kereseti különbségek, foglalkozási szegregáció, értelmiségi pályák megosztottsága, nők alulreprezentáltsága vezető pozíciókban.

- Bonnell, Victoria E. and Lynn Hunt (eds). 1997. *Iconography of Power: Soviet Political Posters under Lenin and Stalin*. Berkeley: University of California Press.
- Courtois, Stéphane. 2001. „Miért?” In Nicolas Werth–Karel Bartosek–Jean-Louis Panné–Jean-Louis Margolin–Andrzej Paczkowski–Stéphane Courtois *A kommunizmus fekete könyve. Büntény, terror, megtorlás*. Budapest: Nagyvilág, 737–768.
- Demeter Zsuzsanna. 1987. „Plakátok! Plakátok?” In *História* 5-6: 125–133.
- Farkas Gyöngyi. 2003. „‘Gyertek lányok traktorral!’ Női traktorosok a gépállomáson és a propagandában.” In *Korall* 13: 65–86.
- FĂȚU-TUTOVEANU, Andrada. 2010. „Constructing Female Identity in Soviet Art in the 1930s. A Case Study: Vera Mukhina’s Sculpture.” *Bulletin of the Transilvania University of Brasov* 3 (52): 249–258.
- Frank János. 1986. „1945–1986.” In Bakos Katalin – Kemény György (szerk.). *100+1 éves a magyar plakát. A magyar plakátművészet története 1885–1986*. Kiállítási katalógus. Budapest: Múcsarnok, 120–134.
- György Péter. 1992. „A mindennapok tükre, avagy a korstílus akarása.” In György Péter és Turai Hedvig (szerk.) *A művészet katonái. Szétálinizmus és kultúra*. Budapest: Corvina, 12–23.
- Ihász István. 1991. „Plakát és történelem, 1944–1990.” In: *Játéka mindenféle szélnek”: plakát és történelem 1944–1990*. Kiállítási katalógus. Budapest: Legújabbkori Történeti Múzeum, 3–11.
- Joó Mária. 2005. „Simone de Beauvoir és a posztoszocialista helyzet.” In Palasik Mária és Sipos Balázs (szerk.) *Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs? A nők szerepek változása a 20. századi Magyarországon*. Budapest: Napvilág Kiadó, 39–54.
- Kovács Péter. 2002. „Lenin a háztetőn.” In Hans Knoll (szerk.) *A második nyilvánosság — XX. századi magyar művészet*. Budapest: Enciklopédia, 154–170.
- Nagy Levente. 2012. „[Vasutasok az 50-es években](#).” MaNDA: Magyar Nemzeti Digitális Archívum és Filmintézet (július 8.).
- Németh Lajos. 1956. „Előszó.” In II. *Plakátkiállítás, Nemzeti Szalon. A Magyar Képzőművészek és Iparművészet Szövetsége és a Múcsarnok kiállítása*. Kiállítási katalógus.
- Palasik Mária. 2005. „A nők tömeges munkába állítása az iparban az 1950-es évek elején.” In Palasik Mária és Sipos Balázs (szerk.) *Házastárs?*

Munkatárs? Vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon. Budapest: Napvilág Kiadó, 78–100.

- Peternák Miklós. 1992. „Az államosított látás. Kísérlet az allegorikus dokumentarizmus megteremtésére.” In György Péter és Turai Hedvig (szerk.) *A művészet katonái. Sztálinizmus és kultúra.* Budapest: Corvina, 80–90.
- Prakfalvi Endre, Szücs György. 2010. *A szocreál Magyarországon.* Budapest: Corvina.
- Pukánszky Béla. 2007. „Nőkép, női szerepek és iskoláztatás a második világháború után.” In *Educatio* (4. Társadalmi nemek): 551–564.
- Rieder Gábor. 2005. „[Szocreál kritika, 1950–1953.](#)” *Valóság* 5.
- Schadt Mária. 2003. *Feltörekvő dolgozó nő”: nők az ötvenes években.* Pécs: Pro Pannónia.
- Simonovics Ildikó. 2009. „Öltöztessük fel az országot!” – avagy divat szocialista módra.” In Simonovics Ildikó és Valuch Tibor (szerk.) *Öltöztessük fel az országot! Divat és öltözködés a szocializmusban.* Budapest: Argumentum Kiadó – Budapesti Történeti Múzeum 1956-os Intézet, 65–95.
- Sinkó Katalin. 1992. „A politika rítusai: emlékműállítás, szobordöntés.” In György Péter és Turai Hedvig (szerk.) *A művészet katonái. Sztálinizmus és kultúra.* Budapest: Corvina, 67–79.
- Szeifert Judit. 2008. „Tartalomhoz a forma. Az 50-es évek hivatalos művészete Magyarországon.” *Új Művészet* 9: 38–43.
- Szücs György. 2007. „Czeglédi István – Bánhegyi Tibor: Előre a béke és a szocializmus ifjú harcosainak kongresszusáért!, 1950.” In Bakos Katalin (szerk.) *10x10 év az utcán — A magyar plakátművészet története 1890–1990.* Budapest: Corvina, 124–125.
- Tóth Eszter Zsófia. 2010. *Kádár leányai. Nők a szocialista időszakban.* Budapest: Nyitott könyvműhely.
- Valuch Tibor. 2009. „A városi öltözködés változásai Magyarországon 1945 után.” In Simonovics Ildikó és Valuch Tibor (szerk.) *Öltöztessük fel az országot! Divat és öltözködés a szocializmusban.* Budapest: Argumentum Kiadó – Budapesti Történeti Múzeum 1956-os Intézet.
- Waters, Elisabeth. 1991. „Female Form in Soviet Political Iconography, 1917–32.” In Barbara Evans Clements, Barbara Alpern Engel and Christine

Worobec (eds). *Russia's Women: Accommodation, Resistance, Transformation*. Berkeley: University of California Press, 225–242.

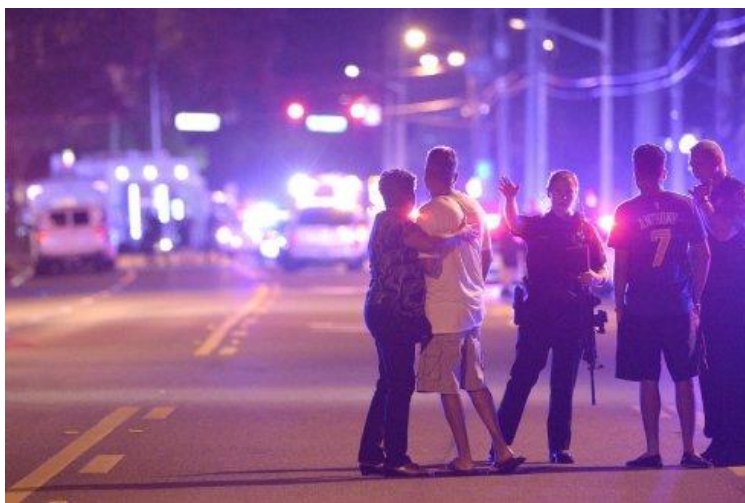
Zimmermann, Susann. 2012. „A társadalmi-nemi (gender-) rendszim és küzdelem a magyar államszocializmusban.” In *Eszmélet* 96: 103–131.

Jack Halberstam

University of Southern California

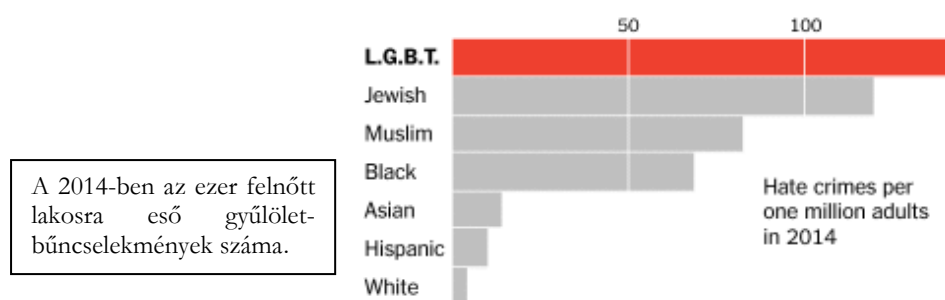
Kik vagyunk Orlando után?¹

A Florida Állam Orlando városának *Pulse Klubjában* 2016. június 12-én, latino meleg férfiak és mások halálát követelő lövöldözésre reagálva a *The Atlantic*-ban megjelent [cikk](#) állítása szerint az LGBT emberek ellen elkövetett erőszakos bűncselekmények túl gyakran és számuk messze meghaladja a más kisebbségek tagjaival szemben elkövetett erőszakos cselekmények előfordulását. A cikk fő állítását négy nappal később a *The New York Times* „[Az LGBT emberek nagyobb valószínűséggel lesznek erőszakos gyűlölet-bűntettek célpontjai, mint bármely más kisebbséghez tartozók](#)” címmel közölt cikke ismételte meg. Mindkét cikk ugyanarra a forrásra hivatkozott, nevezetesen a South Poverty Law Centre (Déli Szegénységi Jogi Központ) által végzett kutatásra, és mindketten ugyanazt a szenior kutatót, Mark Potokot szólaltatják meg. A *The Atlantic*-ban megjelent cikkben Potok állítását idézik, aki szerint „Az LGBT emberek kétszer nagyobb valószínűséggel lesznek gyűlölet-bűncselekmények célpontjai, mint a zsidók vagy a feketék.”

¹ A szöveg angol nyelvű eredetije „[Who are we after Orlando?](#)” címmel jelent meg Jack Halberstam blogján 2016. június 22-én. A *TNTeF* Szerkesztősége ezúton is szeretné megköszöni a Szerzőnek, hogy hozzájárult a szöveg magyar nyelvű közléséhez. A fotókat és linkeket szintén a honlapon megjelent szövegből vettük át.

Érdekes kijelentés, amennyiben azon az előfeltevésen alapszik, hogy az LGBT emberek nem lehetnek sem zsidók, sem feketék, továbbá, hogy a gyilkosok csak egyetlen fajta gyűlölettől vezérelve ölnek! A kijelentés egy meglehetősen felületes hierarchiát is felállít, mely szerint a fehér LGBT emberek sebezhetőbbek a többi kisebbséghez tartozókhöz képest. Az ilyen széles körben terjesztett állítások csupán az orlandói gyilkosságok nyomán a közösségi média tereiben, a Facebookon és a Twitteren, terjedőeteket, az LGBT emberek meglehetősen túláltalánosított sebezhetőségét erősítik. Ám ezek a gyilkosságok nagyon is specifikusak, s az Omar Mateen² [saját szexualitásához fűződő gyötrelmes viszonyára vonatkozó](#) újabb ismeretek fényében szeretnék szembeszállni ezzel a homofób erőszakot a rasszista homofóbia konkrét, megrázó kifejeződési formájától elkülönítő, amorf homofób fenyegetettség fogalommal.

A tudósítás vége felé mindkét újságcikk figyelmen kívül hagyja az LGBT emberek ellen irányuló gyűlölet-bűncselekmények egymásnak ellentmondó demográfiai adatait. A *The New York Times*-ban, például, az LGBT emberek által osztály és rassz alapú hovatartozásuk alapján elszenvedett gyűlölet-bűncselekményeket bemutató grafikon egészen más képet mutat, mint a szenzációs főcím. A rasszbeli hovatartozást is figyelembe vevő grafikonok, az újságíró saját szavaival szólva, arra világítanak rá, hogy „a meggyilkoltak nagy többsége fekete és transznemű ember volt”. A grafikonok arra is rávilágítanak, hogy azok között is, akiket nem gyilkoltak meg, a gyűlölet-bűncselekmények elszenvedői leggyakrabban színesbőrű emberek.

Az orlandói éjszakai bárban főleg latino meleg férfiak ellen elkövetett, 49 emberéletet követelő lövöldözés természetesen mélységesen megrázza az egész LGBT közösséget és eszünkbe juttatja az elmúlt évtizedek hasonló, más klubokban ellenünk elkövetett gyűlölettel teli támadásokat. Más queer klubokban, más estéken, más testek estek a gender és szexualitás hierarchiáit átrendező status quo változásaira az erőszakot egyedül hiteles válasznak gondoló toxikus maszkulinitás áldozatául. De ezen az estén, ebben a klubban,

2 Az orlandói mészárlás gyanúsítója. (A Ford.)

a szteroidtól túlfűtött, militáns, nárcisztikus, mélyen ellentmondásos maszkulinitás célpontja egy főként latino meleg férfiakból álló csoport volt.

Az UpStairs Lounge ellen 1973-ban elkövetett gyújtogatás áldozatai. Harmincketten haltak meg a támadásban.

Justin Torres áldozatok előtt tisztelgő, „[A latin este dícsérete a queer klubban](#)” című, gyönyörű esszéjében idézte meg azt az estét a Pulse-ban:

Talán azon az estén, az ajón kifelé mentedben, Anyád még megáldott. Talán becsomagolt egy tányér ételt neked a hűtőben, hogy mikor éhesen hazatérsz az éjszaka közepén, ne dűld fel konyhája rendjét. Talán a barátod hazavitt kocsival, vagy lehet, hogy pénzt adott taxira. Lehet, hogy bábiszittert kellett keresned arra az estére. Talán még nem is vallottál színt a családnak, de az is lehet, hogy a családod már évekkkel ezelőtt kirugott a hír hallatán. Ne törődj vele, fő, hogy túlélted.... Talán, Te, félig-latin kispicsás, nem is beszélsz spanyolul; de lehet, alig tudsz angolul. Talán illegálisan tartózkodsz itt.

Torres egyáltalán nem homogén meleg áldozatokként írja le az orlandói vérengzés áldozatait, hanem egy boldog, heterogén latino csoport tagjaiként, akiknek más-más viszonya van rasszához, a társadalmi osztályhoz,

állampolgársághoz, családhoz és rokonsághoz. Az egyes szám második személyű megszólítás — „Talán illegálisan tartózkodsz itt.” — a meggyilkoltakhoz szól és nem a körülöttük lévőkhöz, és nem is róluk vagy rajtuk keresztül beszél. Torres a halottakhoz beszél, elfogadva a csoporton belüli és az őket többnyire fenyegető, kirekesztő, kihasználó vagy figyelmen kívül hagyó domináns kultúrától való különbözőségüket. Ugyanakkor az éjszakai élethez, Orlandóhoz, egymáshoz és a tágabb LGBT közösség tagjaihoz is kapcsolja a klubban tartózkodókat. Az idézetet követő bekezdésben Torres megidézi a báron kívüli világot — keresztényeket, Trumpot, kirekesztést, rasszizmust —, majd varázskört rajzol a bár köré, ami biztonságos hely lehet az olyan emberek számára, akik nyilvánvalóan nincsenek sehol máshol biztonságban a domináns kultúrában. Ott, a külvilágban, emlékezteti Torres a magukra maradtakat, a harc folytatódik, de itt bent, a klubban kivirágozhatsz, táncolhatsz, élhetsz: „Nem azért jöttetek ide, hogy mártírok legyetek, élni jöttetek ide, papi. Élni, mamacita. Élni, hijok. Élni, mariposák.”³ Torres gyönyörű dala a meggyilkolt mariposák, a közösség szépsége és sebezhetősége előtti tisztelgés; sebezhetőségüket a folytonosan betöréssel fenyegető klubon kívüli világ sokféle erőszakosságával magyarázza. A támadók némelyike felfegyverkezett, mentálisan zavart emberek formájában érkezik, mások a migránsokra vadászó belügyi biztonságiak alakjában, megint mások fehér LGBT emberek alakjában, akik sajátjuknak vallják az orlandói erőszakot és egy álatlános, meleg ellenes nagy narratívába igyekeznek olvasztani a történeteket.

A kép felirata: Az ICE (Immigration and Customs Enforcement) és a DHS (Department of Homeland Security)¹ vessen véget a papírok nélkül érkező LGBTQ emberek elzárásának és deportálásának! [Forrás](#).

³ Az angol szöveg is a közösségben használt spanyol kifejezéseket szerepelteti. Papinak ('apunak') a leszbikus közösségek 'férfiasabb' tagjait szólítják; a mamacita-t, ami eredetileg az 'anya' becéző változata, szleng változatában a szexi lányok megnevezésére használják; a hijos "srácok"-at jelent, míg a 'pillangó'" jelentésű mariposa-nak a meleg közösségek 'nő' tagjait illetik (önirónikusan 'éjjeli pillangó'-ra asszociálva). (A Ford.)

Chritina Hanhardt hosszasan írt az LGBT közösségek erőszakellenes követeléseinek sajátosságáról, illetve arról, hogy miként vezet ezen követelések némelyike megnövekedett rendőri jelenléthez az LGBT közösségben, illetve a színesbőrű meleg közösségek megnövekedett fenyegetettségéhez. A [The Scholar and Feminist Online \(S&F Online\)](#) című tanulmányában álláspontja összefoglalásaként Hanhardt rámutat a neoliberális, jóléti-társadalmi éra nyomán kibontakozó, nagyvárosi terekben zajló meleg közösségek lakta negyedek dzsentifikációjának hatásaira. A leszbikus és meleg dzsentifikálókra, mondja, gyakran „a nagyvárosi problémák gyógyírjaként tekintenek”. Ezért a fehér meleg populációk sajnos túl gyakran veszik át a rasszjegyekkel felruházott, szegény közösségek élettereit és válnak üzleti befektetések kedvezményezettjeivé. Mint írja:

Az LGBT mozgalom történetének lényegi eleme, melyben az erőszak és biztonság mindvégig központi szerepet játszott, a kockázati tényezők számbavétele: a bűnüldözési intézkedések követelésével együtt járó meleg sebezhetőség kockázatának és az építkezési befektetéseket kísérő telekspekulációk nyomán elvesztett haszonnal járó kockázat számbavétele. Ennek egyik következménye a 'normatív meleg' fogalmának újradefiniálása, akit a „bűnözőnek” tekintett (elsősorban színes és szegény) emberek fenyegetnek, miközben a kockázati tényezők csökkentésére irányuló tárgyalásaik során próbálnak biztonságot jelentő megoldást találni az önszabályozás és a nyílt pénzügyi piacok révén.

Azaz, a városfejlesztési projektek gyakorta fehér meleg kreatív férfiak csoportjától függenek, illetve őket bátorítják, miközben a színesbőrű szegény meleg közösségeket elüldözik lakhelyükről és fenyegetően lépnek fel velük szemben. Ugyanakkor a fehér LGBT közösségek a nemzet részének tudhatják magukat, akik részesülnek annak javaiból, míg a színesbőrű queer közösségek a bűnözés, illegalitás és proteszt kultúrák élettereiként tételeződnek.

A fehér és színesbőrű LGBT közösségek térhez, tulajdonhoz, rendszabályozáshoz és kockázathoz való viszonya alapján kirajzolódó eltérő történelme ismeretében fel kell tegyük a kérdést: Ki a 'mi' Orlando után? A barna testek által elszenvedett támadás jelenthet-e egy általánosabb érvényű, az LGBT közösség egésze által naponta megtapasztalt sebezhetőséget? Van-e egyáltalán

bármilyen kapcsolat a fehér LGBT közösségek által elszenvedett homofóbia és a színesbőrű LGBT közösségek által szüntelen megtapasztalt migráns ellenes, fekete ellenes, ugyanakkor a bankokat, üzleti életet támogató, szabadpiaci bántalmazások között?

Orlando után itt lenne az ideje annak, hogy leszámoljunk az egységes LGBT közösség fantáziájával, de nem holmi egyre kifinomultabb identitáskategória-rendszer kialakítása érdekében, hanem az állami erőszakcselekedetekkel való szembenézés jegyében, ami a bankok és üzletemberek érdekében kiválóan, de a szegény színesbőrűek érdekében egyáltalán nem működő biztonsági rendszer formájában van jelen, vagy a kiváltságos queer embereket megcélzó integráló stratégiák és a színes queereket megcélzó rendszabályozás formájában jelentkezik. Miközben hihetetlen könnyen hivatkoznak a meleg házasság intézményére, mint a megnövekedett homofób bűncselekményeket kiváltó okra — a *New York Times* állítása szerint „A helyzet iróniája, hogy az LGBT emberek ellen irányuló erőszakot magyarázhatja az elmúlt évtizedekben tapasztalható meleg és leszbikusok iránt megnyilvánuló széles körű elfogadó magatartás, mondják a gyűlölet-bűncselekményeket tanulmányozók” —, a meleg házasság jobb megértését az biztosítaná, ha azt a korporatív logika részének tekintenénk, melyben az ellenállás felszámolódik miközben a rendszer lényegével válik azonosná.

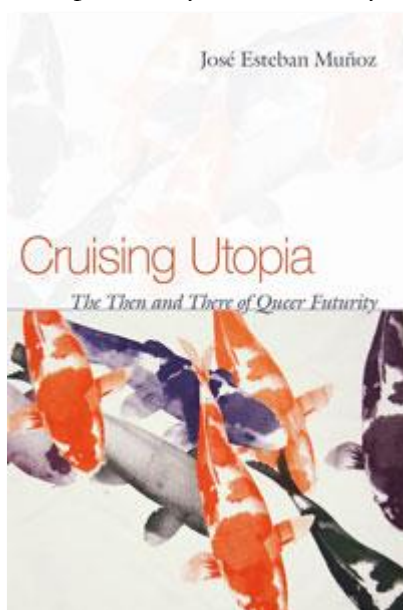

A képen olvasható szöveg: A tulajdonlás büszkesége – álmváros ♥ LGBT.

Miközben a középosztálybeli fehér LGBT emeberek a normatív társadalmi formákhoz való hozzáférésüket ünneplik és készek az ezzel járó árat az erőszakos kirekesztés új formáinak elfogadásával megfizetni, nem állíthatják/állíthatjuk, hogy a sebezhető legsebezhetőbbike, az áldozatok áldozata, a védelemre, menedékre és biztonságra leginkább rászorulókat vagyunk. Orlando legkevesebb azt tanította meg nekem, hogy szembe kell

szállnunk azzal a biztonságos állammal, amiben élünk, az alkotmány második számú kiegészítő cikkelye által előállt értékeivel és harsogó, durva „mi” és „ők” distinkciót teremtő megfogalmazásaival; komplex, bonyolult és veszélyes párbeszédet kell kezdeményeznünk arról, hogy kik is vagyunk ‘mi’ és kik akarunk ‘mi’ lenni.

Torres számára Orlando a queer bár latin éjszakájának formáló erejével szembesít bennünket: „Az egyetlen imperatívusz az átalakulás, az átlényegülés a disco fényeivé.” Hasonlóképp, Orlando közelebb visz bennünk José Muñoz queer utópiájához, melynek lényege „egyfajta érzelmi többlet, ami egy elő(re)derengő jövő létrehozására tesz képessé”. Orlando nem valmai általános, nem-specifikus ‘mi’; hanem egy jól látható ‘Te’, aki a hajnali órán a közösség lehető legtávolabbi peremén táncol, él, haldoklik, egy elő(re)derengő jövő határán, melyben más világok kelhetnek és fognak életre kelni.

Fordította Barát Erzsébet (Szegedi Tudományegyetem)

Hargittai Magdolna. *Nők a tudományban határok nélkül.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 2015. 412 oldal. ISBN 978 963 05 9641 1

2011-ben volt száz éve, hogy nőként először, Marie Curie-t kémiai Nobel díjjal tüntették ki.¹ Vajon felfigyelt-e a hazai közvélemény, vagy akár a nők helyzetével foglalkozó kutatók és civilek közössége arra, hogy ugyanebben az évben az 192155-es számú kisbolygót egy magyar tudós házaspárról Hargittai bolygónak nevezték el? Valószínűleg méltatlanul kevesen tartják számon mindezt, és azt, hogy Hargittai Magdolna Széchenyi díjas kémikus — kötetünk szerzője — és férje Hargittai István Széchenyi díjas magyar kémikus és tudománytörténész ugyanakkor átvehette *Az év ismeretterjesztő tudósa* címet is. Ugyanebben az évben az IUPAC (International Union of Pure and Applied Chemistry — Nemzetközi Elméleti és Alkalmazott Kémiai Szövetség) Hargittai Magdolnát tüntette ki a *Distinguished Woman in Chemistry or Chemical Engineering* díjjal, amely kitüntetéssel alig két tucatnyian rendelkeznek a világon. A szövetség internetes lapja beszámol a nemzetközi szimpózium keretei között megrendezett díjátadó rendezvényről, amelynek a „*Még mindig alulreprezentáltak a nők a tudományban?*” címet adták (Montes és Bryant).

A *Nők a tudományban határok nélkül* című kötet szerzője, Hargittai Magdolna, továbbá azon kevés tudós nők egyike, akik a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagjai. Kémiai kutatásai és tudományos ismeretterjesztő tevékenysége mellett tudománytörténettel is foglalkozik. Hargittai Magdolnát már régóta foglalkoztatják kutatótársai és híres tudósok pályaképei, életrajzai. Férjével együtt több kötetet is kiadtak a világ legkülönbözőbb pontjain, szakmai útjaik során megismert kollégáik történeteivel. Többek között megjelentették az angol nyelvű *Candid Science / Őszinte tudomány* c. könyvsorozatot. Hargittai Magdolna jelen kötete — a kutatói életpályák bemutatása mellett — értékelhető sajátos tudománytörténeti összefoglalóként, kézikönyvként is, amelyben megismerhetjük a század nagy jelentőségű természettudományi felfedezéseihez vezető legkülönbözőbb utakat, forradalmian új kutatási módszereket, eljárásokat és elméleteket. Így olvashatunk jeles kutatónőkről, akik többek között például az elemi részecskék, a pulzárok, a DNS szerkezet, a kiromorfológia, a folyadékok viselkedése, a mágnesesség, a krisztallográfia vizsgálatában, továbbá csillagászati, idegtudományi vagy tumorbiológiai kutatásban értek el jelentős

¹ Marie Curie (Sklodowska) számára ez a második Nobel díj volt, az első, fizikai Nobel díjat férjével, Pierre Curie-vel együtt 1903-ban nyerte el.

eredményeket. A szerzőt a kutatási témák mellett elsősorban mégis az eredményeket elérő *személyiség* érdekelte. Hogyan tudja az egyén megvalósítani azt az elszigetelt odafigyelést, amit a tudományos kutatói munka megkíván, kizárva a mindennapi élet gyakorlati, elengedhetetlen, ám a figyelmet elterelő mozzanatait? Melyek a kutatómunka motivációi, mi jellemzi az indulást, milyen a támogató közeg, a nehézségek, a sikerek? Mennyiben különbözik mindez attól függően, hogy a kutató neme történetesen nő-e vagy férfi? Különbözik-e egyáltalán? Ha igen, vajon milyen okokra vezethetők vissza a különbségek? „...érdekelni kezdett,” — írja Hargittai Magdolna — „*hogy miért tanított engem olyan kevés női professzor, miért nem találkoztam soha női dékánnal vagy rektorral tanulmányaim alatt, és miért van olyan kevés női Nobel díjas*” (10).

A szerző a legnagyobb nyitottsággal közelíti meg a kérdést, előzetes hipotézis, a választ előre sugalló előfeltevések és előítéletek nélkül. A kérdésfeltevés semleges álláspontja ugyanakkor nem jelenti az előzetes tudás, háttérismeretek és személyes tapasztalatok hiányát. A szerző *annak ellenére* konstruálja meg következetesen a semleges kérdező és történetmesélő nézőpontját, hogy *Bevezetőjében* pontosan kifejti, hogy, a (maszkulin) tudománytörténet írás ez idáig megfeledezett még arról a kevés nőről is, akik az uralkodó patriarchális paradigma keretei között a férfi-territóriumként definiált tudomány művelésében rendkívülit alkottak az elmúlt századokban, akár az emberiség írásbeliségének kezdetéig visszamenően is. Így számos példának sorában megemlíti az i.e. 2350 körül élt EnHedu’Anna-t, az első ismert csillagász és matematikus nőt, az ókori tudós Alexandriai Hüpatia-t, aki szintén csillagászként és matematikusként a neo-platonikus iskola vezetője is volt. Említi a középkorból a német származású apácát, Hildegard von Bingen-t, aki orvosként vált ismertté. A XI. században már volt Európában olyan orvosi egyetem, (Bologna-ban és Salerno-ban) ahová nők is járhattak. (Itt érdemes megjegyeznünk, hogy Magyarországon csak 1895-től nyerhettek nők egyetemi felvételt, az első szakok között épp orvostudományi karra is, és ide érdemes idéznünk az első magyar orvosnő, Hugonnai Vilma történetét is, aki a magyar hatóságok között járt — sokáig eredménytelen — canossát, hogy a 1879-ben, Zürichben szerzett diplomáját honosíthassa.) A méltatlanul elfeledett, még a XIX. század előtt élt tudós nők sorában a kötet *Bevezetője* felsorolja az angol Margaret Cavendish-t, a francia Émilie Du Chatelet-t, és Marie Paulze Lavoisier-t is.

A XX. századtól kezdve azt követően, hogy a nők nagyobb számban is egyetemre járhattak egyre több a nő a kutatók, a tudósok között, és a kiemelkedő tehetségek lassan elismerésben is kezdtek részesülni. Mégis, több, mint száz évvel azután, hogy a világ számos országában a nők számára lehetségessé vált a tudományos pálya, még mindig jelentős egyenlőtlenségek figyelhetők meg ezen a területen. A hazai szakirodalom is tárgyalja és elemzi

az értelmiségi és tudományos létet világszerte jellemző ollót, amely a diplomás nők és férfiak között nyílik egyre szélesebbre a doktori, majd posztdoktori fokozatok mentén, továbbá a tudományos kinevezések és intézmények női és férfi vezetői között. Vagyis, ahogy felfelé haladunk a ranglétrán, egyre kevesebb nőt találunk (Balogh, Palasik, Paksi, Nagy, Acsády). Képletes hasonlattal „szivárgásnak” nevezi ezt a jelenséget a szakirodalom. (Paksi 2014) *A Nők a tudományban határok nélkül* című kötet a kulisszák mögé bepillantva, az egyéni élettörténetek felől megközelítve keresi azt, mi rejlik a nők tudósi pályákról történő elszivárgása és a teljesítmények sokféle alakulása mögött. Hogyan tudnak mégis teljesíteni, az elvárásoknak megfelelően magas színvonalú eredményeket produkálni azok, akik a pályán maradtak? Miért, van az, hogy azonos végzettség, tehetség, kutatói ambíciók meglétével összességében a nők alulreprezentáltak maradnak a tudományban? Az egyéni életutak felvázolása, és a tanulságok rövid összefoglalása mellett a szerző az olvasóra bízva a probléma továbbgondolását.

A kötet narratívájára a már említett semleges nézőpont a jellemző. Hargittai Magdolna a szubjektív történeteket igyekszik objektív módon megjeleníteni. Így plasztikusan, de értékítéletek nélkül jelenik meg számtalan illusztráció a közismert jelenségre, a tudományos pályán folyó kiszorítósdira, a sokszor sajnos még a kutatási eredményeket és tudományos kérdéseket is háttérbe szorító presztízs- és pozícióharcra. A beszélgetőtársak, interjúalanyok, a bemutatott személyes élettörténetek megjelenítik, hogy milyen hátrányokat és milyen nehézségeket kell leküzdenie annak a nőnek, aki tudományos pályára lép. A szerző egyúttal felvállaltan képviseli a tudományos életben dolgozó nők érdekeit továbbá megemlíti és fontosnak tartja a nőket támogató szervezeteket (többek között például a hazai társszervezettel is rendelkező *Nők a tudományban / Women in Science/* nevű nemzetközi szervezet). A női karriernek nehézségeinek ismertetésével a kötet elismerésre-méltó (mondhatnám természettudományos) pontosságra, semlegességre, leíró jellegre törekszik és nem fejt ki explicit kritikai álláspontot. Emögött tulajdonképpen a tudományos ‘establishment’ működés módjának, jelenlegi kereteinek az elfogadása, tiszteletben tartása áll. A szerző visszafogottsága, objektivitása, és a téma (vagyis kutatói pályáívek életrajzok bemutatása) iránti jó értelemben vett alázata — vagyis, hogy saját szerzői ambícióit, értékítéleteit korlátozza és háttérben tartja —, a kötetet megkülönbözteti a témában írott más, ismert, elsősorban az angolszász irodalomban hivatkozott művek hangvételétől, beállítottságától. Bár *A nők a tudományban határok nélkül* kötetben foglalt tények és tapasztalatok alátámasztják és indokolnák, ám a kötet maga mégsem artikulálja azokat a tudománykritikai gondolatokat, amelyeket ismerhetünk a feminista irodalomból, történetesen épp a szintén természettudósi háttérrel rendelkező Evelyn Fox Keller írásaiból:

A tudomány és a nemek viszonya égető kérdés, nemcsak azért mert a történelem folyamán a nőket kiszorították a tudományok műveléséből, hanem a miatt a lényegi összefonódás miatt is, ami *a nemek kulturálisan megkonstruált volta* és a tudományosság megalkotása között áll fenn. Ugyanaz a kulturális tradíció, amely a racionálist, az objektívat, a transzcendenst férfi minőségként, az irracionálist, szubjektívet, és immanenst pedig nőiesnek, ezzel a tudományosságot maszkulinnak az anyagi természetet pedig nőiesnek tételezi. (Fox Keller 1978, 414 — saját fordítás)²

A kötet azt a tapasztalatot artikulálja, hogy az uralkodó paradigma keretei között milyen stratégiával érhetnek el eredményeket a kutatók, ha történetesen nők. Így a tudományról magáról Hargittai Magdolna könyvében a megszólaltatott kutatónők egyfajta ‘nem-semleges’ nézőpontból beszélnek, illetve történetük látszólag ‘nem-semleges’ módon íródik a tudományosság művelésével kapcsolatosan. Ez a semlegesség azonban a kritikai feminista álláspont szerint a patriarchális keretekbe ágyazódó, azokat elfogadó, arra nem reflektáló nézőpontot jelentheti.

Az uralkodó paradigma által szabott feltételek nehézségeit természetesen nevesítik a megszólaltatottak, így sok szó esik a családi (sok esetben elsősorban — illetve kizárólag — nőiként értelmezett) felelőségekről, amelyek — ha csak egy adott időre is, de — megakadályozzák, hogy az ember elmélyülhessen egy adott tudományos probléma tanulmányozásában. Lehetséges episztemológiai, ontológiai, egzisztenciális értelmezési lehetőségek helyett tehát a beszámolók mindezt itt elsősorban a mindennapok logisztikai gyakorlata felől közelítik meg. Hogyan talál segítséget a megszólaltatott tudós nő a háztartási feladatok ellátásában, a gyerekek nevelésében (férj, családtagok, alkalmazottak, stb.), illetve hogyan maradt ki a tudomány műveléséből családi kötelezettségek miatt, ha nem akadt segítsége. (A paradigma gyakorlatilag megingathatatlanul ugyanaz, hogy a nőnek kell ellátnia a családot és gondoskodnia a ház körüli teendőkről) a tudományos férfi közeg pedig egyáltalán nem méltányolja, hogy adott életszakaszban egy nő más teljesítményt tud nyújtani ezek miatt a felelőségek miatt, mint egy hasonló felelőségektől mentes kollégája. „*Csupa agglegény tört pálcát felettem*” – idézi fel, a szupravezetők tanulmányozásában kiemelkedő nevű, Millie Dresselhaus azokat az időket, amikor megrótták őt az MIT Lincoln Labor-ában, mert

² The relationship between gender and science is a pressing issue not simply because women have been historically excluded from science, but because of the deep interpenetration between our cultural construction of gender, and our naming of science. The same cultural tradition that names rational, objective, and transcendent as male, and irrational, subjective, and immanent as female, also, and simultaneously, names the scientific mind as male, and material nature as female.

óvodáskorú gyerekei reggeli ‘elrendezése’ miatt fél kilencre tudott csak bejárni az elvárt nyolc órai kezdés helyett (Hargittai 45).

Mindezekkel együtt a kötet igen keveset tár fel abból, hogy a tudományosság férfi-központú (ám semlegesnek tételezett) konstrukciója hogyan járul hozzá a női teljesítmények megítéléshez. Köztudott, és a kötet is leírja, hogy a tudomány intézményrendszerében az elért eredmények ellenére aszimmetrikus a nők és férfiak pozíciója, magyarul a kutatás-irányítás, az intézmények vezetése, a döntéshozói, kutatási pénzek és díjak elosztása fölött diszponáló egyének világszerte továbbra is túlnyomóan férfiak. Ennek az okait és az ezeket az asszimmetriákat létrehozó mechanizmusokat azonban nem éri nyílt kritika, gyakorlatilag a feltárásukhoz is alig-alig járul hozzá a kötet. Említ ugyan velejéig szexista, a nők képességeit megkérdőjelező megnyilvánulásokat férfigutatók és testületek részéről, és néhány példát is nyílt diszkriminációra. Ne felejtjük el azonban, hogy a megszólaltatott kutatók, és a megjelenített kutatói életrajzok gyakorlatilag mind sikertörténetek, a bemutatott tudósok a tudóstársadalom elitjének tagjai. Tehát vagy olyan kitüntetett, szexizmustólmentes közegben dolgoztak, ahol nem szenvedtek hátrányokat, vagy megfelelő stratégiával rendelkeztek ezek leküzdésére, vagy személyes tehetségük elismeréseképpen olyan támogatókra tettek szert, akik segítségével kimagasló eredményeket értek el.

Azt, hogy a karrier lehetőségeket mennyire meghatározza az adott intézményes közeg mi sem illusztrálja jobban, mint a jeles egyetemek és intézetek sora, amelyek háttért nyújtottak a sikertörténetekhez. Álljon itt egy ízelítő a rangos intézménynevek közül: MIT, Harvard, Berkeley, Cambridge University, National Institute of Medical Research (UK), National Health Institute (USA), King’s College, CNRS (Franciaország). Kitűnő példák mutatják, hogy világszerte feltűnnek olyan rangos intézmények, amelyek élére nőket neveztek ki vezetőnek a közelmúltban: így például France A. Cordova asztrofizikus az Egyesült Államok Tudományos Alapjának (National Science Foundation) igazgatója; Catherine Bréchnignac fizikus a SNRC főigazgatója, Marye Anne Fox kémikus a University of California rektora; Kerstin Fredga csillagász a Svéd Királyi Tudományos Akadémia elnöke; Helena Illnerova biokémikus a Cseh Tudományos Akadémia elnöke; Pamela Matson ökológus a Stanfordi Egyetem dékánja; Kathleen Ollerenshaw matematikus a brit Matematikai és Alkalmazott Matematikai Intézet (Inst. of Mathematics and Applications) első női elnöke; valamint Shirley M. Tilgham molekuláris biológus, aki a Princetoni Egyetem elnöke lett. Az angolszász világ, és Európa kutatónőinek sikerei mellett három másik helyszínről hoz kutatónői életmű példákat a szerző, India, Törökország és Oroszország helyi sajátosságait gyűjtik össze a beszámolók: hogyan és milyen körökből származó nő érvényesülhet kutatóként az évezredes kasztrendszer őrző indiai

társadalomban, hogyan működnek az ellentmondásos emancipációs közegben a török tudományban jelentős szerepeket betöltő nők, és hogyan függnek össze karrierük és karrierlehetőségek a rendszerhez való lojalitással az orosz példák alapján?

A kötet a világ minden tájáról eredő, több mint száz élettörténetet tartalmaz, almanach- szerűen összeszerkesztve, hatalmas ismeretanyagot tartalmazva a kutatók kutatási területeit illetően. A szubjektív szempontból kiválasztott szereplők bemutatására itt megjelenített anyag ebben a formájában további tudományos következtetések levonására nem alkalmas, vállaltan nem is ezért készült. Az interjúk, személyes találkozások, beszélgetések, levelezések (és egy-két esetben történeti adatgyűjtés) alapján, egyes szám harmadik személyben íródott élettörténetek nyelvezete olvasmányos, vállaltan közvetlen, ugyanakkor pontos, precíz, tárgyyszerű. Igényes jegyzetapparátus, valamint név és tárgymutató szerepel a kötet végén. A *Nők a tudományban határok nélkül* című kötet legnagyobb jelentősége tehát a kiemelkedő eredményeket elérő nők példájának bemutatása. „Miért érdekli a nőket a kutatás, ha annyi nehézséggel kell megküzdeniük érte? — teszi fel a szerző a kérdést a *Zárógondolatok*-ban. A tudósnoői portrék „kincsesládikájába” (ahogy Ferge Zsuzsa nevezte a könyv anyagát³) bepillantást engedve a szerző az olvasóra bízta a válasz megfogalmazását.

Acsády Judit (MTA TK Szociológia Intézet)

Felhasznált irodalom:

- Acsády, Judit. 2010. „Nők a tudomány fellegvárában.’ Statisztikai áttekintés és narratív elemzés karrierekről.” *Magyar Tudomány* 171 (11): 1390–99.
- Balogh, Margit és Palasik Mária, szerk. 2010. *Nők a magyar tudományban*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Badó, Attila, Bálint Réka és Vida Szűcs Imre, szerk. 2014. *Nők a tudományban. Portrék szegedi kutatókról*. Szeged. „Tudományos eredmények elismerése és disszeminációja a Szegedi Tudományegyetemen.” TÁMOP 4.2.3-12/1/KONV-2012-0035 projekt kiadványa
- Bozzay, Margit. 1931. *Magyar Asszonyok Lexikona*. Budapest: Dajkovich Sándor, a Magyar Asszonyok Lexikona kiadója.

³ Ferge Zsuzsa az MTA Könyvtárában tartott könyvbemutatón is idézte a hasonlatot, amit a könyvborítón a fülszövegben megfogalmazott: „*Hargittai Magdolna egy kincsesládikát öntött élénk.*”

- Fox Keller, Evelyn. 1978. „Gender and Science.” *Psychoanalysis and Contemporary Thought* 1:409–33.
- Hargittai, István és Hargittai Magdolna. 2000. *Candid Science. Conversations with famous scientists*. London: Imperial College Press.
- Nagy, Beáta és Paksi Veronika. 2014. „A munka-magánélet összehangolásának kérdései a magasan képzett nők körében.” *A család vonzásában. Tanulmányok Pongrácz Tiborné tiszteletére*. Szerk. Spéder Zsolt. Budapest: KSH NKI, 159–75.
- Paksi, Veronika. 2014. “Miért kevés a női hallgató a természet és műszaki tudományi képzésekben? Nemzetközi kitekintés a ‘szivárgó vezeték’ metaforára.” *Replika* 85.4-86.1: 109–30.
- Palasik, Mária és Papp Eszter. 2007. *Nők a tudományban. Áttekintés Magyarországról*. EU 6. Keretprogram Kiadványa. Prága: Cseh Köztársaság Tudományos Akadémiájának Szociológiai Intézete.
- Montes, Ingrid és Janet Bryant. 2011. „[Are Women Still Underrepresented in Science?](#)” *International Union of Pure and Applied Chemistry* 33.6 (November-December). 2016. augusztus 29.

Amikor egy történetíró önkritikát gyakorol, és a „veleszületett” (leszbikusság) fogalma veszélyessé válik

Hanna Hacker. *Frauen* und Freund_innen Lesarten „weiblicher Homosexualität”: Österreich, 1870–1938*. Wien: Zaglossus. 2015. 504 oldal. ISBN: 978-3-902902-34-4. 19,95 €

A magyar olvasó számára többféle szempontból is érdekes vagy tanulságos lehet az osztrák szociológus és történész, Hanna Hacker, *Frauen* und Freund_innen Lesarten „weiblicher Homosexualität”: Österreich, 1870–1938* (Nők* és barát_nők. A „női homoszexualitás” olvasatai. Ausztria, 1870–1938) c. könyve akkor is, ha nem kifejezetten érdeklődik az osztrák kultúrtörténet, vagy még csak „női” témák iránt sem igazán.

Egyrészt a kötet az 1870 és 1938 közötti időszak Ausztriájában élő (leszbikus) nők történelméről szól, aminek egy része így, 1918-ig, az Osztrák-Magyar Monarchiáról kell, hogy szóljon, tehát magyar vonatkozásai is vannak. Ismerjük a Hacker által tárgyalt Vay Sándor nevét is a magyar irodalomból. Vay Sarolta/Sándor gróf(nő), az érzékeny és művelt író és újságíró, aki férfi ruhába bújít, hogy élvezhesse a férfi kiváltságokat, és akit 1889-ben — némileg nehezen követhető észjárások mentén — éppen a diagnosztizált „beteg” („günander”, tehát pszichológiai értelemben kétnemű) szexualitása miatt mentett föl a bíróság az após által emelt pénzügyi csalás vádja alól, a törvényszéki orvosok és a pszichiátria szakvélemények hatására.¹ Hasonlóképp jelentős a könyvben a magyar író, emberi jogi aktivista, Kertbenyi Károly Mária vagy Karl-Maria Kertbenyi (született Karl-Maria Benkert néven Bécsben) neve, aki 1868-ban megalkotta a heteroszexuális és a homoszexuális szavakat, majdnem egy időben az „ellentétes nemi érzület” kifejezés (Carl Westphal, 1869) és az Osztrák-Magyar Monarchia létrejöttével, amely események — némileg kerekítve — Hacker történetének kiindulópontját is képezik (1870).

Hacker azonban „osztrák,” tehát szükségszerűen egy másik perspektívából, más szöveggörnyezetben ír, még ha az 1987-es első kiadásban általános érvényűnek is gondolta mindazt, amit közread, legyen szó az

¹ Ld. például Borgos, Anna, „[Vay Sándor/Sarolta: egy konvencionális nemiszerepáthágó a múlt századfordulón](#),” *Holmi* 2007 február, 2016. október 18.

Osztrák-Magyar Monarchiáról vagy csak Ausztriáról. A 2015-ös átdolgozott kiadásban írja meg saját korábbi kötetének posztkolonialista kritikáját. Ebben kap teret tehát a lokalításra tett reflexió fontossága. Nem mindegy, hol vagyunk, hol van a (tárgyalt) alany: a hely figyelmen kívül hagyása *helytelen* képet hoz létre. A 2015-ben megjelent „szöveg” lényegében az 1987-es „mű” ilyen (*helytelen*) általánosításait, esszencializmusát próbálja relativizálni, némileg felborítani, a queer elméleti fordulat után aktualizálni, de igyekszik azokat megmagyarázni is és pozitívumait kiemelni. Az önkritikus újraolvasás a magyar tudományos, politikai vagy egyéb szintéren sem jellemző gyakorlat, így példaértékű; ez lehet a másik érdekes vagy tanulságos szempont a magyar olvasó (kutató) számára. Arról, hogy a javított verzió mennyire vagy miben tűnik kérdésesnek, a recenzió utolsó részében szólok.

Hacker önkritikáját az 1990-es évektől megjelent queerelmélet, szövegelmélet, és a már említett posztkolonialista elméletek ihlették. Queer szempontból két-három súlyos, kimozdítandó alapvetést emel ki 87-es könyvéből. Egyrészt csak kétféle szexuális irányultságban gondolkodott (hetero/homo), abszolutizálta a „férfi” és a „nő” kategóriákat, másrészt (ezzel összefüggésben) hajlott arra, hogy a „szexualitás”-t és a „nem”-et ne különböztesse meg. Hacker korábbi meghatározásában ez azt jelentette, hogy a nőket a férfaitól független, önálló csoportként képzelte, akik egymással (és) autonómiában akarnak élni. Így akart leszámolni azzal a hagyománnyal, amelyben csak a férfiak beszélnek, a nőkről is, úgy, mintha közben egyúttal nem határoznák meg a nemi szerepeket. Jó példa erre a patriarchális beszédmódra a kontraszexualitás fogalma, amit Carl Westphal pszichiáter *Az ellentétes nemi érzület. Egy neuropatológiai (pszichopata) állapot tünete* c. könyvében (1869–70) vezet be a szerinte veleszületett abnormalitást mutató egyénekre, akikről azt állapította meg, hogy az „ellentétes” nem testi tulajdonságait hordozzák, tehát például egy lesbikus nőnek férfi agya van. A fogalom egy kalap alá sorolta még a homoszexuálisokat és a mindenféle transzidentitásúakat (transzvesztiták, transzexuálisok, „lelki” transzexuálisok /tanszgenderek/), amely megnevezések 1910-ben kezdtek szétválni. Hacker egy sokszínű, de zárt, igazából inkább egymás társaságát kereső nők társadalmát vázolta fel, ami általánosításai miatt szükségszerűen félrevezető és kirekesztő maradt.

A queerelmélet a nemet, a szexualitást, a vágyat és a meg- vagy elnemesített (nemmel felruházott) testet egymástól megkülönböztetendőnek és egymással „véletlenszerűen” kombinálódónak gondolja el. A queerelméleti „posztulátum” szerint, ahogy Hacker 2015-ben írja, a „nem” csupán idézet, egy nem létező „eredeti” férfiasság és nőiesség performatív másolata; előadások és játékok eredménye tehát. Így Hacker 1987-es alapkérdése, „*Voltak-e egyáltalán lesbikus nők a történelemben?*” 2015-ben, a (legalábbis

nyugati) genderkritikai diszkurzusokkal egybecsengően, amelyek egyre inkább oldják a leszbikus kifejezést is, így hangzik: „*Mennyiben beszélhetünk még egyáltalán leszbikusokról a jelenben?*”.

Azzal, hogy Hacker a könyv címét megváltoztatta, szintén arra kíván utalni, hogy leszbikus narratívák queer átírására vállalkozott és a feminista kutatás történetpolitikáinak reflexiójára – bár ez utóbbi mibenlétét nem fejt ki. A (magyarul) *Nők* és barát_nők* címváltozatban a csillag és az alsó vonal az úgynevezett Gender Gap-et, egy hiátust jelöl: a szóhoz kötődő, meg nem nevezett, nem konform társadalmi nemek (mint az interszexuális vagy transzgender) lehetséges helyét. A két jel felvetése hasonló céllal történt: az alsó vonal jól jelzi a kitölthető helyet,² a csillag viszont a számítástechnika nyelvéből származik, ott a két határ közötti tetszőleges számú jelet jelöli. Bár ez a jelölés igen elterjedt német nyelvterületen, nem kevés kritikát kapott már, arra hivatkozva, hogy komplikált és megtöri a helyesírás szabályait, vagy mert a nő és a férfi megnevezéseken túl csupán egy karakternyi hely jut minden másnak.³

Ha megnézzük a két alcímet (2015: *A „női homoszexualitás” olvasatai, Ausztria 1870–1938*; 1987: *Tanulmányok a „női homoszexualitáshoz” Ausztria példáján, 1870–1938*), akkor egyrészt azt látjuk, hogy a „tanulmányok” fogalmat az „olvasatok” váltotta fel. Az utóbbi kifejezés választása szintén azt a nézetet kérdőjelezi meg, hogy a homoszexualitás homogén, nyilvánvaló és így megragadható dolog volna. Másrészt eltűnik az „Ausztria példájára” hivatkozás is, mert azt a gondolkodást közvetítette, hogy ami Ausztriára jellemző, az minden más országról is elmondható. Az új cím tehát sűrítetten tartalmazza Hacker queer, historiográfia-kritikai és posztkolonialista (ön)kritikáját.

Szemléletes példája Hacker felfogásváltozásának Magnus Hirschfeld 1920-as években virágzó szexuális reformjának, (szociáldemokrata dominanciájú) mozgalmának megítélése a két kötetben. A hirschfeldi program jelen volt Ausztriában is és a nőmozgalmak különböző szárnyaiban is (háztartástudományi tanszékek felállításának felvetésében például). Hirschfeld német zsidó orvos volt, szexológus, melegjogi aktivista, a transzvesztita és a transzszexuális szavak megalkotója. Még a XX. századfordulója előtt társaival aláírást gyűjtött a 175. paragrafus eltörlése érdekében, amely a németországi homoszexuális férfiak közötti nemi aktus kriminalizálását foglalta törvénybe. Bár céljukat nem érték el, érthető módon tűnhet mindezek alapján emberi jogi szempontból szimpatikusnak a törekvés. A róla készült igen szórakoztató *Der*

² Ld. Herrmann, Steffen Kitty, „[Performing the Gap — Queere Gestalten und geschlechtliche Aneignung](#),” *arranca* Ausgabe 28 November 2003, S. 22–26. 2016. október 18.

³ Ld. Lummerding, Susanne, „[Genderreflexive Sprache — ein kurzer Leitfaden](#),” Kunsthochschule Berlin, 2013, 2016. október 18.

Einstein des Sex (1999. Rendező: Rosa von Praunheim) c. film is a dinamikus és felszabadító embert láttatja, akinek a könyveit a nemzetiszocialisták elégetik, ő maga emigrál.

Hanna Hacker első, 1987-es könyvében őszinte megvetéssel ír Hirschfeldről. Ennek oka, hogy szexuális reformjuk támogatta a heteroszexualitás propagandáját, a rasszhigiéniai elvek gyakorlati megvalósítását (azaz az eugenika szélsőséges, adott esetekben kényszersterilizálással, kényszerabortusszal, házassági tilalommal történő intézményesítését) az „egészséges” néptest reprodukciója érdekében. Ez úgy férhet össze a melegjogi aktivitással, hogy a szaporodás irányítását a nők testének tárgyiasításán, azok heteroszexuális háziasítása révén, házassági és gyereknemzési tanácsadásokon keresztül próbálta végrehajtani.

Hacker tehát 1987-ben a nők (homoszexuális) férfiak által gyakorolt diszkriminációjára koncentrált, és így még nem találta problematikusnak Hirschfeldéknek azt az alapelgondolását, hogy a homoszexualitás veleszületett, „természetes,” nem megváltoztatható tulajdonság. Hacker maga is ebben a gondolathalmazban mozgott. Pedig a társadalmi környezet (akár géneket is megváltoztató) hatásának kizárása nehezen elképzelhető már a XX. század elején is, s mintha Hirschfeld népesedés politikája a nőket — méginkább a leszbikus nőket, ha közvetve is — éppen hogy formálhatóként kezelte volna. Biopolitikája mindenesetre elméleti lehetőséget adott a gyógyíthatatlan betegségnek tekintett homoszexualitás eltávolítására. Ezt Hacker csak 2015-ben említi. Azt tenném hozzá, hogy a nem és a szexualitás társadalmi beágyazottságáról szóló felfogás (a queerelméletekben) a szexualitás átírhatóságát állítja, így a heteroszexualitását is. Tehát azt is mondja, hogy egy „normális” emberből is lehet „más(valaki).”

Hacker kritikája Freudot sem kíméli, bár külön fejezetben tárgyalja, talán mert Freud komplexebb gondolkodása és elemzései nem moshatóak össze Hirschfeld hamisnak tűnő, bár buzgó akcióival. Freud — fejt ki Hacker — fiatal leszbikus páciensét nem tudja és nem is akarja meggyógyítani, leegyszerűsítőnek találja a köztes nemek (például férfi lélek női testben) elméletét a homoszexualitás magyarázataként. Ehelyett elkülöníti a „szomatikus nemi jelleget,” „a pszichikai nemi jelleget” és a „tárgyválasztás módját,” amiket ma biológiai nemnek, gendernek (társadalmi nemnek) és szexuális irányultságnak nevezünk.⁴ Fontos azt is megemlíteni, hogy Freud felveti a gének kulturális beágyazottságát is: „*A kulturális válmányok egy része*

⁴ Ld. Freud, Sigmund, „A női homoszexualitás egy esetének pszichogenezisééről,” Fordította Schulz Katalin, Sigmund Freud. *Sigmund Freud művei. A farkasember. Klinikai esettanulmányok II.*, Budapest: Filum Kiadó, 1998., 247.

*minden bizonynal hátrahagyta üledékét az ösztön-énben.*⁵ Ám Hacker elméletébe nem fér(t) bele Freud sem, mert az végül mégis férfias tulajdonságokat fűz a leszbikus lányhoz, ami viszont a kontextus keretében szerintem kevésbé problematikus, mint Hacker (egykori, 1987-es) nőközpontú világképe, mert ez utóbbi megőrzi a nő/férfi kétosztatú rendszert, csak éppen a nők (zárt, egymás társaságát kereső) csoportját rakja felülre. Ezáltal akaratlanul is kirekesztő a mindenféle nemekkel, szexuális irányultságokkal és vágyakkal szemben. Míg Freud ezzel szemben — mint írtam — megkülönböztette a „testi” nemet, a „lelki” nemet és a „tárgyválasztás módját,” s fogalmazhatott volna másképp is, amikor adott társadalmi körülmények között férfiasnak nevezett bizonyos tulajdonságokat, de ezeket nem kezelte eleve adottként. Igaz, szövegeinek kijelentései valóban ellentmondásosak tudnak lenni, ha az elméletét és a gyakorlatra vonatkozó merevebb megfontolásait tekintjük. Hacker nézetét 2015-re átírják a queer és egyéb elméletek, a Freuddal szembeni kritikáját azonban változatlanul fenntartja.

Fontos lehet a magyar olvasó számára a könyvben a magyar (leszbikus, férfi- és zsidógyűlölő) Tormay Cécile korabeli osztrák „párjának,” Grete von Urbanitzkynak szerepeltetése is, aki *A vad kert* (1927) c. leszbikus regényének megírása után a nácikkal kollaborált, kémkedett nekik, támogatta a könyvégetést, amíg az ő könyvét is meg nem semmisítették, mire emigrált és később a nemzetiszocialisták áldozataként írta le magát. Mindez szemléletesen jelzi a 1920/30-as évek szexualitással kapcsolatos sokféle, egymásnak ellentmondó nézeteit, miközben a korról inkább a liberalizmus, a bubifrizurás, vagány „új nő” képe élhet az olvasóban. Pár évre valóban láthatóvá lesz ekkor egy leszbikus (nemzetközi) kollektivitás, írja Hacker, de az ausztrófasiszta rezsim ezt a nagyvárosi életet, lakójaival és sajtóorgánumaival együtt szintén beszüntette. Ugyanakkor nem lehet egyenlőségjelet tenni Ausztria és Németország közé a leszbikusokra vonatkozó törvényhozás tekintetében: Ausztriában bűnténynek számított a nők közötti szexuális cselekedet (§ 129 I b), s a fenyegetettség akkor sem szűnt meg, amikor 1930-ban a német büntetőtörvénykönyv 175. paragrafusát Ausztriára is kiterjesztették. Ráadásul az volt az indoka ennek a látszólagos, a nők homoszexualitását immáron nem kriminalizáló szabadságnak, hogy a férfias nők úgysem tudják „azt” teljesen úgy csinálni, mint a férfiak.

Hacker kötetét olvasva, összességében azt lehet mondani, hogy a kor liberalizmusa nem volt olyan nyitott, mint amilyennek mutatkozik, de olyan zárt sem, mint amilyenre az akkori osztrák büntető törvénykönyv vagy később a nemzetiszocializmus fő ideológiai vonala következtetni engedne. Hacker bírósági perek dokumentumait nézte meg, ahol leszbikusokat idéztek be, de

⁵ Ld. Freud, Sigmund, „A pszichanalízis foglalatja,” Fordította Bart István, V. Binét Ágnes, Linczenyi Adorján, Vikár György. Sigmund Freud. *Esszék*. Budapest: Gondolat, 1982., 474.

nem sok ilyen esetet talált. Ráadásul, egyikőjüket sem a homoszexualitás vádjával ítélték el, ha büntető ítélet született egyáltalán.

A német Claudia Schoppmann ott kezdi a történetét, ahol Hacker abbahagyja, a náci rezsim szexuálpolitikáját Schoppmann bontja ki. Érdekesnek találok együtt olvasni a két könyvet, közelebbről megnézni és összevetni egy diktatúra és egy ún. demokratikus államforma (a weimari köztársaság és az 1920-as évek Ausztriájának szociáldemokrata és keresztényszocialista kormányzatának) ideológiai megnyilvánulásait, intézkedéseit. A *Nemzetiszocialista szexuálpolitika és női homoszexualitás*⁶ c. könyvében Schoppmann kutatómunkája arra az eredményre jut, hogy bár a leszbikus nők üldöztetését nem szabad semmibe venni vagy jelentéktelenként számon tartani, de a nemzetiszocialisták a homoszexuálisokkal szemben általában véve korántsem olyan intenzitással és radikalizmussal léptek fel, mint a zsidókkal vagy a romákkal szemben. Schoppmann szerint nem is volt a homoszexualitásra vonatkozó ideológiájuk; inkább a lakosság egyház által befolyásolt homofóbiájára és az orvostudomány által működtetett patológizációra támaszkodtak. A homoszexualitás veleszületett és gyógyíthatatlan tulajdonságként való meghatározása egybecsengett a náci biologizmussal, de a férfi homoszexuálisok magas száma, 1-2 millió német férfi megsemmisítése, nem kedvezett volna a vezető politikának, így mégiscsak létrehozták az „átnevelhető” kategóriát. Őket tették bűnbakká a népességsökkenés miatt, és átláthatatlan, szerteágazó kapcsolati hálójuk miatt a náci rezsim tartott egy, a férfiállamot veszélyeztető ellenzéki képződménytől is. Végül a homoszexuálisok megközelítőleg 2%-át ítélték megsemmisítendőnek. De arról, hogy ki volt homoszexuális, sosem lehetett adat, mint ahogy láthatatlan maradt az is, hogy hány homoszexuálist tartóztattak le az aszocialitás vagy prostitúció vádjával. A nő alacsonyabb rendűnek számított a férfinál, feltételezett (előírt) passzivitása miatt veszélytelennek és megerősíthatónak látták, így a női homoszexualitást nem tartották a népességpolitikát befolyásoló tényezőnek. A rózsaszín háromszög viselése csak a férfiak számára volt előírás, valamint koncentrációs táborban töltött időszakról egy leszbikus fogvatartott által jegyzett írás sem maradt fenn.

A kötet 1987-es kiadása — írja Hacker — nem volt a szó szoros értelmében sem queer, sem posztmodern vagy posztstrukturalista, mert keletkezésének idején többnyire egyáltalán nem is lehetett (volna) az. Ezt úgy indokolja, hogy 1987-ben egyrészt nem ismerhette ezeket a szemléleteket, másrészt amiket ismerhetett, azok esszencialisták voltak. Hogy miért nem ismerhette a queer elméleteket, azt kifejti, ám annak magyarázatával, hogy

⁶ Schoppmann, Claudia, *Nationalsozialistische Sexualpolitik und weibliche Homosexualität*, Pfaffenweiler: Centaurus-Verlagsgesellschaft, 1997.

miért maradhatott ki látómezejéből a posztmodern és a posztstrukturalizmus adós marad. A queer mint politikai és analitikai terminus csak a 80-as évek végén, a queer mozgalmakkal jelenik meg, majd a 90-es évek elején Judith Butler tanulmányaiban. Az esszencializmus/konstruktivizmus fogalompár, írja Hacker, 1987-ben szerepel először a homoszexualitás kutatásban, egy amszterdami konferencián hangzik el, és a szexualitás vagy gender témákat tárgyaló konstruktivista szellemtudományi tanulmányok a történelmet továbbra is „valós”-ként tételezték. Mégis, nehéz elképzelni, hogy 1987-ben nem találkozott más témában nem esszencialista, posztmodern, posztstrukturalista vagy konstruktivista szövegekkel. De az még meglepőbb, hogy miért zárja ki annak lehetőségét, hogy ő maga juthatott volna hasonló következtetésekre, hiszen arra is szeretné felhívni a figyelmet, hogy a kötet első változata nem minden vonatkozásban volt esszencialista, a ténymegállapítások mellett bizonytalan részeket is meghagyott a szerző, vagyis a queerelméleti „posztulátumok” mégis elgondolhatók voltak azok számára, akik kontraszexualitással foglalkoztak, és akiket a queer fordulat után ennek ellenére „reménytelenül ódivatuként” kezeltek. Mindenesetre a nagy történetet írta Hacker is, aminek ezzel együtt fontos szerepe volt, írja, a leszbikus mozgalmak rekonstruálásában, az első, a lesbikusságról szóló német nyelvű egyetemi szemináriumok anyagának összeállítása során, leszbikus archívumok kezdeményezésében, vagy városnéző túrák összeállításakor. A narratívák ilyen szemléletű rögzítése mindig jobb, mintha egyáltalán nem léteznének. Ezzel magam is egyetértek s azzal egészíteném ki, hogy éppen a „nemtudásra,” a dolgok átláthatatlanságára, tehát az önkritikára tett reflexió kellett ahhoz, hogy Hanna Hacker 500 oldalas könyve ne csak nagy kultúrtörténeti adattár legyen, hanem túl is lépjen a nagy történetek lekerekítő, így szükségszerűen kizáró és hamis gyakorlatán.

*Gubicskó Ágnes
szabadújszó fordító*

Felhasznált irodalom

- Borgos, Anna. 2007. „[Vay Sándor/Sarolta: egy konvencionális nemiszerepáthágó a múlt századfordulón.](#)” *Holmi* (február). 2016. október 18.
- Der Einstein des Sex.* 1999. Rend. Rosa von Praunheim. Írta Chris Kraus, Valentin Passoni. Argus Film Produktie, Arte, Hessischer Rundfunk (HR).

- Freud, Sigmund. 1998. „A női homoszexualitás egy esetének pszichogenezisééről.” Fordította Schulz Katalin. Sigmund Freud. *Sigmund Freud művei. A farkasember. Klinikai esettanulmányok II.*, Budapest: Filum Kiadó. 219-249.
- Freud, Sigmund. 1982. „A pszichanalízis foglalatja.” Fordította Bart István, V. Binét Ágnes, Linczéni Adorján, Vikár György. Sigmund Freud. *Esszék.* Budapest: Gondolat. 407–475.
- Herrmann, Steffen Kitty. 2003. „[Performing the Gap — Queere Gestalten und geschlechtliche Aneignung.](#)” *arranca* Ausgabe 28 November. S. 22–26. 2016. október 18.
- Lummerding, Susanne. 2013. „[Genderreflexive Sprache — ein kurzer Leitfaden.](#)” Kunsthochschule Berlin. 2016. október 18.
- Schoppmann, Claudia. 1997. *Nationalsozialistische Sexualpolitik und weibliche Homosexualität.* Pfaffenweiler: Centaurus-Verlagsgesellschaft.
- Westphal, Carl von. 1869. *Die conträre Sexualempfindung. Symptom eines neuropatischen (psychopathischen) Zustandes.* [Reprint in: Hohmann, Joachim S. (hg.) 1977. *Der underdrückte Sexus.* Lollar/Lahn, S. 443–481]

KONFERENCIÁK

Women-in-Peril or Final Girls? Representing Women in Gothic and Horror Cinema. Május 25-26. 2017., University of Kent. Absztraktok: (500 szó) + rövid bemutatkozás (250 szó), Február 1. 2017.

Elküldendő: [✉](#)

Audiences 2030: Imagining a future for audiences, Audience and Reception Studies section of ECREA, and YECREA, Szeptember 27-28. 2017., Universidade Católica Portuguesa, Lisbon, Absztraktok: (250 szó), Március 30. 2017.

Részletek a konferencia [HONLAPJÁN](#).

Returns, The Association of Adaptation Studies, 12th Annual Conference, Szeptember 18-19. 2017., De Montfort University, Leicester. Absztraktok: 2017. március 30. Professzor Deborah Cartmellnek [✉](#) és Dr Anna Blackwellnek [✉](#).

Discourses of and on Europe. About old and new fears. Október 26-27. 2017., Turin, Campus Luigi Einaudi (CLE) Languages: French and English Absztraktok: Március 5. 2017., [✉](#).

Részletes információ: ld. a konferencia [HONLAPJÁT](#).

FOLYÓIRAT-, KÖTETFELHÍVÁSOK

Discourse Studies: Theories and methodologies at the crossroads of language and society — the fully open access journal published by Palgrave Macmillan — is inviting article proposals and submissions for a special article collection on discourse studies, guest edited by Professor Johannes Angermüller (University of Warwick, UK). This collection reflects the growing awareness of the many strands and traditions that have been developing in different disciplines and aims to take stock of discourse studies as an interdisciplinary field.

További információ: a [KIADÓ HONLAPJÁN](#). A teljes kézirat beadásának határideje: 2017. január 31.

Somatechnics – special journal issue “Cinematic Bodies”. Szerkesztők: Cael M. Keegan, Eliza Steinbock, Laura Horak. Határidő: 2017. március 1. Hossz: 6000 szó + 200 szavas absztrakt + 150 szavas szerzői bemutatkozás. További [INFORMÁCIÓ](#).

The Cultural Studies and Marxism series continues to seek robust book proposals at the intersection of Cultural Studies, Marxism, and Critical Political Economy. Sorozatszerkesztő: Jaafar Aksikas Határidő: Folyamatos. További [INFORMÁCIÓ](#):

FEMINIST MEDIA STUDIES – különszám: 17.3 Gender, Media, and the 2016 US Election: National and Global Implications. Kézirat határideje: 2017. február. 1. Susan Berridge-nek és Laura Portwood-Stacer-nek További [INFORMÁCIÓ](#).

SZABADON LETÖLTHETŐ E-SOROZAT: OPEN HUMANITIES PRESS

Open Humanities Press köyvei – a *Technographies* sorozaton belül megjelent legeső kötet: *Writing, Medium, Machine: Modern Technographies* Sean Pryor és David Trotter (szerk.) The essays unfold from a variety of historical and theoretical perspectives the proposition that literature is not less but more mechanical than other forms of writing: a transfigurative ideal machine. Szerzők: Ruth Abbott, John Attridge, Kasia Boddy, Mark Byron, Beci Carver, Steven Connor, Esther Leslie, Robbie Moore, Julian Murphet, James Purdon, Sean Pryor, Paul Sheehan, Kristen Treen. Elérhető a [OHP honlapján](#).

SZERZŐINKRŐL

Acsády Judit szociológus, az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológia Intézetének tudományos főmunkatársa. Az ELTE-n magyar-angol és szociológia szakon szerzett diplomát. Posztgraduális képzésen Amszterdamban (University of Amsterdam, 1990-91) és Párizsban (EHSS 1995-96) tanult ösztöndíjasként. Doktori fokozatát 2005-ben védte meg, disszertációjának címe: „Emancipáció és identitás”. Fő kutatási területe a nemek társadalomtudománya, rendszerváltás utáni trendek, és társadalomtörténet, ezen belül a feminista mozgalmak története. Több nemzetközi kutatási projektben vett részt és vezetett hazai kutatásokat. Kutatási eredményeit rendszeresen közli, és konferenciákon ad elő. Az utóbbi években az ELTE-n, a Corvinus Egyetemen és a szegedi JGYTFK-n oktatott óraadóként.

Barát Erzsébet a Szegedi Tudományegyetem Angol-Amerikai Intézetének docense. 2000 ősze óta a Középeurópai Egyetem Társadalmi Nemek Tudománya Tanszékén vendégoktató. Az SZTE 2009-ben indult új, két éves anglisztika mester program gender szakirányának vezetője. Alapító szerkesztője a *TNTeF: Interdiszciplináris E-folyóiratnak*. 2005 óta alapító szervezője a Szegeden évente megrendezésre kerülő gender tudományi konferenciának. Kutatási területe a feminista kritikai elméletek, különösen a feminista és queer elméletek határterületei, az identitás relációs modelljei, a nyelv, hatalom és ideológia viszonya, elsősorban a gyűlöletbeszéd különböző formáinak nézőpontjából vizsgálva, valamint a szexualitás/gender viszonyok összefüggéseinek kutatása a populáris kultúrában. Rendszeresen jelennek meg tanulmányai nemzetközi és magyar folyóiratokban, kötetekben. Néhány reprezentatív publikációja a közelmúltból: ‘Queer in Hungary: Hate speech regulation. Queering the speech/conduct binary.’ Lisa Downing and Robert Gillet (eds). *Queer in Europe: Contemporary Case Studies*. London: Ashgate, 2011, 85-98. a társszerkesztésben megjelent *Ideological Conceptualizations of Language: Discourses of Linguistic Diversity*. című kötetet, Frankfurt am Main: Peter Lang, 2013, ‘Les-being and Identity-Politics: The Intersectionality of Sexual Identity and Desire.’ Erna Appelt, Elisabeth Grabner-Niel, Marion Jarosch, Michaela Ralser (eds) *Identitätenverhandeln – Identitäten de/konstruieren. Innsbrucker Gender Lectures III*. Innsbruck: Innsbruck University Press, 2015:151-174., megjelenés alatt van ‘Luminous Spaces of Attention’ – Methodological Challenges When

Analysing Postfeminist Advertisements.’ című tanulmánya az *EJES: Feminist Interventions in Intermedial Studies* különszámának.

Császár Ivett az ELTE Társadalomtudományi Karán óraadó oktató, mellette egy civil szervezetnél dolgozik. Az ELTE Bölcsészettudományi Karán magyar és angol szakon (1998, 1999), majd a CEU Gender Studies mesterképzésén (2012) szerezte diplomáit. Doktori disszertációját a maszkulinitás George Orwell publicisztikájában való megjelenéséről az ELTE-n védte meg 2013-ban. Gyerekei nevelése mellett olykor hobiból ír, érdeklődési területei az abortuszról való társadalmi vita, a tömegkultúra gender vetületei és újabban a Magyarországon is egyre inkább feltörőben lévő fiatal felnőtt irodalom gender vonatkozásai.

Dér Csilla Ilona a Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének docense, illetve óraadó az ELTE különböző nyelvészeti doktori képzéseiben. Doktori fokozatát nyelvtörténetből szerezte 2006-ban. Jelenlegi fő kutatási területe a spontán nyelvhasználat pragmatikája. Tíz éve kutat gendernyelvészeti témákban, elsősorban a feminizmussal kapcsolatos sztereotípiákat tanulmányozza.

Gregor Anikó az ELTE Társadalomtudományi Kar Társadalomkutatások Módszertana Tanszékének adjunktusa, a kar angol nyelvű Ethnic and Minority Studies MA szakjának felelőse. Rendszeresen tart egyetemi kurzusokat kvalitatív és kvantitatív kutatómódszertani témakörökben, valamint bevezető szemináriumokat angolul a társadalmi nemek tudománya területén. A kar Gender Studies Kutatóközpontjának tagjaként rendszeresen szervez tudományos előadásokat és ismeretterjesztő rendezvényeket a társadalmi nemek szociológiája területén. Az ELTE szociológia szakán (2007), valamint a CEU Gender Studies mesterképzésén (2011) szerezte diplomáit. 2015-ben védte meg doktori disszertációját az ELTE-n, melynek témája a magyarországi lakosság nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdjeinek 2000-es évekbeli alakulása volt. Oktatói tevékenysége mellett jelenleg egy, az egyetemi szexizmust feltérképező kutatási projekt főkoordinátora.

Gubicskó Ágnes magyar-német szakon és irodalomelmélet specializációban végzett a Szegedi Tudományegyetemen 2005-ben. Ezt követően az Irodalomtudományi Doktori Iskola Irodalomelmélet Alprogram

hallgatója ugyanitt, melynek keretében egy szemesztert tölt AÖU ösztöndíjjal a Becsi Tudományegyetemen. 2008 után budapesti civil szervezeteknél (ICA, Civil Művek, Sinosz) dolgozott szerkesztőként és fordítóként, jelenleg szociális munkás Németországban. Fordította, recenziói és esszéi magyar és német nyelvű, főként gender témájú irodalmi szövegeket (többek között Carolin Emcke, Judith Schalansky, Ingeborg Bachmann, Elfriede Jelinek, József Attila, Szentkuthy Miklós szerzőktől) dolgoznak fel, magyar és német lapokban, kötetekben jelennek meg (Alföld, Kalligram, 2000, Irodalmi Centrifuga, Nagyvilág). Brigitte Kronauer 2008-ban megjelent *Die Kleider der Frauen: Geschichte einer regeleynek fordította* (*A nők ruhái. Történetek*) megjelenéséről. [HONLAP](#)

Kegyes Erika egyetemi docens a Miskolci Egyetem Német Nyelv- és Irodalomtudományi Tanszékét vezeti és elsősorban germanisztikai tárgyakat oktat. Ezeken keresztül fedezte fel szűkebb kutatási területét, a szociolingvisztikát is. A gender és a nyelv kapcsolatáról írta doktori értekezését 2006-ban és azóta is rendszeresen publikál ebben a témakörben önálló kutatási eredményeket, fordításokat. A Miskolci Egyetemen 15 évvel ezelőtt alapított Gender Kutatócsoport vezetője. Jelenleg habilitációs értekezésén dolgozik, amelynek témája a nőképek reprezentációja és reflexiója a nyelvben. [✉](#)

Pásztor Anita 2015-ben védte meg szakdolgozatát az ELTE-BTK szabad bölcsészet alapszakán, művészettörténet szakirányon. A társadalmi nemek tudománya iránti érdeklődése szakdolgozati témaválasztására is hatással volt. Az *Üvegplafon* blog önkénteseinek tagja, és tanulmányai folytatását gender studies – cultural studies vonalon tervezi tovább. [✉](#)

Rédai Dorottya a Közép-európai Egyetem (CEU) Gender Studies programjában szerezte doktori fokozatát 2015-ben. Kutatási területe a közoktatás és a társadalmi identitás-kategóriák és egyenlőtlenségek kialakulásának és újratermelődésének metszetei. Jelenleg a CEU-n dolgozik egy gender studies kurzusfejlesztő nemzetközi projektben (GeSt), egy középiskolai nemek közti esélyegyenlőséget vizsgáló nemzetközi projektben (GECM), valamint vendég előadóként. Emellett szabadúszó szakértőként és aktivistaként tevékenykedik a felsőoktatási, közoktatási és a civil szférában (Labrisz, Női Érdek, Magyar LGBT Szövetség), a társadalmi nemek és az

oktatás, a szexuális nevelés, az emberi jogi nevelés és képzés, valamint a nők és szexuális kisebbségek elleni diszkrimináció és kirekesztés területén. [✉](#)

Szöllősy Éva rendhagyó pályán jutott a PhD (nyelvtudomány) fokozatig. Matematikai és alkalmazott nyelvészet szakott végzett az ELTE-n, és a programozás (akkor a tananyag része) elbűvölte és hosszú évtizedekre magával ragadta. Utóbb rendszerszervezői oklevelet szerzett, és nemzetközi számítástechnikai szakrevizori minősítés birtokában ment nyugdíjba. – Ezután az új *Nagyszótár* céduláinak digitális archiválásával kísérletezett, és itt, a Nyelvtudományi Intézet Szótári osztályának ösztöndíj létkörében vállalta a kihívást, hogy lényegében újrakezdje és magasabb szinten fejezze be tanulmányait a Pécsi Tudományegyetem Nyelvtudományi doktori iskolájának Alkalmazott nyelvészeti programjában. 2013-ban védte meg *A férfiak és a nők képe modern értelmező szótárainkban* című értekezését. [✉](#)

Louise O. Vasvári az Összehasonlító Irodalom és Nyelvészet emerita professzora a New Yorki Stony Brook Egyetemen. Érdeklődési területei közé tartozik a társadalmi nemek szemszögéből, illetve az összehasonlító kultúrakutatás keretében vizsgált középkori tudományok, történeti nyelvészet, szociolingvisztika, holokauszt-kutatás és hungarológiai tudományok. Számos angol, spanyol, és magyar nyelven megjelent cikkén túl a következő könyveket publikálta: a *The Heterotextual Body of the "Mora Morilla"* (1999) és az *A Companion to the "Libro de Buen Amor"* című köteteket (Louise Haywood közreműködésével, 2004), illetve Steven Tötösy de Zepetnek közreműködésével az *Imre Kertész and Holocaust Literature* (2005), *Comparative Central European Holocaust Studies* (2009), és a *Comparative Hungarian Cultural Studies* (2011) című köteteket. [✉](#)

ABSTRACTS

“Happily ever after...”: Representation of Intimate Partner Violence against Women in a Hungarian Television Series and Viewers’ Responses*Császár Ivett – Gregor Anikó*

Eötvös Loránd Tudományegyetem

The article examines how intimate partner violence (IPV) is constructed and presented in one of the most popular and widely-watched Hungarian TV series. *Barátok közt* (*Among Friends*), which has an audience of more than one million viewers, is analyzed in order to explore the kinds of myths it reinforces or deconstructs in its representation of partner violence. Drawing on relevant literature, the authors discuss the main traits of IPV and then examine to what extent the specific cases of IPV that are presented in the soap opera comply with them. In the second half of the article, the audience’s reactions are surveyed. The semi-structured interviews with people who regularly watch the series mirror the dual nature of representation: elements reinforcing as well as elements denying the myths that surround IPV. Whether the reason for these attitudes is to be looked for either in our social institutions or in the impact of the series itself, such representations do invite strong responses from the viewers.

Feminism: “Old” or “New”? Hungarian Women’s Disposition towards Feminism and Feminists*Dér Csilla Ilona*

Károli Gáspár Református Egyetem

The paper deals with contemporary interpretations of feminism in popular journalism, more specifically with the concept of “new” feminism as it is presented in the Hungarian version of *ELLE* magazine. *ELLE* tries to rebrand feminism, reflecting on “old” feminism in many different ways. This

presentation of “new” feminism is not free of contradictions: although journalists do not explicitly deny feminist traditions and their aims are positive, from time to time they use concepts and expressions from anti-feminist argumentation. The target group of *ELLE* are women between 25 and 49 years old, so the second part of the article presents the results of an online survey that focuses mainly on the age-cohorts representing the Hungarian target group and their attitudes towards feminism and feminists. The analysis shows that these women perceive feminism from a hostile perspective: they tend to single out negative aspects (aggression, extremism, misandry) for its constitutive features.

Feminist Media as a Basic Discursive Space for the Images of Women

Kegyes Erika

University of Miskolc

The aim of this paper is to compare the construction of “woman” in the strategies and rhetorical practices of feminist discourses in two Hungarian feminist magazines at two critical historical moments and to examine whether they changed the dominant images of women. The author compares two periodicals, *Nő és Társadalom* from the beginning of the 20th century when the Hungarian feminist movement was born and *Nőszemély* that appeared during the regime change of 1989, and how they shaped the images of women in Hungary. *Nőszemély* provides especially good examples of modern discursive formations because its authors took into account other countries’ feminist discursive practices and situated themselves in the international and national public and political discourses of feminism while dealing with questions of gender equality and the equality of women in the wake of the regime change.

Representation of Women in Hungarian Political Posters of the 1950s

Pásztor Anita

Eötvös Loránd University

In my paper, I examine the gendered representations of Hungarian propaganda posters in the 1950s. The representations of female figures are interpreted based on the literature of Hungarian poster art in the context of the Stalinist culture and the results of several social scientific researches about the period. The analysis of the representations is organized into two major sections: one studies the posters that were connected to the public sphere and the other examines the posters that were related to the private sphere – all embedded in the political, social, and cultural relations of the era. Through the study of the propaganda posters of the time, I reveal the way the image of the “ideal” woman was constructed and used for the ideological interests of the politics of the period. I argue that the “masculine” illustration of the female body and/or the portrayal of women in “masculine roles” do not suggest emancipating efforts or gender neutralism, but display the restoration of the patriarchal social order: a woman can only be equal if she takes on some type of “man’s quality”, and the female body must not be visible in its own sexual (erotic) nature.

Ethnicity Constructions through the Discourses of Virginity and Marriage

Rédai Dorottya

Central European University

In this paper, I discuss how ethnicity gets constituted within teenagers’ discourses on sexuality. To answer this question, I conduct qualitative discourse analysis on transcripts of group interviews with Hungarian secondary school students. I focus on “virginity” and “marriage” as two significant discursive sites in the constitution of my respondents’ sexualities, in order to find out how my Gypsy respondents constitute their ethnicity, how they create ethnic group boundaries, how they set up a “hierarchy within the Other”, and how they position themselves within this hierarchy through the

discourses of virginity and marriage. I also inquire whether virginity and marriage are discursive sites for the constitution of “Hungarian” ethnicity as well and how neoliberal/postfeminist discourses on women’s free choice and sexual agency influence Gypsy and Hungarian girls’ discourses and practices related to “losing” virginity. I argue that in the case of Gypsy girls, “giving” virginity to the “right” boy in return for love, loyalty, and a stable and long-term relationship (which may turn into a marriage later) is the “modernized” version of traditional virgin marriage. At the same time, those respondents who do not follow ethnicized “Gypsy” traditions, indirectly constitute their majority “Hungarian” identity through comparing their practices with these traditions and emphasizing that only Gypsies follow them. In my discussion, I also reflect on the ethnic differences within the symbolic and socio-economic significance attributed to giving away virginity and getting married.

Old Men and Old Women in a Monolingual Hungarian Dictionary for Teenage Students

Szőllősy Éva

Eötvös Loránd University

In the *Értelmező Szótár (Hungarian Dictionary)*+, old people are often presented in gender roles according to outdated social conventions. At the same time, in the spirit of traditional values, *ÉrtSz* does its best to educate teenagers to respect the elderly. The paper demonstrates how sexism and ageism are interwoven in the lexicographers’ illustrative examples, highlighting the difference between representations of *grandmother* and *grandfather*. As the entries are not intended for trained lexicographers, information is provided about the nature of stereotypical example sentences and also on how to avoid them. Several controversial examples are also pointed out: in spite of their blatant sexist or ageist content, they illuminate the sense and usage of a headword so exceptionally well that their employment is essential.

Life Writing, Gender, and Trauma

Louise O. Vasvári

Stony Brook University, New York

In this study, I discuss the interdisciplinary and broadly inclusive genre designation “life writing,” which by expanding generic boundaries can move outside of the canonical constraints of traditional autobiography. Feminist criticism early on perceived traditional definitions of autobiography as masculinist and tried to redefine the canon to fit the different pattern of women's lives, showing that the overhaul of the term “autobiography” and the works it legitimized was needed. Scholarly interest in life writing has also burgeoned in the last decades of the twentieth century, not only owing both to the impetus of feminist studies but also to the interdisciplinary turn in literature and cultural studies and the concomitant interest in postmodern issues of subjectivity, the body, identity, memory, trauma studies, disability studies, and the concern for the uneasy relationship between ethical positions and the aesthetic of literary works, among other theoretical issues. Today, various subgenres of life writing are also assuming increased salience in the wake of postcolonial theory and the changing face of feminism(s), race, ethnicity, class, geographical location, ability, and personal history, among other issues. In this context, I discuss examples of various subgenres of gendered life writing in relation to trauma, including alimentary, graphic, transnational, postcolonial life writing, autopathography (or illness narratives), and, finally, the life writing of war.